

EÖRY GABRIELLA

KASZINÓK MAGYARORSZÁGON

Különös tekintettel a két világháború közötti budapesti kaszinókra

KRONOSZ KIADÓ

Eőry Gabriella

Kaszinók Magyarországon

EÖRY GABRIELLA

Kaszinók Magyarországon

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI
BUDAPESTI KASZINÓKRA

Kronosz Kiadó
Pécs, 2024

A kötet megjelenését támogatta:

Olvasószerkesztő

Bellus Ibolya

A mutatót összeállította

Tóth Adrienn

A térképeket készítette

Sebők László

A borítón látható kép:

A Nemzeti Casino társalgója. FSZEK – Budapest Gyűjtemény / 001083

A borítót tervezte

Müller Péter

ISBN 978 615 6604 30 9

© Eőry Gabriella, 2024

© Kronosz Könyvkiadó Kft., 2024

Tartalom

Előszó	7
--------------	---

I. FEJEZET - Magyarországi kaszinók 1827—1945

Historiográfia, európai előzmények, minták	13
A kaszinók helye az egyesületi hálóban	29
Casino – kaszinó. Egy sajátos egyesületípus eredete	35
A kaszinók elterjedése Magyarországon	45
A kaszinókataszter felépítése	45
Az adatbázis forrásai	47
Az adatbázis elemzése	51
<i>Reformkori kaszinók</i>	52
<i>Kaszinók a neoabszolutizmus korában</i>	69
<i>Kaszinók a dualizmus idején</i>	79
1867 és 1878 között alakult kaszinók	80
1879 és 1891 között alakult kaszinók	89
1892 és 1899 között alakult kaszinók	94
1900 és 1914 között alakult kaszinók	98
Összegzés	103
<i>Kaszinók a két világháború között</i>	104
A két világháború között alakult kaszinók	105
A két világháború között működő kaszinók	110
Összegzés	130

II. FEJEZET - Fővárosi kaszinók a két világháború között

Előzmények. Pest, Buda és Budapest kaszinói 1827—1918	133
Áttekintés. Budapesti kaszinók 1918—1945	141

Kerületi kaszinók	151
A kerületi kaszinók ideáltípusa. A Budai Polgári Casino	163
„Városi” kaszinók	173
A Lipótvárosi Casino	174
A Lipótvárosi Polgári Kaszinó	183
Szakmai alapon szerveződő kaszinók	189
Magyar Királyi Helyőrségi Altiszti Kaszinó	189
Az Országos Tiszti Kaszinó	191
A Budapesti Orvosi Kaszinó	199
Az önszegélyező kaszinó. M. Kir. Posta Járműtelep Kaszinója	203
Az érdekvédelmi kaszinó. Magyar Posta Táviró- és Távbeszélő Tisztviselők Országos Kaszinója	207
Országos hatókörű kaszinók	215
Az Országos Kaszinó	216
Nemzeti Casino	237
Tagazonosságok	246
Összegzés	259
Mellékletek	265
Források és irodalom	269
Képek, ábrák és térképek jegyzéke	279
Személynévmutató	283
Településnév-mutató	289
Summary	293

Előszó

A családi legendárium apai dédnagyapámat kaszinóban mulató, a családi birtokokat elkártyázó alakként őrizte meg, s ennek döntő szerepe volt abban, hogy a magyarországi kaszinómozgalom kutatásába fogtam. De nem elsősorban a személyes történet foglalkoztatott, hanem a kaszinó mint forma: mi minden rejtőzhetett a kaszinó név alatt, s hogyan terjedt el ez a kulturális minta az ország területén.

A korabeli források többek között a kaszinók családi életre vagy a kaszinókönyvtárak okán a könyvkiadásra és könyv vásárlásra gyakorolt hatását kifogásolták, a szakirodalmi említések pedig az egyesülettípus zártságát, politikai szerepét vizsgálják. Összességében a történeti munkák egyetértenek abban, hogy a kaszinók kezdetben a hazai politikai nyilvánosság bölcsői, később csak mulatozásra alkalmas helyek voltak. Általánosságban az elit exkluzív klubjaként definiált egyesületek belső életét elsősorban a kártyázás töltötte meg, ahol általában kisebb-nagyobb könyvtárak is létesültek. Véleményem szerint azonban a kaszinó fogalma ennél összetettebb definíciót érdemel, és szándékom szerint a kötet végére kiderül, hogy a kaszinók az egyletek sajátos típusának tekintendők,¹ amelyek alapvető jellegzetességei a Széchenyi fémjelezte eredeti elképzelések mentén alakultak, megjelenési formájukat, tagságukat és tevékenységüket tekintve viszont sokféle változatot vonultattak föl.

Vizsgálatom az egyesületek elnevezéséből indult ki, az elemzésbe minden magát *casinónak* vagy *kaszinónak* nevező egyesület bekerült, amely fennállásának nagyobb része alatt ezt az elnevezést használta a hivatalos iratok (alapszabály és statisztika) szerint. Így lehetővé vált az azonos egyesülettípusba sorolható szervezetek hasonlóságainak és különbségeinek az elemzése, és kísérletet tehettem egy egységes definíció megalkotására is.

¹ Reisz 1988: 938.

A kötet első részében, a téma szakirodalmi és statisztikai feldolgozatlansága okán, a teljes időszak (1827–1945) kaszinómozgalmát kellett számba venni. Olyan összeírás ugyanis nem állt rendelkezésemre, amely a *Pesti Casino* megalakulása és a második világháború vége közötti korszak kaszinóit kataszterbe rendezte volna. Kutatásom első fázisában a magyarországi kaszinók kataszterét kellett tehát létrehozni, amelynek segítségével lehetővé vált az egyes korszakok sajátosságainak és a magyarországi kaszinómozgalom ívének a felvázolása mellett egy-egy nagyon speciális kaszinó bemutatása is. Ez utóbbi esetben a kaszinók elterjedését mint divatjelenséget értelmeztem.² A divat tárgya ez esetben a kaszinó mint egyesülettípus, amelynek sablonját Széchenyi a *Pesti Casino* létrehozásával teremtette meg. A kutatás kezdetén azt feltételeztem, hogy a kaszinók – hasonlóan a divat egyéb kézzelfoghatóbb tárgyaihoz – a társadalom legfelső rétegéből lassan eljutottak az alacsonyabb státusú csoportok felé. A folyamat során, a pesti alapítást követően megszáporodó reformkori kaszinók ezt a mintát teljes egészében igyekeztek lemásolni, amibe nem csak az egyesület céljai, tevékenysége, de a tagfelvétel módja, a kaszinónak otthont adó épület kialakítása is beletartozott. Ezt követően fontos kérdés volt, hogy a leszivárgással párhuzamosan hogyan alakult át a mintakövetés folyamata, leegyszerűsödött-e a kaszinó fogalma, és az új alakulatok számára már csak a név maradt-e követendő példa elsősorban a vele összeforrott presztízs okán.

A kötet második részében kizárólag az 1918 és 1945 között működő budapesti kaszinók részletes bemutatására vállalkoztam. Ennek során elsősorban az egyesülettípus változatossága érdekelt. Célkitűzéseik és elveik felvázolására viszonylag bőséges forrásanyag állt a rendelkezésemre, azt azonban csak nagyon érintőlegesen vizsgálhattam, hogy valójában mit csináltak ezeknek az egyesületeknek a falai között. Érintettem még térbeli elhelyezkedésüket, tagságuk összetételét, közvetlen környezetükre gyakorolt hatásukat is, valamint egyes esetekben a kaszinókban elhangzott diskurzusok is górcső alá kerülhettek. A budapesti kaszinók két világháború közötti története a kaszinótörténet hattyúdálának leírása, amelynek során ez az eredendően reformkori egyesülettípus addig nem látott változatokat vonultatott föl.

² Simmel 1973.

Munkám során az egyesületi jog kérdésének nem szentelek külön fejezetet, és nem bocsátkoztam egyesületdefiníciós kérdésekbe sem. Elfogadom Tóth Árpád definícióját, amelyet a különböző források által sugallt egyesületképek összevetésével (lexikonok szócikkei, statisztikai meghatározások, jogszabályi helyek, városismertetések, címtárak megnevezései) alkotott meg. Ennek értelmében azokat a szervezeteket tekintem egyesületnek, amelyek közhasznúnak tekintett célra, magánszemélyek önkéntes akaratából, azok anyagi áldozatával jöttek létre. Továbbá megfogalmazott szabályok szerint, hatósági felügyelet mellett működtek úgy, hogy ők maguk nem rendelkeztek hatósági jogkörrel.³

Az egyesülettörténeti szakirodalom hazai termésében nem találtam olyan megközelítést, amely egy adott egyesülettípus teljes országra kiterjedő elemzését adná. Ez utóbbi törekvés határozta meg kutatómunkámat, amelyben a kaszinók magyarországi történetének megírására vállalkoztam. Könyvemben a teljes korszakot tekintve a kaszinómozgalom sokféleségét kívánom bemutatni országos léptékben, a két világháború közötti időszakban pedig a főváros vonatkozásában.

³ Tóth 2005: 44.

1. kép. Nemzeti Casino (Cziráky-palota) könyvtára, 19. század vége

I. FEJEZET

**A MAGYARORSZÁGI
KASZINÓK
1827-1945**

2. kép. A londoni United Service Club nagyterme, 1841

Historiográfia, európai előzmények, minták

A *Pesti*, majd *Nemzeti Casinó*ról mint mintaadó kaszinóról, a kaszinómozgalomról, illetve a kaszinókról általában három különböző terület szakirodalma tesz említést. Egyrészt az egyesülettörténeti munkák nagy része tárgyalja a kaszinók, ezen belül is a *Nemzeti Casino* szerepét a hazai egyesületi fejlődésben, másrészt a reformkorral foglalkozó összefoglaló munkák az egyesületi fejlődésen belül szintén kitérnek a kaszinók korabeli szerepére is. Végül pedig a Széchenyi-irodalom egyes köteteiben találhatunk utalásokat a fent említett témakörök vonatkozásában.

A történeti irodalom egységes abban, hogy a *Pesti Casino*, majd a mintájára létesült más kaszinók az egyesületi fejlődés kiindulópontjaként értelmezhetők, de az egyesülettípus mibenlétéről, további sorsáról kevés szó esik. A tízkötetes *Magyarország története* sorozat Gergely András által írt fejezetében⁴ Széchenyi tevékenységével kapcsolatban csak érintőlegesen kerül elő a kaszinók fogalma, majd pedig a reformellenzék társadalmi fórumaként definiálódik. A szerző hangsúlyozza, hogy ebben az időben a kaszinók nem voltak politikai szervezetek, ám összemossa őket az olvasótársaságokkal és az önképzőkörökkel. Véleménye szerint a felsorolt egyesületek között levő különbség csupán földrajzi jellegű, amennyiben kaszinók csak nagyobb, jelentősebb városokban alakultak, a kisebbekben helyettük az utóbb felsorolt, egyszerűbb formák honosodtak meg.⁵

⁴ Gergely 1983.

⁵ Uo. 742.

A Magyarország 19. századi történetét feldolgozó, legújabb kiadású összefoglaló történeti munka⁶ szerint a kaszinók (és a szöveg szerint a társaskörök is) a társasági élet szabályainak elsajátítását elősegítő alakultak, emellett pedig a társadalmi elkülönülés megszüntetésének érdekében tevékenykedtek. A szerzők úgy fogalmazzak, hogy az eredeti céljaik alapján politikamentes egyesületek az idő előrehaladtával a „politikai élet színtereivé fejlődtek.”⁷ A szöveg későbbi részében Dobszay Tamás a reformkort a kaszinók és az olvasó- és társalkodási egyesületek fénykorának nevezi, amelyek elsősorban olvasnivalót biztosítottak tagjaiknak, másodsorban pedig a reformok tudatosításában és elfogadtatásában játszottak szerepet.⁸ Ugyanebben a kötetben a reformkori politikai nyilvánosság új formái között merül fel ismét az egyesületek és azon belül a kaszinók témája. Pajkossy Gábor szerint ezek (az olvasótársaságokkal együtt) a *Pesti Casino* mintájára, a Széchenyi által kitűzött célok („elmesurlódás”, koncentráció, társas élet fejlesztése) mentén alakultak. Működésük során sok más kezdeményezés kiindulópontjai is voltak, s nem utolsósorban politikai viták színtereivé, a politikai pártok csíráivá váltak.⁹ A kötetnek a század második felét tárgyaló részében immár külön, a társadalomszerveződés és az egyletek témakörét részletesebben tárgyaló alfejezetben bukkan fel újra a kaszinók fogalma. Itt a kaszinóknak (egyébként ismét a társaskörökkel együtt tárgyalva) három elkülönült funkciót tulajdonítanak a szerzők: a polgári társas élet szabályainak elterjesztése, a helyi közvélemény alakítása és az egységes polgári társadalom megteremtése.¹⁰ Ez utóbbi funkciójának sikertelenségét is hangsúlyozza a szöveg, példaként pedig a *Nemzeti Casino* és az *Országos Kaszinó* közötti elkülönülést említi, amelyek jól példázzák a társadalmi választóvonalak mentén létrejött egyesületeket. Nem világos azonban, hogy az összehasonlítás harmadik elemeként miért a Lipótvárosi Polgári Kör kerül elő az *Országos Kaszinóval* egy időben, 1883-ban megalakult *Lipótvárosi Casino* helyett.

⁶ Gergely (szerk.): 2005.

⁷ Dobszay-Fónagy 2005a: 79.

⁸ Dobszay 2005: 171.

⁹ Pajkossy 2005: 215.

¹⁰ Dobszay-Fónagy 2005b: 433.

A Gyáni Gábor és Kövér György által jegyzett társadalomtörténeti monográfiában az 1848 és 1914 közötti korszak tárgyalása során az egyesületeken belül főként a kaszinók definiálódnak az úriemberré válás színtereként. Ezen belül Kövér György szintén együtt kezeli a kaszinókat, az olvasóköroket és köroket, amelyeket a szerző a legjelentősebbeknek ítél az egyesületi palettán.¹¹ Külön megemlékezik a nemzeti, az országos és a lipótvárosi kaszinókról, sőt azok tagságának összetételéről is. A társadalom elkülönülő csoportjai mentén létrejött kaszinók például azonban nemcsak a fővárosban, hanem vidéken is szemlélteti. A szövegből Nagykőrös egyesületi, főként kaszinói megosztottságát ismerhetjük meg.¹² A két világháború társadalomtörténetét feltáró részben a szöveg néhány pontján találhatunk utalásokat például a *Nemzeti Casino* tagjainak lakóhelye és a fővárosi arisztokrácia szegregációjának kérdésében.¹³

Nagy Beáta rövid tanulmányában a különböző elitcsoportok társadalmi színtereként definiált egyesületek, köztük a *Nemzeti Casino* és az *Országos Kaszinó* tagságának összetételét vizsgálta a két világháború között.¹⁴ A szerző a tagok foglalkozási összetétele mellett a földbirtokosok birtoknagyság szerinti és a budapesti tagok kerületek szerinti megoszlását is elemezte. Bár Nagy Beáta kaszinókkal kapcsolatos következtetései részben módosításra szorulnak, a tanulmány fontos példája a csekély számú, konkrét egyesületeket – ezen belül kaszinókat is – összehasonlító vizsgálatoknak.

A szerző később, egy 1997-es konferencia-előadásának írott változatában az *Országos Kaszinó* hölgykaszinója (ahogy a kaszinó saját dokumentumaiban használta az elnevezést) kapcsán a nők századfordulós klubéletéről írt. Bevezetőjében egy rövid kaszinótörténetet is prezentál, az írás igazi erénye azonban a hölgykaszinó által kiváltott sajtóvita bemutatása.¹⁵

Pajkossy Gábor a reformkorban elszaporodó egyesületeket a rendi válaszfalak lebontásának színtereként definiálja.¹⁶ Az egyesületi mozgalom kezdetét a reformkorra teszi, bár megemlíti a 18. századi előzmé-

¹¹ Kövér 2004: 106.

¹² Gyáni-Kövé 2004: 107.

¹³ Uo. 235.

¹⁴ Nagy 1987.

¹⁵ Nagy 2006.

¹⁶ Pajkossy 1991: 18.

nyeket és azok diszkontinuus voltát is. A szerző a polgári fejlődés eredményeként formálódó polgári és politikai nyilvánosság intézményeinek nevezi az egyesületeket és ezen belül a reformkori kaszinókat, melyeket véleménye szerint a politikai hatalom minden időben befolyásolni, alakítani igyekezett.¹⁷

Michael K. Silber a zsidók integrációja szempontjából vizsgálta a reformkori kaszinók világát.¹⁸ Közelebbről az *Országos Kaszinó*, a *Nemzeti Casino* és a *Pesti Kereskedő Kaszinó* zsidókkal szembeni attitűdjéről közöl megállapításokat. Témánk szempontjából a legfontosabb, hogy a kaszinók magyarországi elterjedésének kérdését is érinti tanulmányában. Véleménye szerint a pesti *Nemzeti Casino* mintájára létesült kaszinók szerte az országban szép lassan újabb kaszinók megalapítását ösztönözték a meglevő társadalmi különbségek mentén, ami kétségtelenül a kaszinók számbeli gyarapodásának fontos mérföldköve volt. Ugyanakkor az előbbivel szöges ellentétben Szombathely példáján keresztül azt is megállapítja, hogy nem feltétlenül volt jellemző a társadalmi homogenitás az egyes kaszinókon belül. A zsidókkal kapcsolatos kaszinói politikára Silber pro és kontra is hoz példákat, majd alapvetően pozitív tendenciát vázol, amely a határok lebomlásának kezdetét az 1830-as évekre datálja, helyét pedig a kaszinókban jelöli meg. Fontos megjegyezni, hogy Silber több helyütt is olvasóegyletet vagy -kört említ, azonosnak tekintve azokat a kaszinókkal, de később azt a distinkciót teszi, hogy a kaszinók a társasági élet elitjét képviselték a körök, klubok, társaságok, páholyok hétköznapiabb közegével szemben. Írásának eredménye, hogy sok vidéki város (többek között Eperjes, Arad, Nagyvárad, Szombathely, Gyöngyös, Eger, Szeged) kaszinóját is megemlíti, és külön alfejezetet szentel a *Pápai Kaszinónak*. Ez utóbbiban és általánosítva a nagyobb mezővárosokban is nagyszámú zsidó tagságot feltételez, akik szinte kivétel nélkül a reformok iránt elkötelezett emberek voltak. A szerző szerint a zsidókhoz való közeledés az arisztokráciára és a polgárságra nem volt jellemző, az elfogadás elsősorban a vidéki liberális nemesség sajátossága volt. Konklúziójában úgy fogalmaz, hogy a reformkorban a zsidó kaszinótagok a hitközségi elitből kerültek ki, az idő előrehaladtával pedig a kevésbé prominensek számára is lehetőség nyílt

¹⁷ Pajkossy 1991. és Pajkossy 1993.

¹⁸ Silber 1992.

a csatlakozásra. Következtetése szerint a kaszinói tagság a zsidók esetében is a társadalmi presztízs növelését segíthette.

Elena Mannová a pozsonyi elit egyesületeit vizsgálva tárgyalja¹⁹ a városban alapított kaszinókat, de különböző társasköröket, köröket és más egyesületeket is bemutat. Írásában ezen egyesületek elittel való kapcsolatára, a műveltség terjesztésében betöltött szerepére és a város etnikai megosztottságára fókuszál. Mannová a kaszinótagságot az új, nem rendi alapon létrejött városi elithez való tartozás bizonyítékeként definiálja. Az elittársaságok meghonosítójának pedig Széchenyit nevezi, s röviden bemutatja az 1825-ben létrehozott, általa *Pozsonyi Klubnak*, a titkosrendőri jelentések által *Széchenyische-Károlyische Reunionnak* nevezett szerveződést. A jegyzetek szerint Mannová elfogadja azt a megállapítást, mely szerint ez az egyesülés és a *Pesti Casino*, illetve a teljes kaszinómozgalom között szerves összefüggés mutatható ki.²⁰ Ezt követően hosszabban mutatja be az 1836-ban alakult első állandó pozsonyi kaszinót, a *Polgári Casinót*, majd az 1842-ben alakult *Izraelita Casinót* ismerhetjük meg. A szerző ezeken kívül más, a városi elitet tömörítő egyesületekről, illetve azok személyi összefonódásairól is ír. A cikk második felében a város 1920 utáni történetének egyesületi vonatkozásait boncolgatja. Témánk szempontjából érdekes megállapítása szerint ebben az időszakban (az általa tisztázatlan fogalmat használva) „a régi úri kaszinók” elveszítették politikai jelentőségüket, s csak kulturális, reprezentatív és társadalmi funkciójukat tartották meg. A megállapítás természetesen azt is jelenti, hogy a szerző szerint a kaszinók 1920 előtt politikai szerepet hordoztak.

A *Nemzeti Casino* vizsgálatára vállalkozott Simon Zoltán, aki tanulmányában²¹ elsősorban az egyesület tagságának összetételére vonatkozóan tett megállapításokat. Vizsgálata szerint a kezdeti arisztokrata túlsúly fokozatosan eltűnt a kaszinótagságban, az arányok egyre kiegyensúlyozottabbakká váltak, amelynek során a nem arisztokrata tagok bekerülési valószínűsége egyenesen arányos volt az arisztokratákkal őket összekötő kapcsolati hálóval.²²

¹⁹ Mannová 1999.

²⁰ Uo. 125., 8. sz. jegyzet.

²¹ Simon Z. 2000.

²² Uo. 32.

Goda Éva a debreceni kaszinók történetének tudományos igényű feldolgozásával a teljes történeti korszakot átfogó tanulmányt prezentált, amelynek azonban elsősorban az események rekonstruálása áll a középpontjában és kevésbé a város két kaszinójának a magyarországi kaszinómozgalmon belüli elhelyezése.²³

Tóth Árpád pesti egyesületekről megjelent műve nemcsak számba veszi a reformkorban működő egyesületeket, de elemzi azok társadalmi bázisát, működésének célját és a városhoz való viszonyát is.²⁴ Tóth külön alfejezetet szentelt e művében a *Nemzeti Casinó*nak és a *Pesti Kereskedői Casinó*nak is, ezek egészen új szemléletű vizsgálatát olvashatjuk a kötetben. A *Nemzeti*vel kapcsolatosan a szerző a kaszinó névkönyveit elemezte, elkülönítve a főnemeseket, az úri és a polgári foglalkozásúakat, hogy tesztelje a *Nemzeti Casino* mágnáskaszinó mivoltát. Tóth Árpád a kaszinó nyitottságát vizsgálta az egy-egy új aláírási ciklusban felvettek között a polgári keresetűek arányát elemezve. Konklúziója szerint a főnemesség egyre mérséklődő aránya elsősorban a csoport korlátozott számának volt a következménye, a *Nemzeti Casino* igazi utánpótlását – legalábbis az 1848-ig terjedő időszakban – nem a polgári foglalkozásúak, hanem a Tóth által köznemesi-úri csoportnak nevezett társaság biztosította, akik a korszak eleji egyharmados arányukat később kétharmadra tornázták föl.²⁵

A kereskedői kaszinó 1840-es tagnévsorát elemezve a szerző kimutatta, hogy jócskán akadtak itt nem kereskedő tagok is, hogy a zsidók befogadása a pesti társas életbe jóval korábban megtörtént, mint azt az addigi vizsgálatok feltételezték.²⁶ A szerző a két kaszinó közös tagságát is górcső alá vette, mely szerint az 1840-ben együttes tagsággal bíró ötvenhárom személy többsége kereskedő volt.

Tóth Árpád 2011-ben közreadott újabb tanulmányában rámutat arra, hogy a *Nemzeti Casino* nyomtatásban megjelent névsorai elsősorban reprezentációs célokat szolgáltak, és felhívja a figyelmet, hogy azok elemzése nem elegendő a rekrutációs bázis vizsgálatához.²⁷ Ennek ér-

²³ Goda 2001.

²⁴ Tóth 2005.

²⁵ Uo. 149.

²⁶ Silber 1992: 120.

²⁷ Tóth 2011.

telmében Tóth Árpád a taggá válás idejének és a tisztség vagy foglalkozási pozíció megszerzésének dátumait vagy az egyes kormányzati hivatalok névsorait, valamint a pesti háztulajdonosok listáját veti egybe a kaszinói névsorokkal. Konklúziója szerint a ranglétra bizonyos fokától felfelé, illetve a mágnás háztulajdonosok körében magától értetődő volt a kaszinói tagság. Fontos megállapítása még a tanulmánynak, hogy a személyes kapcsolatok a szakirodalomban eddig hangoztatott mértéknél fontosabbak voltak annak megítélésében, hogy ki is számított kaszinóképes embernek.

Deák Ágnes a Schmerling-provizórium idejének egyesületi szabályozásával kapcsolatos tanulmánya az egyesületi jog eddig feltáratlan területét mutatja be.²⁸ A magyar szakirodalomban hozzáférhető adattárak, statisztikák erről az eddig egyesületi szempontból egyöntetűen inaktívnak tartott időszakról nem közöltek részletesebb adatokat. A szerző azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1861 novemberében kezdődő provizórium ideje alatt az 1857–1858-ban megindult egyesületi aktivitás annak ellenére erősödött, hogy az ellenőrzés szorosabbá vált.²⁹ Megállapítása az általam feltárt adatokkal is alátámasztható volt.

Velkey Ferenc³⁰ azt az alapvető kérdést vizsgálja, hogy valóban exkluzív klub volt-e a *Nemzeti Casino*. Gondolatmenetét az intézményről szóló aktuális szakmai diskurzus részletes összefoglalásával és elemzésével kezdi, majd új vizsgálati szempontokat vázol a kérdéssel kapcsolatban. Első lépésben a *Nemzeti Casino*-hoz csupán a nevükkel kapcsolódó tagok megtalálását tartja fontosnak, majd részletesen elemzi, hogy az 1835-ös új aláírási ciklus kezdetén kik voltak a kaszinó tagjelöltjei. Ez utóbbiak vizsgálatával egyrészt igazolja a korábbi szakirodalmi megállapításokat (Tóth Árpád, Simon Zoltán), melyek szerint a főnemesi, nemesi arány a főnemesi csoport korlátozott száma miatt változott meg az egyesületen belül, másrészt rávilágít arra, hogy Széchenyi aktuális ügyei milyen nagy mértékben befolyásolták, hogy kit tartottak kaszinóképes embernek.

Alexander Maxwell és Alexander Campbell 2014-ben megjelent tanulmányában³¹ a *Nemzeti Casino* keletkezését és a kaszinómozgalom-

²⁸ Deák 2009.

²⁹ Uo. 24.

³⁰ Velkey 2012: 229–253.

³¹ Maxwell–Campbell 2014.

ra tett hatását kívánta megvizsgálni elsősorban politikai nézőpontból. Kiemelten fontos volt számukra, hogy mind a *Nemzeti Casinót*, mind a kaszinómozgalmat a nacionalista ideológia melegágyának láttassák. A tanulmány erénye, hogy számtalan korabeli utazó leírását idézi, bár a szerzők sokszor helytelen következtetéseket vonnak le ezekből. A szövegben nem tisztázott sajnós, hogy egyáltalán mit is tekintettek a szerzők kaszinónak. Szövegük elején megadják a kaszinó releváns definícióját (olyan társas egyesület, ahol a magyar elit találkozhat egymással és megbeszélheti a nemzetet érintő kérdéseket), de hogy melyik egyesületet nevezik ténylegesen kaszinónak, az a későbbiek során esetlegesenek mutatkozik. Több általuk idézett szöveghelyet visszakeresve látszik, hogy mindenféle egyesületet kaszinóként kezeltek, legyen az kör, társaskör vagy olvasókör. Tanulmányukban azonban a kaszinót nemcsak mint intézményt, hanem mint ideát is elemezni kívánták. A *Nemzeti Casino* alapítására vonatkozóan elsősorban George Barany megállapításait és korabeli utazók leírásait³² citálják, majd a kaszinó 1828-as tagnévsorában megjelenő tagok lakóhelyi jellegzetességeit veszik szemügyre. Megállapításaik szerint a pesti *Nemzeti Casino* nyitottabb klub volt, mint osztrák társai, de Michael Silber fent említett cikkét idézve a kaszinó zsidókkal szembeni zártságát sem felejtik el megemlíteni. Végül a *Nemzeti Casino* funkcióit vizsgálják egy-egy példa segítségével, amelyet olyan helyként jellemeznek, ahol lehetőség volt jó befektetési lehetőségeket vagy újításokat megismerni, jótékonysági gyűjtéseket indítani. S végül a serlegbeszédnek és a tagok egyébként „kötelező” végrendelezési gyakorlatának kapcsán az egyesület szimbolikus múzeumi, sőt temetői funkciójáról is beszélnek.³³ A tanulmány második felében a szerzők a kaszinók elterjedésének szentelik a figyelmüket, s ezalatt néhány tévedés is becsúszik az érvelésükbe. A *Mercantil Casinót* következetesen lipótvárosi kaszinónak nevezik, bár a hivatkozott szövegben nincs ilyen utalás. Barany és Róbert Nemes tanulmányait³⁴ citálva az 1830-as évek sodró lendületű kaszinómozgalmáról számolnak be. A vidéki Magyarországon elterjedő kaszinókat mint a politikai élet fontos

³² Többek között Elliot Charles Boileau, John Paget, R. T. Qaridge, Johann Georg Kohl, Andrew Archibals Paton műveit említik.

³³ Maxwell–Campbell 2014: 515.

³⁴ Bárány 1968. és Nemes 2001: 25–45

helyszíneit láttatják, amelynek alátámasztására korabeli újságcikkeket és titkosrendőri jelentéseket idéznek. Tanulmányuk végén a nemzeti-ségi kaszinók témáját érintik, adataik azonban erősen megkérdőjelezhetők, fogalomhasználatuk mindvégig homályos marad. Összegzésük szerint a magyarországi kaszinók olyan társasági térként funkcionáltak, melyek a reformkorban a nacionalizmus melegágyaként jellemezhetők.

Saját korábbi kutatásom az *Országos Kaszinó* tagságának összetételével foglalkozott.³⁵ Megállapításaim szerint a dzsentrik kaszinójának tartott egyesület fennállásának hatvan esztendeje alatt elsősorban a politikai elit otthona volt. Tagságának nagyobb részét az 1920-as éveket megelőzően az állami tisztviselők és a földbirtokosok adták, később ez utóbbiak helyét a szabadfoglalkozású értelmiségiek vették át. Mindezek mellett mindvégig igazolható volt, hogy az úgynevezett gazdasági elit elenyésző arányban, semmiképp sem társadalmi súlyához mérten volt jelen ebben a kaszinóban.

A Széchenyi-irodalmon belül sajátos helyet kapnak Viszota Gyula munkái, aki részletesen leírta a *Pesti Casino* megalakulásának történetét és múlhatatlan érdemeket szerzett a forráskiadás terén is.³⁶

George Barany monográfiája³⁷ Széchenyi társadalomújító törekvései kontextusában elemzi a gróf kaszinókoncepcióját, a *Pesti Casino* megalakulásának részletei mellett annak vélt vagy valós társadalmi, gazdasági és főként politikai jelentőségét. A *Nemzeti Casino* és a nyomában alakult vidéki kaszinók vonatkozásában pedig egyetértőleg idéz egy 1839. január 27-én kelt titkosrendőri jelentést, amely Széchenyi mester munkájának nevezi a kaszinót. E szerint Széchenyi a *Pesti Casino* megalakításával úgy adott példát a később alakult kaszinók számára, hogy nem volt kimutatható direkt kapcsolat az ő személye és alapítása, valamint a későbbi hasonló elnevezésű egyesületek között,³⁸ mégis egészen a 20. század közepéig ható példát teremtett. Véleménye szerint a kaszinók egészen a második világháborúig kiemelten fontos találkozóhelyként funkcionáltak a földbirtokosok és a közéletben aktív személyek számára. A szerző a kaszinó és a kaszinómozgalom elsődleges jelentőségét

³⁵ Eöry 2004. és Eöry 2006.

³⁶ Viszota 1937; Viszota 1927: (Bevezetés).

³⁷ Barany 1968.

³⁸ Uo. 170.

az egységes közvélemény megteremtésében, a nemzeti erőfeszítések összefogásában és a nemzeti főváros megteremtésében látja.

Természetesen a Széchenyivel foglalkozó művek mindegyike³⁹ érinti a kaszinó problémáját, általában a gróf egyéb, főként politikai tevékenységével kapcsolatban. Ezek közül Lackó Mihály Széchenyi és Kossuth vitáját elemző munkáját emelném ki. A szerző itt is a *Pesti Casino* és a kaszinómozgalom működésének politikai vetületét hangsúlyozza. Amellett érvel, hogy a *Pesti Casino* és a kaszinómozgalom megélénkülése elsősorban a fiatal politikusnemzedéknek, és nem Széchenyi példaadó alapításának volt köszönhető.⁴⁰ Ebből következően Lackó szerint az 1831 után megszorodó kaszinóalakulások nem a Széchenyi-féle eszme újjászületéseként, hanem ennek az egyesületi formának a megszületéseként értékelendők: „A kaszinók elterjedése tehát egy pillanatnyi, s a későbbiekben fontossá váló politikai helyzetnek köszönhető, nem pedig a valóban fáradhatatlan Széchenyi meggyőző érveinek. Úgy is mondhatnánk: a kaszinó inkább Kossuth s a hasonszörűek keze nyomát viseli magán, mint Széchenyiét, akitől gondolata jött.”⁴¹ Vagyis konklúziója szerint a kaszinómozgalom alakulásában nem kell összefüggést keresnünk Széchenyi gondolatai és ennek az egyesületi formának az alakulása között. Érvelése ugyan látszólag meggyőző, bár megálapításait csupán egyetlen tényezőre, a kaszinók tagságára alapozza. Véleménye szerint ezek az egyesületek a rendi politikától eltávolodni kívánó reformer nemesek gyülekezőhelyei voltak, sajátos érvelését alátámasztó forrásokat ezzel kapcsolatban azonban a szerző nem jelöl meg. A későbbiek folyamán vizsgálódásaim rámutatnak majd arra, hogy az alakulások gyakorisága nem 1831-től nőtt meg, hiszen már az ezt megelőző évben tíz kaszinó alapításáról vannak adatok. Ami pedig a tagságot illeti, a titkosrendőri jelentések szinte az egyetlen és egyben egyoldalú forrásaink arra vonatkozóan, hogy kik és mit csináltak ezekben az egyesületekben, melyekből messzemenő következtetést levonni, véleményem szerint, elhamarkodott volna.

Gergely András *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása* című munkájában külön alfejezetben foglalkozik az egyesülés és az egyesü-

³⁹ Gergely 1972; Lackó 1977; Oplatka 2005; Csorba 1991; Estók 2010.

⁴⁰ Lackó 1977: 116.

⁴¹ Uo. 117.

letek problémájával, de annak csak elméleti meghatározottságát vizsgálja, az alapítást követő kaszinómozgalom nem kerül terítékre a kötetben.⁴² Oplatka András Széchenyi-monográfiája is csupán egyetlen oldalt szentel a témának, amelynek keretében a *Nemzeti Casino* politikai érintettségét és a borkereskedelemmel kapcsolatos erőfeszítéseket tartotta fontosnak megemlíteni.⁴³ Estók János az elsősorban ismeretterjesztő történelmi munkának szánt, *Széchenyi István gróf élete és kora* című reprezentatív kivitelű művében egy külön fejezetben tárgyalja a kaszinó(k) szerepét, feladatát, történetét, sőt teret szentel a *Pesti Casino* mintájára alakult kaszinóknak is. Munkája azonban nem mentes a korábbi szakirodalomból örökölt tévedésektől, mint például a társaskörök és kaszinók összemosása, valamint a Lipótvárosi Polgári Kör és a *Lipótvárosi Kaszinó* azonos egyesületként kezelése.⁴⁴

Összefoglalóan elmondható, hogy bár a kaszinókkal minden összefoglaló szakmunka foglalkozik, a *Pesti Casino*val vagy általában a kaszinókkal kapcsolatos elemzések meglehetősen általánosító jellegűek, azok politikai szerepére korlátozódnak és leginkább a reformkorral kapcsolatosak. Érdekes, hogy az angol szakirodalom gentlemen's klubokkal kapcsolatos megállapításairól Amy Milne-Smith is hasonlóan nyilatkozik.⁴⁵

Amy Milne-Smith munkája az első átfogó tudományos munka a londoni gentlemen's klubok 19. századi történetére vonatkozóan. A mű azt a prototípust vizsgálja behatóan, amit Széchenyi is másolni kívánt. Megállapításaiban sokszor beleütközünk a Széchenyi műveiből már ismert tényekbe. A könyv fontos kortárs igazolása ezeknek a tényeknek, és genderközpontú vizsgálódásai is érdekes és új aspektusokkal gazdagítják a klubokról szóló ismeretanyagot. Milne-Smith részletesen bemutatja a londoni klubok legfontosabb feladatait (ebédlőhely, a találkozás lehetséges színhelye), bemutatja azok berendezkedését, tagválasztási rendszerét, részletesen elemzi a klubok vonzerejének okait, illetve azok szerepét a városi társadalomban. Megközelítésének legfigyelemreméltóbb aspektusa a klubok otthonhelyettesítő funkciójának vizsgálá-

⁴² Gergely 1972.

⁴³ Oplatka 2005.

⁴⁴ Estók 2010: 58.

⁴⁵ Milne-Smith 2011: 2–3.

lata. Fontos és tanulságos még a klubok és a külvilág viszonyát leíró fejezet is, valamint a Milne-Smith által feltételezett virágkor elmúltával bekövetkező változások okainak elemzése. Ez utóbbival kapcsolatban megfontolandóan érdekes új szempontot vet fel, amennyiben azt állítja, hogy a klubok elsorvadásának okát egyrészt a nőktől való szeparáltságukban, másrészt a más szórakozási lehetőségek kiszélesedésében, harmadrészt a társadalmi igények megváltozásában kell keresnünk. A kötet legfontosabb hozadéka a *club* és a *gentlemen's club* fogalmának elkülönítése. Milne-Smith azokat a klubokat tekinti *gentlemen's club*oknak, melyek a St. James Street, a Pall Mall és a Piccadilly által határolt területen, az úgynevezett Clublondon belül alakultak és működtek. Ezek fő jellemzői, hogy kizárólag férfiak lehettek a tagjai, egy előkelő klubházban kaptak helyet, és nagy múltú tekintettek vissza. Ez a csoport a londoni klubok közül csupán a legfelső, legelőkelőbb csoportot foglalta magába, de azt Milne-Smith nem osztja meg olvasóival, hogy hány klubot is takart ez valójában. Csupán annyit tudunk meg, hogy az 1880 és 1914 között a *gentlemen's club* megkülönböztető címért folyamodó 75 egyesületből csak húsz kapott bebocsátást a klubok világának legfelső köreibe.

Antonia Taddei kimutatása szerint azonban tudjuk, hogy 1870-ben 36 klubból öt, tíz évvel később 82-ből tizenöt, 1890-ben 101-ből tizenhárom, a századfordulón 94-ből tizenkettő, s végül 1910-ben 105-ből tizenöt klub lehetett társasági klub,⁴⁶ melyek feltehetően a *gentlemen's club*ok nagy részét is magukba foglalhatták. A feltételes mód azért szükséges, mert Taddei Amy Milne-Smith-szel ellentétben szinonimaként használja a *club* és a *gentlemen's club* fogalmakat. A szerző tanulmányában a 19. század végi londoni klubok empirikus szemléletű elemzését adja. A *Whitaker's Almanach* 1870 és 1910 közötti adatai alapján a club nevű egyesületeket tevékenységükre vonatkozóan kilenc típusba sorolta:⁴⁷ művészeti és irodalmi, színházi, politikai, katonai, foglalkozási, sport és egyetemi klubok mellett társasági (*social*) klubokat különített el. A szerző Peter Clark álláspontját idézi, amikor a brit klubélet kezdetét a 17. század végétől alakuló kávéházaktól eredezteti, hozzátéve ehhez, hogy a 19. század eleji klubalapítások egy új korszak kezdetét je-

⁴⁶ Taddei 1999: 9.

⁴⁷ Uo. 8–9.

lentették a londoni klubok történetében. A későbbiekre jellemző és Széchenyi közvetítésével nálunk is elterjedt klubidentitás a gróf által is látogatott *United Service Club* 1815-ös, a *Travellers' Club* 1819-es, a *Union* és az *Atheneum Club*ok 1822-es és 1824-es megalapításával teljesedett ki. Ennek két alapvető vonása különböztethető meg. Egyrészt a luxus-körülmények között biztosított széles körű szolgáltatások, másrészt a pontosan körülírt tagfelvételi eljárás. Taddei kvantitatív vizsgálata során a 19. századi londoni klubélet két periódusát is megkülönbözteti. Az 1814 és 1850 közötti első hullámban a fent említett, új típusú klubok megszorodása, 1860 és 1900 között pedig a klubok tagságának meg-négyszereződése volt a jellemző momentum. A tanulmány a két korszak klubbátípusonkénti jellemzőit is feltárja, kitér a belépődíjak, a tagsági díjak volumenére, a tagság nagyságára, a közös tagságok lehetőségére, az alapszabályok jellemzőire, végül pedig a legrészletesebben a politikai klubokat vizsgálja.

Ha az angol club egyik európai variációjának történetét keressük, akkor Michael Sobania 19. századi német klubéletéről írott munkája megkerülhetetlen.⁴⁸ Sobania kutatásának fókuszában az általános társas-egyletek (*allgemeiner geselliger Verein*) álltak. Megállapítása szerint az ebbe az egyesülettípusba sorolható alakulatok voltak egy-egy város egyesületi életének kiindulópontjai, s pontosan emiatt tartja Sobania fontosnak, hogy ezeknek az egyesületeknek a belső életét, ezen belül is az anyagi viszonyait, berendezkedését megvizsgálja. A szerző a németországi városokra kiterjedő vizsgálatában a társas egyesület fogalma alatt sokféle elnevezésű egyesületet sorol fel, melyek között néhány *casino* is megjelenik. A felsorolt példákból egyébként úgy tűnik, hogy a németországi gyakorlat nagyban eltért a nálunk jellemzőtől, hiszen ott elsősorban az „allegorikus” neveket részesítették előnyben (*Concordia*, *Aurora*, *Hilaritas* stb.),⁴⁹ kevésbé a konkrét megnevezéseket. Az egyesületi pénzügyekről és az egyesületi székházak építéséről írott megállapításai annál is inkább figyelemre méltóak, mert saját kutatásaim szerint ugyanezek a folyamatok játszódtak le a magyarországi kaszinók esetén is, ám mintegy ötven év késéssel. Sobania eredményeihez hasonlóan saját vizsgálataim is arra mutattak, hogy egy-egy székház megépítésé-

⁴⁸ Sobania 1996: 170–190.

⁴⁹ Uo. 171.

hez már nem volt elegendő az egyesület rendes bevétele, annak finanszírozásához részvényeket kellett kibocsátaniuk. Különbség a két ország között, hogy míg a német társas egyesületek a részvényjegyzésből szinte teljes egészében képesek voltak finanszírozni a beruházást, és „csak ritkán volt szükség pénzügyi kölcsön felvételére”,⁵⁰ az általam vizsgált magyarországi kaszinók kivétel nélkül kénytelenek voltak hitelt felvenni.⁵¹ Ugyanakkor Németországban a részvényesek számára visszafizetett összegek és a kifizetendő kamat gyakran nehéz helyzetbe hozta az adott társulatot. Szintén fontos azonosság a németországi és a magyar gyakorlatban, hogy amennyiben egy egyesület nem engedhette meg magának egy teljesen új épület emelését, akkor általában átépítésre adta a fejét, melynek menete és finanszírozási módja szintén megegyezett a magyarországi gyakorlattal. (Ugyanígy hasonlóság mutatható ki az egyes társulatok helyiségeinek belső kialakítása vonatkozásában is.)

Sobania megállapítása szerint az általa vizsgált egyesületek kezdetben a felső réteg számára szolgáltak társasági színhelyül, majd az egy-egy városban megalakuló második vagy harmadik hasonló profilú egyesület már az alsóbb osztályok számára jött létre. A szerző foglalkozik a tagdíjjal és a tagválasztás rendszerével is, majd rámutat ezeknek az egyesületeknek a környezetükkel való aktív kapcsolatára, értve ez alatt a más városi intézményekkel való együttműködést vagy a termeik bérbeadását különböző rendezvények céljaira. Mindezek mellett kiemeli a társas egyesületek kulturális szolgáltatásait (könyvtár, előadások), valamint a jó-tékony célú megmozdulásaikat (gyűjtések, jótékonysági rendezvények) is. Sobania a német társas egyesületek fénykorát a 19. század első felére teszi, melyek az ötvenes évektől a specializált profilú új társas egyesületek megalakulásával elveszítették jelentőségüket.

Széchenyi a Londonban látott mintát a politikailag semleges, Olaszországban használatos *casino* néven honosította meg. Az olasz *casino nobiliare* olyan szórakozóhely volt, ahol beszélgethettek, dohányozhattak, olvashattak vagy táncolhattak a tagok.⁵² Az olaszországi kaszinók átfogó történetét Raffaele Romanelli 1994-ben megjelent tanulmánya

⁵⁰ Uo. 173.

⁵¹ Eőry 2010: 101–118.

⁵² Caglioti 2006: 42.

tárgyalja a legrészletesebben.⁵³ *Casino nobiliare* néven a 18. század közepén kezdtek alakulni egyesületek szerte a félszigeten, majd olyan gyorsan elterjedtek, hogy a század második felére már csaknem minden olasz városban működött ilyen nevű egylet. Az elsősorban a nemesség szórakozóhelyeként funkcionáló kaszinók az olasz városállamokban is meghonosodott akadémiák és szalonok mellett a 19. század első feléig meghatározó szereplői voltak az egyesületi életnek. Az olasz *casino nobiliare* – szemben az angol férfiak által uralt egyesületi élettel⁵⁴ – a nők számára is nyitott volt. A helyzet csak a 19. század harmincas éveitől, a polgárság egyesületi életben való megjelenésének és a kaszinók angol minta szerinti átalakításának következtében változott meg. Ekkor az addig szinte azonos jogokkal rendelkező női tagok kívül kerültek a civil szféra ezen szegmensén, amivel párhuzamosan a *casino nobiliare* mint egyesületi forma is lassan elvesztette jelentőségét. Az önkéntes társulások világának átrendeződése az olasz egyesítést követő években tetőzött, amikor a kaszinók helyét a körök és a clubok vették át.

⁵³ Romanelli 1994.

⁵⁴ Clark 2000: 198–204.

3. kép. A Soproni Kaszinó

A kaszinók helye az egyesületi hálóban

Tegze Gyula⁵⁵ 1908-ban megjelent tanulmányában⁵⁶ a társadalmi kapcsolatokat két csoportba sorolta: az önkéntes alapon, valamint a jog, az állam és a vallás mentén alakultakra. Tegze az önkéntes kapcsolatokat „egyesüléseknek” nevezte, melyek legegyszerűbb fajtája az érzelmi alapon létrejött egyesülés volt. Ezek a szerző szerint általában a „klubok, kaszinók, dalárdák stb.” nevet kapták.⁵⁷ Az alábbi fejezet fő kérdése egyrészről az, hogy mi volt a különbség közöttük, miért releváns megközelítés a kaszinókat mint egy sajátos egyesületípust vizsgálni. Másrészről az, hogy mi minden rejtőzhetett a *kaszinó* elnevezés mögött? Elemzésem arra is kitér, hogy milyen helyet foglaltak el a kaszinók az egyesületi univerzumon belül, hogy hova sorolták a kaszinókat az egyesületi tipizációban, valamint arra, hogy milyen összképet ad, ha a valaha volt kaszinók alapszabályait és azok jellegzetességeit vizsgáljuk.

Az országos egyesületi statisztikák a kaszinókat a *társalgási egyesületek* (1862), a *társas egyesületek* (1878) és a *társaskörök* (1932) kategóriáján belül veszik számba. Az 1862-es összeírás társalgási egyesületként definiálta a kaszinók mellett a dalárdákat, a köröket, a lövészegyleteket és az olvasóegyleteket is.⁵⁸ 1878-ban a társas egyesületek kategóriájába a kaszinók mellett a népkörök, az olvasóegyletek, a polgári körök,

⁵⁵ Tegze Gyula jogász, egyetemi tanár (1867–1939) kezdetben a Kecskeméti Jogakadémia, majd 1904-től a Budapesti Egyetem magántanára, 1910-től a debreceni jogakadémián tanár, 1914-től 1937-ig a Debreceni Egyetem nyilvános rendes tanára.

⁵⁶ Tegze 1908.

⁵⁷ Uo. 180.

⁵⁸ Hunfalvy 1862.

a társas egyletek, a társas és olvasóegyletek, valamint az önképzőkörök kerültek.⁵⁹ Az 1932-es statisztikai számbavétel a kaszinókat a klubok, az olvasókörök, a gazdakörök, a legény- és a leányegyletek mellett sorolta fel.⁶⁰ Dobrovits Sándor e felvétel budapesti eredményeit összefoglaló munkájában a társaskörök kategóriáján belül a kaszinók mellett főleg köröket, társasköröket, egyleteket és klubokat írt össze.⁶¹

Vagyis a fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy a kaszinók a társaskörök egy fajtájának tekinthetők. De vajon mitől volt más egy kaszinó, mint a többi társaskör? Van-e az elnevezésen kívül más ok is a distinkcióra a kaszinók és a más társaskörök közé sorolt egyesületek között?

A *Társalkodó* című lapban 1840-ben megjelent cikk és válaszcikk⁶² a kérdésfeltevés korabeli relevanciáját is alátámasztva egy lehetséges választ adhat a fent feltett kérdésre. A két szerző az olvasókörök és a kaszinók közötti feszültséget, esetleg versenyhelyzetet és az azok közötti különbséget fogalmazza meg. K. úr a győri olvasótársaságról írva úgy fogalmaz, hogy az olvasókörökben az olvasásé, a könyveké a főszerep, a kaszinókban pedig a kártyázásé és a mulatozásé, ahol csak a „léhaság” honol, és a nők előtt zárva vannak. A kaszinók védelmére kelő, a viszontválaszt író H. B. N. úr szerint viszont „polgárinknál célszerűbbnek véle a Casinókat hol nemcsak a tudományos dolgokban, hanem a mulatságban is az hiedelem s műveltség magasb fokára lépni törekedniük lehet.”⁶³ A különbség tehát az időtöltés módjából következik, az utóbb idézett cikk szerint a kaszinók nemcsak kiszolgálják tagjaik intellektuális igényeit, de azok esetlegesen hiányos társasági ismereteit is fejlesztik.

Tovább élesítheti a képet Fülöp Géza ebben a témában kihagyhatatlan könyve, melyben a szerző „kaszinó jellegű” egyesületekről beszél,⁶⁴ ahol a *kaszinók* mellett az *olvasótársulatok* és a *polgári társalkodók* szerepelnek, a három egyesület közötti különbséget pedig tagságuk összetételében és kitűzött céljaikban látja megragadhatónak.⁶⁵ Véleménye szerint a társalkodóegyletek és a kaszinók igen közel álltak egymáshoz,

59 Vargha (szerk.) 1878.

60 Dobrovits 1935.

61 Dobrovits 1936.

62 K. 1840. és H. B. N. 1840.

63 H. B. N. 1840.

64 Fülöp 1978.

65 Uo. 95.

hiszen egyaránt a reformeszmék terjesztését és a szórakozási lehetőség biztosítását tartották feladatuknak, míg az olvasókörök elsősorban a korabeli irodalom terjesztését, népszerűsítését gondolták fontosnak.

Bősze Sándor az egyesületeket az alapszabályukban megfogalmazott célok alapján kategorizálta. A társaskörök és az asztaltársaságok mellett a kaszinókat Somogy-megyei példák alapján a társasági egyesületek csoportjába sorolta.⁶⁶ Fülöp véleményével egybehangzóan Bősze is hangsúlyozza a társaskörök és a kaszinók közötti hasonlóságot, de kiemeli, hogy a „kaszinók voltak a legrégebbi és a legelőkelőbb társaskörök,”⁶⁷ magasabb tagdíjakat szedtek, mint más társaskörök, s nem utolsósorban mintaként szolgáltak utóbbiak számára is.⁶⁸

Az 1878-as egyesületi statisztika feldolgozója, Reisz László az egyesületeket többek között céljaik szerint is csoportosította, e szempontrendszer szerint a kaszinókat speciális funkciókat ellátó társaskörként definiálta és külön csoportba sorolta.⁶⁹ Reisz szerint a kaszinók jól elkülöníthetőek a társalgókör és a társaskör néven szereplő egyesületektől is, a distinkciót pedig többek között ennek az egyesülettípusnak a reformkorig visszanyúló hagyománya és jól meghatározott rekrutációs bázisa indokolja.⁷⁰ (Ez utóbbi kritérium ugyan csak a 19. század utolsó harmadáig tartható, mert ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk, ettől az időponttól a kaszinómozgalom terjedése alacsonyabb presztízsű társadalmi csoportok körében is általánossá vált.)

Az 1922-es belügyminiszteri rendelet (77000/1922) kapcsán kiadott egyesületi kézikönyvben az egyesületek alapszabályaira vonatkozó rendelkezéseket jelentették meg.⁷¹ Ebben külön szerepelnek a kaszinókra, társaskörökre, polgári körökre vonatkozó szabályok, melyek szerint míg egy kaszinó céljai között mindenképpen szerepelnie kell „a hazafias és korszerű eszmék terjesztése és a társadalmi élet kellemesebbé tétele”⁷²

⁶⁶ Bősze 1993: 71.

⁶⁷ Uo. 83.

⁶⁸ Bősze 1987: 277., valamint Bősze 1997a: 145.

⁶⁹ Reisz 1988: 934. (Ezenkívül megkülönböztet még érdekképviselő és önszegélyezés, kultúra, önképzés, sport, szórakozás, társas időtöltés és jótékonyosság nevű csoportokat.)

⁷⁰ Reisz 1988: 938.

⁷¹ Páskándy (összeáll.) 1931: 7.

⁷² Uo. 303.

kitételeknek, addig a társaskörök és polgári körök céljai között a helybeli lakosság összetartását, érdekeinek előmozdítását kellett megemlíteniük. Az ideális társaskörnek közhasznú intézményeket, jótékony alapokat kell létesítenie az elszegényedett tagok, az özvegyek és az árvák megsegítése érdekében.

Összegezve a fentieket, a kaszinók a társaskörök egy típusának, a legmagasabb presztízszűek társaskörének tekinthetők, azokat nem lehet az olvasókörökkel és a társaskörökkel azonos identitásként kezelni. A kaszinók nagy múltra visszatekintő és előkelő egyesületek voltak, amelyek kezdetben elsősorban a reformeszmék terjesztését tűzték ki célul, emellett szórakozási lehetőséget is biztosítottak tagjaiknak, fejlesztve azok társasági ismereteit is. Álláspontom Reiszl László megállapításához áll közel, aki sajátos egyesülettípusként kezeli a kaszinókat, de felhívja a figyelmet arra is, hogy a kaszinó nevű egyesületek a rájuk általánosan jellemző elsődleges célkitűzések mellett más, kaszinónként igen eltérő másodlagos célokat is megfogalmaztak.⁷³ Alaphipotézisem szerint a kaszinó név használata már önmagában is feltételez egy olyan sajátos minőséget, ami nem téveszthető össze sem az olvasókörök, sem a társaskörök vagy klubok által képviseltekkel. A kérdés az, hogy ez a distinkció a teljes korszakra vonatkozóan is igazolható lesz-e.

Az 1878-as összeírás tábláiban feltüntetett kaszinói célokat (227 eset) és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának egyesületi adatbázisában található (153 eset), elsősorban a 19. század második felében keletkezett, kaszinói alapszabályokban szereplő célokat összevetve a feltételezett egységes kaszinói karaktert kerestem. Az említett alapszabályi célokat természetesen nem mint egy adott egyesület valós tevékenységét vizsgáltam, hanem arra mint az egyesület karakterét jól reprezentáló tényre tekintettem.

A kaszinók alapszabályaiban a legtöbbször említett cél a műveltség előmozdítása volt az önképzéstől a tudományos értekezések tartásáig. A második leggyakoribb célként a társas élet fejlesztését (a szabadidő társas és kedélyes eltöltése, illedelmes társalgás) említették. Egyes esetekben szerepelt még a hazafias érzület ápolása vagy a magyar nyelv terjesztése is.

⁷³ Uo.

Az elnevezések alapján kilenc kaszinótípust lehetett elkülöníteni, melyek közül a leggyakoribbak a minden egyéb megkülönböztetés nélküli kaszinók voltak (idesoroltam a nemzeti kaszinó elnevezést használó egyesületeket is), őket a polgári kaszinók követték, szerepeltek még gazdasági, kereskedelmi, nemzetiségi, katolikus, gyári vagy foglalkozási, tiszti és altiszti, valamint speciális kaszinók.

Az alapszabályok vizsgálatából az derült ki, hogy a magukat csak *kaszinónak* és *polgári kaszinónak* nevező egyesületek céljai között más speciális elvárás nem is szerepelt, feltételezhető, hogy e két kaszinótípus elsősorban a megcélzott társadalmi csoport tekintetében különbözött. A kaszinók más kategóriába sorolt típusaira is igaz volt, hogy speciális feladataik mellett a fentiekben említett célok (társasági élet megteremtése vagy felpezsdítése, a művelődés elősegítése, társas szórakozási lehetőségek megteremtése) megvalósítására törekedtek. Más szóval, az alapszabály szerint a kaszinó mint egy „társasági gyönyörnek szánt hely”⁷⁴ definiálódott.

A *kereskedelmi* és a *gazdasági kaszinók* elsődleges sajátossága a fentiek mellett egy-egy meghatározott csoport érdekképviselője és boldogulásának elősegítése volt. A gazdasági kaszinók esetén ez elsősorban az új mezőgazdasági eljárások megismertetésével, gazdasági folyóiratok megrendelésével, gazdasági iskolák és társulatok alapításával társulhatott. A kereskedelmi kaszinók esetén olyan speciális igények is jelentkeztek, mint például a vasúti menetrend kedvező alakítása.⁷⁵

A *tiszti* vagy *altiszti* és a *gyári-foglalkozási kaszinók* mindegyike az általános társas életre vonatkozó célokat a kartársi, illetve a bajtársi szellem, vagyis az összetartozás tudatának fejlesztésével kívánta kiegészíteni. Mindeközben mindkét kaszinótípus speciálisan csak egy-egy gyár vagy üzem, illetve egy-egy hadászati egység alkalmazottainak kívánt lehetőséget biztosítani. Ezek a kaszinók azonban az adott gyár, illetve az adott katonai egység vezetőinek felügyelete alatt álltak, ami miatt egyesületi mivoltuk csorbát szenvedett.

Az úgynevezett *nemzetiségi kaszinók* az általános elvek mellett az adott népcsoport kultúrájának megőrzését vagy annak fejlesztését tűz-

⁷⁴ Hódcsági Casino-Egylet 1892-es alapszabálya. MNL OL K150-VII-8.61160.2222.

⁷⁵ A Pincehelyi Kereskedelmi Casino-Társulat és a Kecskeméti Kereskedői Kaszinó esetében.

ték zászlajukra. A 19. század harmadik felében elszaporodó *katolikus kaszinók* specialitása pedig a keresztény elvek elterjesztésének kívánalmában állt.

Összefoglalóan úgy fogalmazhatunk, hogy a kaszinók a társaskörök vagy társasági egyesületek egyik típusaként határozhatóak meg, melyeket elsősorban nevük, másodsorban „példaképük”, harmadsorban tagságuk összetétele különített el a többi, ebbe a típusba sorolható egyesülettől. Mindezek mellett a kaszinó név felvétele miatt adott volt a kapcsolat a Széchenyi fémjelezte hagyománnyal, amiben az előkelőség, a társadalomjobbítás és a haza iránt érzett felelősség egyaránt benne foglaltatott.

Casino – kaszinó

Egy sajátos egyesülettípus eredete

Széchenyi 1827-ben angol példa alapján, olasz elnevezést használva alapította meg a *Pesti Casinót*. Közelebbről az angol clubok, egész pontosan a gentlemen's clubok megfelelőjét kívánta a *Pesti Casino* megalapításával Magyarországon meghonosítani. Az angol *club* szó a 17. század elején egy informális csoportot, asztaltársaságot jelölt, ahol a tagok megosztották az étel, az ital és a szórakozás költségeit.⁷⁶ A 17. század végére a *club* szó már egy olyan férfitársaságot jelölt, amelynek tagjai meghatározott időközönként találkoztak valamilyen csekély tagdíj mellett.⁷⁷

A szigetországban a 18. század végére nemcsak az egyesületek száma gyarapodott látványosan, hanem differenciálódásuk is jelentős méreteket öltött.⁷⁸ A folyamat során számos, addig informálisan működő csoport vált szervezett egyesületté, és nem utolsósorban a *club* szó jelentése is megváltozott. A 18. század végén Dr. Johnson szótárában, majd alig harminc évvel később Todd szótárában is a *club* szó már egy olyan baráti társaságot jelentett, amelynek tagjai meghatározott szabályoknak vetették alá magukat, amelyek az idő előrehaladtával az együttlét egyre több szegmensét szabályozták. A 19. század elején Londonba látogató Széchenyi tehát olyan klubokat láthatott, melyek már mindenre vonatkozóan szigorú szabályokat alkottak és erős kapitalizált szervezettel működtek.⁷⁹

Széchenyi a célok, a berendezés stílusa és az időtöltés módja tekintetében ugyan igen pontosan akarta lemásolni a szigetországi gyakor-

⁷⁶ Morris 1993: 395.

⁷⁷ Clark 2000: 10.

⁷⁸ Morris 1993: 398.

latot, de az elnevezést nem kívánta átvenni. Döntését nem indokolta, s a választott *casino* név eredetéről sem számolt be. Egy 1825-ben keletkezett feljegyzésében a Pesten létrehozandó klub elnevezéséről csak egy mondat olvasható: „Anstatt Clubb würde es Casino heissen.”⁷⁹ A *Világban* pedig csak ennyit ír: „mert valami névének csakugyan kelle lenni, Casinónak kereszteltük.”⁸⁰

Feltehetően igaza van mind a korabeli, mind a mai történetírónak, amikor azt feltételezi, hogy Széchenyi a *club* elnevezést annak politikai felhangja miatt mellőzte,⁸¹ vagyis az egyesület elnevezésével sem a francia forradalom politikai klubjainak, sem a jakobinus kluboknak az emlékét nem akarta a kormány elé idézni.⁸²

Viszota Gyula Széchenyi naplójegyzeteihez fűzött magyarázatai szerint a gróf 1814–1815-ben, olaszországi tartózkodása során ismerte meg a kaszinó fogalmát.⁸³ De a naplóban csak az 1818-as és 1819-es firenzei és nápolyi tartózkodása során jelenik meg a „Casini”, illetve a „Cassini” fogalma.⁸⁴ Viszota Gyula Széchenyi naplójának az 1815. szeptember 21-i bejegyzéséhez fűzött jegyzetében sem *casinót*, hanem *cassinit* említ az angol *club* és a francia *salon* megfelelőjeként,⁸⁵ illetve, hogy Széchenyinnél is megesett, hogy a *casino* megnevezés helyett a *cassini* szót használta: „A Casini ki lesz nyitva a 4 téli hónapokban reggeli 7 órakor, a többi holnapokban pedig reggeli 6 órakor, és nyitva marad éjfél utáni két óráig.”⁸⁶

A *Hasznos Mulatságok* 1829-es cikke a *Pesti Casino* kapcsán az elnevezés eredetét taglalta és úgy fogalmazott, hogy „[a] vidám társasági mulatságok eleven emlékezetben maradtak. Későbbben némelyek

79 Miscellania III. In: Viszota (szerk.): 1932. 452.

80 Széchenyi 1984: 344

81 Paget 1850: 135.

82 Oplatka 2005: 170.

83 Viszota (szerk.) 1930: 259.

84 1814. július 28.: „Nachmittag Casini – Abend bei mir allein mit Pausanias und meinem Gedanken Sie, die mir bis zu meinem Grab mir das liebste in der Welt bleiben wird wiewohl sie mich hasst, und ich an Sie niemals schreibe.” – Viszota (szerk.) 1930: 259., valamint 1815. április 15.: „In denen Cassini versammelt man sich des abends um zu spielen – und auch Frauen unterhalten sich in dem namlichen Genre. So ist's in der hinsicht wie in Neapel.” – Viszota (szerk.): 1930, 556.

85 Viszota (szerk.) 1930, 132. 5. lábjegyzet

86 A Pesten felállítandó Casinónak plánuma. MTA Kézirattár 167/5.

azokat, a hogy minden múlt örömet vissza-ohajtunk, megújítani akarák; s e végre ismert s megválasztott személyekből álló gyülekezeteket állítottak azon reménységgel, hogy a Monté Casinói társaságok bájai a Casino névvel ismét vissza térendnek.”⁸⁷ A cikkíró definíciója szerint „Casinónak hívjuk résszerint azon helyet, melyben valamely különvált társaság kedvtöltés véget összegyűl, résszerint a társaságot magát.”⁸⁸ A cikk megszületésének pillanatában ugyan már két éve működött a *Pesti Casino*, írója mégis fontosnak tartotta, hogy pontosabban meghatározza a fogalmat: „Így értünk Casino nevezet alatt most is oly különvált társaságot vagy egyesületet, melyet nemesebb örömmel való élés végett előkelő és válogatott személyek alkotnak.”⁸⁹

A casino az olasz *casa* (ház) szó kicsinyítőképzős változata,⁹⁰ melynek elsődleges jelentése: kisebb vidéki villa, ahol vadászatok alkalmával tartottak összejöveteleket.⁹¹ Olasz nyelvterületen 18. század második felében az olasz klubházak szokásos elnevezése volt, és mint nemesi-polgári életformával kapcsolatos műveltség szó számos európai nyelvbe bekerült. Más vélemények szerint a reneszánsz kert kis pavilonja kapta először ezt az elnevezést,⁹² majd a firenzei, velencei és más olasz nemesek otthonától távol levő házaikat jelölte, ahol élénk társas élet folyt.⁹³ Később nagyobb fürdőhelyeken a vendégek társas életének felpozíciójára alakult zárt társaskörök elnevezésére használták. Az amerikai,⁹⁴ angol⁹⁵ és német⁹⁶ enciklopédiák, valamint a hazai szótárak,⁹⁷ illetve lexikonok⁹⁸ is egységesek abban, hogy a kaszinó egy olyan klubot jelölt, melyben táncolni, kártyázni és biliárdozni lehetett. A magyar értelme-

⁸⁷ Casinók eredete, 1829, 291–292.

⁸⁸ Uo. 291.

⁸⁹ Uo. 292.

⁹⁰ Nem tévesztendő össze a *casino* szó véghangsúlyos változatával, amely a francia nyelvből került az olaszba, játszóhely jelentéssel.

⁹¹ Grande enciclopedia De Agostini <http://www.sapere.it/enciclopedia/casino.html> – utolsó letöltés: 2015. november 20.

⁹² Brockhaus Enzyklopädie 1987: 504.

⁹³ Encyclopedia Americana 1962: 704.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Chambers's Encyclopaedia 1973: 147.

⁹⁶ Brockhaus Enzyklopädie 1987: 504.

⁹⁷ MNyÉSz 1959–1962.

⁹⁸ Révai 1911–1935; Pallas 1893–1900.

zésekben nem felejtik ki a társaskör zártságának hangsúlyozását sem. A kaszinó szó nyelvünkbe vélhetően német közvetítéssel került.⁹⁹

A nyelvtörténészek véleménye szerint Gvadányi József budai országgyűlésről írt művében találhatjuk meg a *casino* szó első említését, amikor a Budán 1787-ben megnyitott kaszinóról beszél.¹⁰⁰

Szállásomat vettem én 'a Casinóba,
Gondolván lesz részem ottan minden jóba,
Ehetem is, ha lesz pénzem 'a zacskóba,
Traktér van az alsó contignatioba.¹⁰¹

A fentiekben említett budai kaszinó létre Tóth Árpád hívta fel a figyelmet a *Pesti Casino* előzményei között.¹⁰² II. József 1786. augusztus 23-án kelt, gróf Nitzky Kristófnak, a helytartótanács elnökének írt levelében intézkedett a kaszinó létrehozásáról. A budai karmelita kolostor templomát és a hozzá tartozó refektóriumot „a budai közönségnek különösen télen annyira szükséges gyülekező és szórakozóhelyül szánom”¹⁰³ – írta az uralkodó. A templomból színházat (a várszínház őse), a refektórium-ból kaszinót kívánt kialakíttatni: „das Refectorium zu einem Casino zu richten.”¹⁰⁴ A részletekre vonatkozóan is adott utasítást: „valamennyire kifesteni és kidíszíteni; azután az épület előtti bástya és terasz szintén felhasználandó, hogy a kaszinónak nyáron annál nagyobb vonzóereje legyen.”¹⁰⁵ A Kempelen Farkas helytartótanácsi tanácsos tervei alapján létrejött kaszinónak volt játék- és táncterme, illetve vendéglője és biliárdozni is lehetett benne. Kései utódaival ellentétben baromfiudvar és istálló is tartozott hozzá, a fent olvasható Gvadányi-idézet alapján

⁹⁹ Körösi 1886: 452.

¹⁰⁰ MNyTESz 1970: 401., valamint Csefkó 1949: 81.

¹⁰¹ Gvadányi 1791: 1.

¹⁰² Tóth 2005: 143.

¹⁰³ Közli Garády 1930: 66.

¹⁰⁴ Az eredeti német szöveget közli Országh 1895: 14.

¹⁰⁵ Garády 1930: 66. Az eredeti német szöveget közli: Országh 1895: 14.: „das Refectorium zu einem Casino zurichten, und letzere etwas zu mahlen und aufzuputzen sind; dann wäre die vor dem Gebäude liegende Bastei und Terasse, wo eine schöne Aussicht ist, ebenfalls zu benützen, um dem Casino im Sommer desto mehr Annehmlichkeit zu verschaffen.”

4. kép. A karmelita templom és kolostor az 1741. évi villámcsapás után

pedig feltételezhetjük, hogy fogadószobái is voltak. Kapuit végül 1787. december 18-án nyitotta meg, de működésére vonatkozóan csupán az idézett szövegből van közvetett információnk.¹⁰⁶

Néhány évvel később Sándor István a bécsi kaszinók rövid bemutatásakor említi a kaszinó szót, ezúttal más írásmódban: „A kellemes időtöltésre és mulatságra szolgálnak a 'két új Kazinók is, mellyekben minden féle meg engedtetett játékkal, muzsikával 's új híreknek olvasásokkal kiki kedve szerint mulathatja idejét.”¹⁰⁷ A fogalom tehát nem volt teljesen új keletű, az elnevezés köztudatba kerülése azonban mindenképpen Széchenyi nevéhez kapcsolható.

Széchenyi az angol klubok helyi körülményekhez igazított másolatát kívánta a *Pesti Casino* megalapításával megteremteni. Ennek ellenére nem tudunk sokat arról, hogy mit is látott Széchenyi Angliában, de feltételezhetően a naplóban említett, londoni United Service Club lehetett

¹⁰⁶ Jelen kötet kéziratának lezárása óta Budapest Főváros Levéltárában újabb iratokat találtam a kaszinó működésére vonatkozóan.

¹⁰⁷ Sándor 1793: 204.

a példa.¹⁰⁸ A gróf 1815-ben október és december között, valamint 1822-ben áprilistól augusztusig tartózkodott Londonban, vagyis egy igen frissen alakult klub életébe pillanthatott bele. A United Service Club 1815. május 31-én alakult meg ‘The General Military Club’ néven, majd a következő év februárjától, a tengerésztisztek csatlakozását követően vette fel későbbi nevét. Első otthona az Albemarle Streeten volt,¹⁰⁹ tagjai főként a napóleoni háborúk veteránjaiból toborzódtak (többek között Wellington kedvenc klubjaként emlegették), ami Széchenyi számára nyilván ismerős légkört jelentett.

Egy londoni „korántsem legelső ’s leggazdabb”¹¹⁰ klub alapvonásait Széchenyi a *Világban*¹¹¹ mutatta be. A gróf leírása szerint egy átlagos angol klub szigorú gazdálkodás mellett saját tulajdonú házában működik, vendéglője van, mely olcsóbb, mint versenytársai, jó borokat hozat és minden nyereség nélkül bocsátja rendelkezésére azt tagjainak, a „Fizikai kellemek” (például fürdők) mellett pedig „morális” élvezeteket is biztosít. Az általa ideálisnak tartott klubban „Nem csak a világ minden ujsági, érdeklőbb könyvei s földabroszi, mellyek a legalkalmasabb szobákban használatnak, de számos festési és szobrászati remekei is” megtalálhatóak, melyek „olgy kellemes tartózkodó s lakhellyé varázsolják” azt, hogy „kiki reggeltől estig szívesen mulatoz s tölti ben idejét, s milly érzéssel.”¹¹²

Széchenyi kaszinókoncepciójának részletes kifejtése néhány kisebb jegyzetben olvasható, a már működő kaszinóról és ezzel kapcsolatos elveiről pedig a *Világ* című művében szólt a legrészletesebben. Naplója viszont meglehetősen szűkszavú a kaszinóval kapcsolatban, csupán néhány utalás és rövid megjegyzések jellemzik a szöveget, részletes beszámolók nem. A fenti forráshelyeket kiegészítette még néhány levél, titkosrendőri jelentés, melyekből újabb részleteket rekonstruálhat a kései olvasó.

¹⁰⁸ 1826. június 5.: „Átolvastam az United Service Club statútumait.” Széchenyi 1978: 472.

¹⁰⁹ A Regent Street és a Waterloo Place sarkán álló palotába csak 1828-ban költöztek át.

¹¹⁰ Széchenyi 1984: 374.

¹¹¹ Uo. 374–375.

¹¹² Uo. 375.

Viszota Gyula kutatásai szerint¹¹³ Széchenyi 1825 novemberében az alkotmányos sérelmekre adott királyi választ követően írta meg *Constitutio* című munkáját, melynek kiegészítéseként Miscellania I., II., III. címen néhány jegyzet is fennmaradt. Ezek harmadik részében Széchenyi a Pesten felállítandó más intézetek mellett egy kaszinó alapításáról is feljegyzett néhány gondolatot.¹¹⁴ Az itt olvasható hozzávetőleges számvetés szerint Széchenyi az elképzelt klub felállításához 100 forintos évi tagdíj mellett száz tagot tartott elengedhetetlenül szükségesnek, és fontosnak tartotta, hogy a tagok több évre kötelezzék el magukat az egyesület felé. A gróf szerint az így keletkező 10 000 forintból 7 800 forintot emésztene fel a szükséges kiadások. A berendezési tárgyakat, köztük a biliárdot adományozás útján gondolta beszerezni. Gondolatmenete lezárásaként pedig felsorolta mindazokat a neveket (45 fő), akikre szerinte az alapításnál számítani lehetne.¹¹⁵

A fenti iratot tartotta Viszota Gyula – s feltehetően az ő kutatásai nyomán Bettina Gneisse is – Széchenyi kaszinókonceptiója első megnyilvánulásának.¹¹⁶ Véleményem szerint azonban a Széchenyi kéziratai között található, keltezés és cím nélküli feljegyzés a fenti iratnál korábban keletkezett,¹¹⁷ mivel itt még a teendők között szerepel a szükséges részvényesek számának megállapítása. Az említett kézirat szerint Pesten „Casinot vagyis Társalkodó Intézetet megállapítani méltó és illendő is”, melynek célja „nem csak hogy mulatozó hely legyen, de hogy abból haszon is áramollék a Társaságra, de több (sőt) a közönségre is.” A haszon pedig a kereskedelem élénkítése által keletkezne – írta a gróf rövid eszmefuttatásában, majd egy húszpontos cselekvési tervet vetett papírra.¹¹⁸

A *Pesten felállítandó Casinónak Plánuma* című részletes feljegyzés¹¹⁹ valószínűleg már az aláírásgyűjtés megkezdése után készülhetett. Az irat szerint a konkrét intézkedéseket megfelelő számú aláírás ösz-

¹¹³ Viszota (szerk.) 1932: XLI–XLII.

¹¹⁴ Viszota (szerk.) 1932: 452–454.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ Viszota (szerk.) 1932: XLII. és Gneisse 1990: 60.

¹¹⁷ A Casino felállítására és rendszabályaira vonatkozó tervezetek. MTA Kézírtattár K167/1.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ A Pesten felállítandó Casinónak Plánuma. A Casino felállítására és rendszabályaira vonatkozó tervezetek. MTA Kézírtattár K167/5.

szegyűjtése esetén lehet megkezdeni. A tervezet legrészletesebben a kaszinó épületéről, a szobákról és azok elrendezéséről szól. Széchenyi ebben kifejtette, hogy egy nagyobb összejövetelekre és ebédekre alkalmas szoba mellett egy kisebb szoba is szükséges lesz a kiküldöttség tanácskozásaira, egyszersmind ebédlőként is. Valamint szükségesnek tartott még egy olvasószobát és két biliárdszobát is. A szobákban lehetséges volna pipázni, valamint az elhelyezett játékasztalokon whist, tarokk, sakk és más efféle játékokat játszani. Ezeken kívül még egy kis társalkodószobát, valamint még egy kisebb szobát tartott szükségesnek, ahol asztalneműket tartanának és „lehetnének különös evégett készítenő fiókos almáriumok is, melyekben mindenik tag nevére egy fiók találtatna” és mintegy postafiókként működni. Széchenyi szerint kellene még egy gardróbszoba, valamint a két rendelkezésre álló inas részére egy szoba, hogy mindig kéznél legyenek. Az eredeti terv szerint a kaszinóban lenne „két jó elrendelt ferdő szoba” is, melyek az első emeleten lennének elhelyezve, ezeken kívül két kamra, egy pince, egy faskamra, konyha, valamint a kiszolgáló személyzet szobái. A házat téli hónapokban 7 órakor, az év többi részében már 6 órakor nyitva találnák a tagok, s az csak hajnali kettőkor zárná kapuit. A kaszinó Széchenyi elképzelése szerint állandóan készen állna a vendégek fogadására, ezért a kisebb szobát és a biliárdszobát folyamatosan fűtve és világítva tartanák.

Az alábbiakban nem részletezem, hogy hogyan követték egymást az események, melynek eredményeképpen a *Pesti Casino* 1827. augusztus 20-án megnyitotta kapuit. Tárgyunk szempontjából sokkal fontosabb, hogy az alapító gondolatai szerint kik részesülhettek az általa elképzelt intézet előnyeiben, milyen ideák mentén alakult meg a minden kaszinó ideáltípusának tartott *Pesti Casino*.

Az alapítást megelőző forrásokat kiegészíti, sőt jelentőségében jóval felül is múlja a *Világ* lapjain olvasható több mint 150 oldal terjedelmű, egyesületekről és a kaszinóról szóló gondolatsor.¹²⁰ Széchenyi e művét 1830 decembere és 1831 júliusa között viszontválaszként írta Dessewffy József *Taglalat* című művére. A mű második felében Széchenyi a kaszinót az elvi fejtegetések alátámasztására mutatja be, szervező munkájának eredményei között. Az egyesületek általános jel-

¹²⁰ Széchenyi 1984: 335–471.

lemzése és fontosságuk elemzése után az egyesület eddig mutatott eredményeit és a fejlesztendő aspektusait taglalja. Az írás pillanatában három éve működő *Pesti*, majd *Nemzeti Casino* bemutatásából nyomon követhető a gróf elképzeléseinek alakulása vagy mozdulatlansága. Ha úgy tetszik, itt már egy kiforrott kaszinókonceptióval állunk szemben. Az eddigi töredékek és gyakorlati megfontolások itt elvi momentumokkal válnak kiérlelt koncepcióvá.

Széchenyi a kaszinót (és a löversenyt) elsősorban a felállítandó egyesületek műhelyeként definiálta, melynek legfontosabb feladata, hogy az egyesülés eszméjét, melyet a gróf a nemzeti felemelkedés zálogának tartott, elterjessze és meghonosítsa. A gróf gondolatmenete szerint a kaszinó másodsorban olyan hely, ahol több és sokféle ember találkozhat, mint korábban, „nagyobb contactusba jön a hon a külfölddel s könnyebben ismerkedik meg hazafi hazafival.”¹²¹ Az „egyesítő és elmesurlasztó intézetek”,¹²² vagy másutt a „tanácskozási és fontolgatási egyesületek”¹²³ erénye tehát, hogy nagyobb és kisebb birtokosokat, minden rendet (!) és felekezetet egy időre egyesít, így a nemzet nem csak az országgyűlésben, de például a kaszinóban is megtalálható. A kaszinó részeseinek egyenlősége a tagdíjuk azonosságából következik, az egyenlőség pedig a társadalomban jellemző privilegizáltsággal szemben a sikeres munka alapja lesz. Mindezekből következően a kaszinó olyan „bilincstelen fejtegetésekre s fontolgatásokra”¹²⁴ lesz alkalmas, ahol a vitákban és „az okoskodásokban nem annyira rang, cím s több ilyes, hanem inkább értelmi súly győz.”¹²⁵ S ebben a légkörben a kaszinó képes lesz arra, hogy meghatározza a későbbiekben követendő utat, a reformok, vagy ahogy Széchenyi nevezi, a „mechanikai fejlesztések” sorrendjét, mert a sokszínű társaságot egyesítő „pesti Casino több alkalmat nyujtand – s ím ez egy haszna – mint hazánknak eddig felállított akármilyen intézeti” arra, hogy a sokféle tehetségű és érdekű ember megtalálja a megfelelő megoldást a nemzet égető gondjaira.

¹²¹ Uo. 334.

¹²² Uo. 335.

¹²³ Uo. 358.

¹²⁴ Uo. 359.

¹²⁵ Uo. 359.

A fenti elsődleges célok mellett a kaszinó, ahogy az Széchenyi korai terveiben is szerepelt, a főváros kellemének javítását is célozta. Miben is állt ez? Egyrészt a kaszinóval új társasági színhely jött létre, a színház, a korzózás és a vizitek mellett, ha nincs más szórakozás, akkor a kaszinóban „minden színű”¹²⁶ emberek találkozhatnak, könyveket és újságokat olvashatnak, s addig sem szórnak rágalmakat egymás fejére – vélte a gróf. Pestet és Budát mindezek a változások a hazaiak és külföldiek számára egyaránt kívánatosabb úti céllá tehetik, így biztosítva annak feltételét, hogy a hazafiak és külföldiek gyakoribb érintkezése folytán táguljanak a kereskedelmi lehetőségek, és kialakuljon az az egészséges „vetélkedési ösztön”, amely Széchenyi szerint egy ország kulturális fejlődésének alapját képezi. Mert a kaszinó a „nevezetesebb kellemek” mellett a „hasznok kiállítása végett” is alakult, keretei között a független magyar birtokosok vezetésével sok kis gazdasági erőt egyesítve nagy változásokat lesz képes végrehajtani – írta Széchenyi.

Jelen könyvnek nem célkitűzése, hogy a *Nemzeti Casino* működésének közvetlen hatásait elemezze. A fentiekben bemutatott elképzelések ismertetése arra szolgált, hogy megalapozza ismereteinket Széchenyi elképzeléseiről, az ideáról és arról a mintáról, melyet aztán a későbbi kaszinók – feltehetően – követni kívántak. Ez a minta tehát egy olyan egyesületet jelentett, amely elsősorban a nemzeti érdekek előmozdítása és a társadalom jobbítása érdekében teremtett társasági helyszínt. Gyakorlati szempontból pedig egy olyan helyet, ahol kényelmes és barátságos környezetben mulathatták idejüket a tagok.

A továbbiakban tehát azt a kérdést járom körül, hogy az egyes kaszinók, kaszinó nevet viselő egyesületek hogyan alkalmazták, mennyire hűen követték ezt a mintát, és mennyire és milyen irányban módosult ez a kezdeti idea az idők során.

¹²⁶ Uo. 345.

A kaszinók elterjedése Magyarországon

A kaszinókataszter felépítése

A magyarországi kaszinókról még nem született átfogó nyilvántartás. Az általam összeállított kaszinókataszter lehetővé kívánja tenni ennek a speciális egyesülettípusnak a számbavételét, mennyiségi változásainak elemzését, a korszakhatárok megállapítását és az egyes korszakok jellemzőinek vizsgálatát.

Az időhatár igen széles, az elemzés alapjául szolgáló adatbázis a kaszinók fennállásának teljes időtartamát felöleli. Ebből, az egyesületkutatás forrásadottságaiból és jelenlegi eredményeiből következően pontossága kívánnivalót hagyhat maga után. Minden bizonnyal talál benne hiányokat és tévedéseket az egy adott területtel (várossal, megyével) foglalkozó kutató, aki behatóbban tanulmányozza egy-egy egyesület alapszabályait. Mégis úgy gondolom, hogy a kataszter segítségével képet kaphatunk a magyarországi kaszinómozgalom volumenéről, valamint ez az adatbázis jó és fejleszthető alapját képezheti az esetleges jövőbeni, részletesebb vizsgálatoknak.

A kaszinókataszter összeállítása nagy munka volt, elsősorban a forrásadottságok miatt nehezen volt tisztázható minden egyes kaszinóalakulat léte, alapítási évszámának hitelessége, de végeredményben elmondható, hogy a létrejött kataszter, a benne levő hibák és hiányosságok ellenére közelíti a valóságot.¹²⁷

¹²⁷ Általánosságban az adatbázis építése során a több forrásban is említett kaszinók létét elfogadtam, feltételezve azt, hogy nem egymásra támaszkodva közlik

Az 1815 és 1945 között alakult kaszinók katasztere 849 különböző település kaszinóit tartalmazza, összesen 1 089 ilyen nevű egyesületet.¹²⁸ Az adatbázisba minden olyan egyesület bekerült, mely a kaszinó nevet viselte. Kutatásom elején azt feltételeztem, hogy a kaszinó elnevezés egy jól meghatározható minőséget és jelleget kölcsönöz egy egyesületnek. Feltételeztem egyfajta kaszinóidentitást, mely elkülöníti ezeket a társulásokat más társasköröktől, vagyis a kaszinó név használata közös jegyeket feltételez a célokat és a követendő példát tekintve. Ilyen célok voltak a művelődés, a közművelődés, a társasági élet fellendítésének akarata, könyvtár létrehozása, kártya- és egyéb társasjátékok művelése. A követendő minta pedig a Széchenyi által alapított *Pesti Casino*, s ennek a *Világban* lefektetett „elméleti” körvonalai.

Fontos megjegyezni, hogy léteztek olyan egyesületek, melyek megalkulásuk idején nem kaszinóként definiálták magukat, az idő elteltével azonban vagy a külvilág kezdte így nevezni őket, vagy maguk kezdték önmagukra kaszinóként gondolni. Ez a folyamat elvezethetett odáig, hogy a statisztikai és egyéb felmérések, adatkérések során is kaszinóként határozták meg magukat, sőt ennek megfelelően alapszabályaikat is módosították. Jó példa erre a *Szeged Belvárosi Kaszinó*, mely ugyan *Társalkodási Egyesületként* jött létre 1829-ben, tíz év múlva már a *Casinoi Egyesület* nevet használta, majd később *Belvárosi Kaszinóra* keresztelték, de alapítási évének meghatározásában megmaradt az első, 1829-es dátumnál.

Érdekes példa még egy későbbi időpontból a Kőbányán alakult kaszinó. A levéltári iratok szerint az egyesület 1872-ben *Pest-kőbányai Casino* néven alakult meg.¹²⁹ Történetírója¹³⁰ szerint azonban *Kőbányai Társaskör* néven alapították az egyesületet, majd 1889-ben *X. kerületi Kőbányai Kör* elnevezéssel alakult újra. A beszámoló szerint csak 1900 márciusában dr. Gábor Ignác egyesületi tag alapszabály-módosítási indítványa hatására vette fel az egyesület a *Budapest-Kőbányai Casino*

az adatot. A csak egy-egy említésben felbukkanó kaszinókkal óvatosabban bánom, feltételes létezésükre minden esetben igyekeztem felhívni a figyelmet.

¹²⁸ A kataszter tartalmaz 61 olyan kaszinót, amelyeknek nem tudjuk az alapítási évét, csak azt, hogy 1918 és 1945 között működtek. Így jön ki a fentiekben említett 1 089 kaszinós összlétszám.

¹²⁹ Pest-Kőbányai Kaszinó. MNL OL K150.1872.III.4.31075.170

¹³⁰ Bereczky 1914.

nevet. Példaként állhat itt még a nagykőrösi kaszinók esete is. A város első ilyen jellegű egyesülete 1838-ban alakult meg *Olvasó Társaság* néven. Később *Úri* vagy *Nagy kaszinó* névre is hallgatott, majd 1866-tól hivatalosan is felvette a *Városi Kaszinó* nevet. Vele párhuzamosan 1844-től létezett a *Közönséges Olvasó Társaság*, amit 1848-tól *Polgári Casinónak*, majd *Polgári Körnek* hívtak. A két egyesület végül 1908-ban egyesült *Nagykőrösi Kaszinó* néven.

Feltehetően nincsenek törvényszerűségek, s a teljes igazságot csak minden egyes, magát kaszinónak nevező egyesület vizsgálatával lehetne kideríteni. Magam az adatbázis építése során tehát csak azokat az egyesületeket vettem figyelembe, melyek működésük nagyobb részét tekintve kaszinóként léteztek.

Az adatbázis forrásai

A magyarországi kaszinók katasztere a 19. és 20. századi egyesületstatisztikák, a témával foglalkozó szakirodalom és a Pór Edit által szerkesztett *A magyarországi egyesületek címtára* című munka¹³¹ adatait vette alapul. Ez utóbbiban a reformkortól 1945-ig fennálló „művelődéssel is foglalkozó helyi társulásokat” vették számba, tulajdonképpen a Helytartótanács egyleti anyagát dolgozták fel. A munka nehézségét a helytartótanácsi iratok hiányosságai jelentették, ennek kiküszöbölésére a korszak statisztikai felméréseit, a vonatkozó levéltári anyagot és a belügyminisztériumi közlönyöket is használták. A két világháború közötti korszakra sem a korábban használt belügyminisztériumi közlönyök, sem korabeli statisztika nem állt rendelkezésükre. Az időszakra vonatkozóan a szórványos levéltári anyag mellett az Új Magyar Levéltár egyleti mutatókönyvét használták, azt feltételezve, hogy akik ott szerepelnek, azok 1945 előtt is léteztek. A kötetben az egyesületek neve mellett alapítási évüket és az adat lelőhelyét tüntették fel. Az alapítás évére vonatkozó ellentmondásos utalások esetén a korábbi keltezésű vagy a korabeli sajtóban megjelent dátumot tekintették érvényesnek.

A kaszinómozgalom kezdetére nézve nem állnak rendelkezésre statisztikai felmérések. A korszak alapításait elsősorban a *Honmű-*

¹³¹ Pór (szerk.) 1988.

vész 1833-as számában közölt lista¹³² alapján próbáltam rekonstruálni. Emellett Fülöp Géza¹³³ korabeli újságok, helytörténeti kiadványok, adattárak, levéltári források alapján összeállított jegyzéke, valamint Bettina Gneisse táblázatai¹³⁴ voltak a segítségemre, a fentiekén kívül még Majláth Béla az Országos Széchényi Könyvtárban található kézírata¹³⁵ járult hozzá a korszak kaszinótörténetének jobb megismeréséhez.¹³⁶ A5-ös lapokon az összesen 138 tételt tartalmazó kézzel írt kézirat többségében újságcikkek másolatait tartalmazza. Majláth elsősorban a korabeli jelentősebb lapokat¹³⁷ nézte át és a kaszinókkal foglalkozó cikkeket másolta le, huszonhat esetben azonban kaszinói kiadványokat, évkönyveket őrzött meg az utókornak jegyzetek formájában, nagyrészt olyanokat, melyek már nem lelhetőek fel a könyvtárakban. A kézirat végén három, a kaszinóalapítások évszámait tartalmazó lista szerepel. A listákat összevetve Majláth a korabeli újságcikkek és kiadványok alapján ötvennégy kaszinóról és alapítási évszámukról tudott.

A későbbi időszakokra nézve fontos információval szolgáltak az országos egyesületi felmérések. Az első 1862-es országos összeírást a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai Bizottmánya végezte. Eredményeit Hunfalvy János *Magyarország különböző egyletei* címmel jelentette meg megyei bontásban az egyesületek székhelyének, a tagok számának és az elnök nevének a feltüntetésével.¹³⁸ A kimutatás szerint 579 egyesület működött ekkor az ország területén (öt főcsoportra osztották őket), melyből 264 társalgási egyesület volt. Hunfalvy szerint

¹³² Casinók. *Honművész*, 1 (1833) 6. sz. 46.

¹³³ Fülöp 1978: 97–99.

¹³⁴ Gneisse 1990: 368–370.

¹³⁵ OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2356. A kéziratra Pajkossy Gábor hívta fel a figyelmet, amelyet ezúton is köszönök.

¹³⁶ Majláth Béla Liptó megyei gazdálkodóból, majd alispánból lett a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtárának őre 1879-ben. Szerteágazó publikációs tevékenysége egy széles érdeklődési körű emberre utal. Szinnyei 22 önálló munkát sorol fel a neve alatt, köztük sok forrásközlést, többek között Széchényi levelezését is. Szinnyei 1891–1914.

¹³⁷ *Hasznos Mulatságok, Közhasznú ismeretek Tára, Erdélyi Híradó, Hadi és más nevezetes történetek, Jelenkor, Komáromi Lapok, Hazai és Külföldi Tudósítások, Társalkodó, Századunk, Újabbkori ismeretek tára, Honművész, Bétsi Magyar Curír, Ifjúságot képző ismeretek-tára, Nemzeti társalkodó, Magyar Kurír.*

¹³⁸ Hunfalvy 1862: 246–269.

„még sokkal többet társalgunk, mintsem cselekszünk, mert a társalgási egyletek száma majdnem felét teszi az összes egyletek számának.”¹³⁹ Az összeírás nehezen volt használható, mert nem különböztette meg külön a kaszinókat, hanem társalgási egyletnek nevezte a vélhetően már akkor is magukat kaszinónak hívó egyesületeket (például a *Nemzeti Casino* itt *Magyar Nemzeti Társalgási Egyletként* szerepel). A más források segítségével beazonosítható kaszinók esetén azonban az egyesület székhelye, taglétszáma és elnökének a neve is megismerhető volt ebből az összeírásból.

A második országos egyesületi statisztikát már az önálló Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal készítette 1878-ban. Ez év januárjában felhívást intéztek a törvényhatóságokhoz, hogy a területükön létező egyesületekről készítsenek kimutatást. A kérdőíven a siker érdekében részletes adatokat nem kértek, de a végeredményt így is hiányosnak ítélte Vargha Gyula a felmérés eredményeit közreadó kötet bevezetőjében.¹⁴⁰ 1878-ban már 3 995 egyesületet írtak össze (16 főcsoportba osztva őket), ebből 964 egyletet soroltak a társas egyletek közé, közülük 227 volt kaszinó (az összes ekkor létező egyesület 5,7 százaléka). A kaszinóknak összesen 24 303 tagjuk, ezen belül 21 494 rendes tagjuk volt.¹⁴¹ A részletes táblázatok az egyletek nevét, alapítási évét, célját, tagjainak számát és minőségét, tagdíjuk mértékét, kiadásait és bevételeiket, valamint vagyonukat is közlik.

A következő statisztikai felvétel a Központi Statisztikai Hivatalban 1932 végén indult meg, célja az egyesületek teljes és könnyen áttekinthető nyilvántartásának a megteremtése volt. A munka sikeressége érdekében ekkor már belügyminiszteri rendelet (117.100/1932/VIII.a.) kötelezte az egyesületeket az adatszolgáltatásra, mulasztás esetére pedig pénzbírságot tűztek ki (600 pengőig). A beérkezett adatokat (19 pontos részletes kérdőív formájában) összevetették a hivatalos kimutatásokkal és lajstromokkal, hogy a pontosság követelményének még inkább megfeleljenek. Ezenkívül bekérték az egyesületek alapszabályát, költségvetését, zárszámadását, vagyonmérlegét és éves jelentését is. Az össze-

¹³⁹ Hunfalvy 1862: 246.

¹⁴⁰ Vargha (szerk.) 1878.

¹⁴¹ Reisz László ezzel szemben az összeírást feldolgozó tanulmányában 232 kaszinót különböztet meg 24 534 taggal. Reisz 1988: 930–946.

gyűjtött adatokat kartotékrendszerűen írták össze, ami lehetővé tette a már megszűnt egyesületek törlését és az új alakulatok bevezetését.¹⁴² Az eredményeket azonban, Budapest egyesületeit kivéve, nem közölték az 1878-as felvételhez hasonló részletességgel, így az adatbázis építésében nem voltak használhatók.¹⁴³

1932-ben 14 365 egyesületet írtak össze a trianoni Magyarországon, amelyeket 12 főcsoportba különítettek el. A társaskörök főcsoportján belül (3 807 egyesület) a kaszinók és a klubok együtt szerepelnek (915 egyesület), és idetartoznak még az olvasóköri, a gazdakörök (2 374 egyesület), valamint a legény- és leányegyletek is (518 egyesület). 1932 végén a kaszinóknak és kluboknak 178 522 rendes és alapító, vagyis teljes jogú, 26 784 pártoló, összesen tehát 204 306 tagjuk volt.¹⁴⁴

Az országos összeírásokhoz hasonlóan fontos adatokkal szolgáltak a megyei egyesületi kataszterek is,¹⁴⁵ ezek sok esetben pontosították az adatokat. A Magyar Országos Levéltár egyesületi adattárában az 1867 és 1944 között működött egyesületek között 450 kaszinó és nyolc casino található, melyek szintén új elemekkel gazdagították az adatbázist.

Végül, de nem utolsósorban, néhány korántsem teljes összeírás és évkönyv is gyarapította az információkat. Koczányi Béla 1899-ben jelentette meg a *Magyarországi társas és közművelődési körök címtára* című könyvét,¹⁴⁶ melyben településenként betűrendben sorolta fel a működő egyesületeket, többek között a kaszinókat is. A 19. század utolsó évében fennállt kaszinók neve, címe mellett egyes esetekben az alapítás éve, taglétszáma, könyvtári köteteinek száma és tisztikari névsora is szerepel a kötetben. A *Társulatok egyletek és körök évkönyve az 1902. évről*¹⁴⁷ című kiadvány a felsorolt alakulatok legfontosabb adatait akarta összegyűjteni éves rendszerességgel. Köriratban kérték az egyesületeket az adatszolgáltatásra, de a válaszadás – ahogyan azt a

¹⁴² A felvétel dokumentumai a Központi Statisztikai Hivatal Levéltárában nem találhatók meg.

¹⁴³ Az összeírás általános ismertetése az alábbi helyeken olvasható: Dobrovits 1935a; A Magyar Királyi Kormány 1936: 76–78.; Dobrovits 1936; Dobrovits 1938.

¹⁴⁴ A Magyar Királyi Kormány 1936: 76.

¹⁴⁵ Balla–Wirth 1990; Bösze 1985, 1987, 1997/a, 1997/b; Brunda 1990; Földi 1990; Hajdú 1977; Márfi 1986; Márfi 1988; Murányi 1993.

¹⁴⁶ Koczányi 1899.

¹⁴⁷ Társulatok 1902.

kötet tartalma is igazolja – meglehetősen esetleges volt. Erénye, hogy az összeírásba bekerült kaszinóknak nem csak a neve és alapítási éve került bele, hanem az egyesület célja, a tagok száma, a tagdíj mértéke, vagyonuk nagysága és az aktuális vezetőség névsora is, ezáltal huszonhat, a 20. század elején működő kaszinót ismerhetünk meg közelebbről.

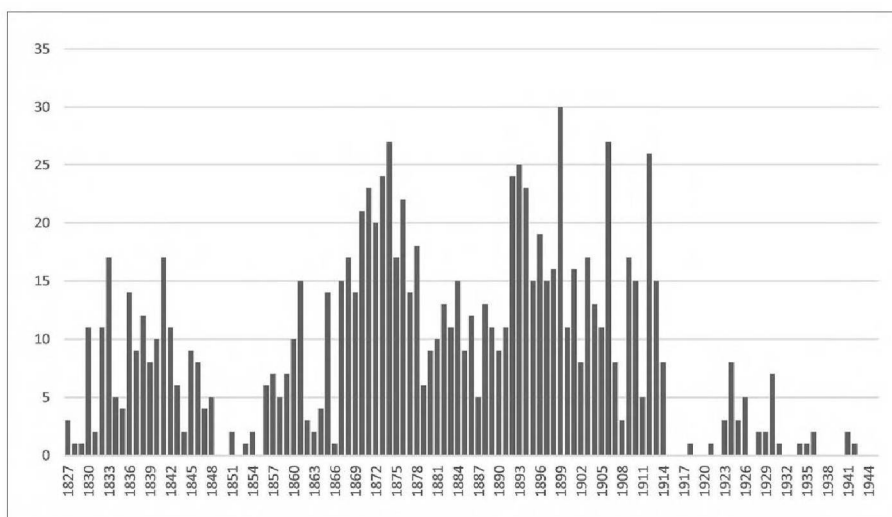
A fentiekben bemutatott források felhasználásával összeállított kataszterben szereplő adatok a statisztikák pontatlansága és retrospektív jellege miatt torzíthatnak, amit több forrás párhuzamos használatával igyekeztem tompítani. Vagyis az adatbázisba, az esetek túlnyomó részében, két vagy több forrás adatai alapján kerülhetett be egy-egy kaszinó.

Az adatbázisban az egyesületek megyénként, azon belül településenként szerepelnek. Ki kell hangsúlyozni, hogy az adatok sajátosságai miatt az esetek többségében csak a kaszinók alapítási évéről beszélhetünk. Jelenleg az adatbázisban szereplő kaszinóknak csak a feléről rendelkezem adattal működésük időtartamára vonatkozóan is. Viszont az 1862-es és főként az 1878-as felmérésnek, a Koczányi-féle összeírásnak, az 1903-ban kiadott évkönyvnek és a levéltári anyagnak köszönhetően megközelítőleg háromszáz kaszinóról vannak kiegészítő információk az adatbázisban a tagok számára, a vagyonukra, a tagdíjra és a tisztikar tagjaira vonatkozóan. A forrásadottságok tehát jelentősen befolyásolták az egy-egy korszakról megrajzolható kép részletességét.

Az adatbázis elemzése

A kataszterben szereplő adatok trendje nem követ egyértelmű mintázatot. Ennek oka lehet például a bürokrácia sajátos működése, a benyújtott alapszabályok kampányszerű láttamozása vagy a források pontatlansága. Mindezek figyelembevételével is igaz, hogy a kataszter adatai alapján kirajzolódó alapítási hajlandóság jól közelíti a valóságot, s így alkalmas arra, hogy összegző megállapításokat tehessünk.

Általánosságban megállapítható, hogy a kaszinóalapítások gyakorisági görbéje (1. ábra) arra enged következtetni, hogy a kaszinóalapítási kedv alakulása egybevágott az egyesületekről általában felrajzolt trendekkel. A 19. század elején induló mozgalom a reformkori tömeges alakulásokat, majd a neoabszolutizmus idejének viszonylagos visszaesését

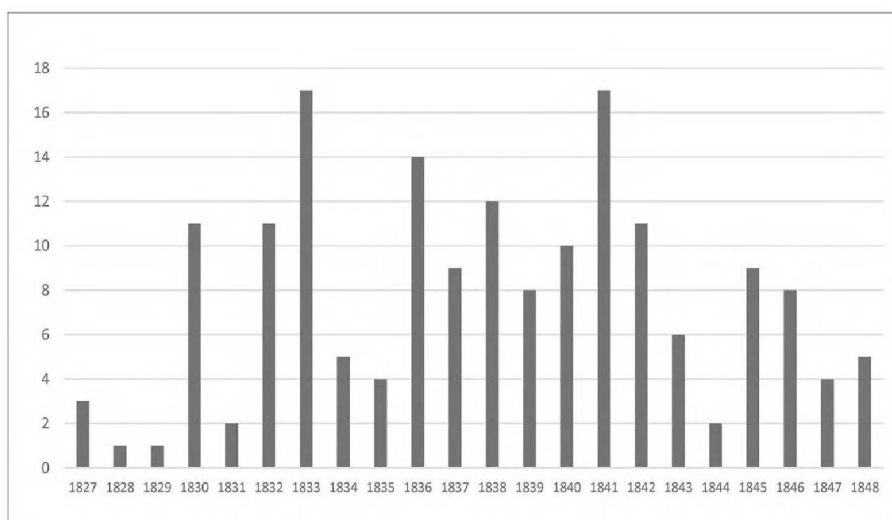
1. ábra. Kaszinóalapítások száma évenként

követően a dualizmus második felében érte el fénykorát. Vagyis 1827 és 1848 között alakult meg az összes kaszinó 15,4 százaléka, szám szerint 171, 1849 és 1867 között mindössze 82 kaszinót alapítottak (az összes kaszinó 7,4 százaléka), a dualizmus idején 735 kaszinó jött létre, amely a teljes sokaság 66,3 százalékát jelentette. A két világháború között viszont csak negyven kaszinó megalakulásáról van adatunk, ami az összes kaszinó 10,9 százalékát tette ki.

Reformkori kaszinók

A létrehozott adatbázisban 171 reformkorban alapított kaszinó található.¹⁴⁸ Ebből huszonöt léte nem vehető teljesen bizonyosra, ezekben az esetekben az egyesület megalakulásáról csupán egyetlen forrás emlékezett meg.

¹⁴⁸ Pajkossy Gábor főként statisztikákon alapuló becslése szerint Magyarországon a reformkorban több mint 180, Erdélyben harminc kaszinó jött létre. Pajkossy 1993: 106.

2. ábra. Reformkori kaszinóalapítások

A *Pesti Casino* megalapítása (1827) után három évvel szaporodtak meg látványosan a kaszinók az országban.¹⁴⁹ Az 1830-as években átlagosan tíz, az 1840-es években átlagosan nyolc kaszinót alapítottak. Az 1848-ig tartó időszakra nézve látható, hogy nincs egyértelmű, töretlen növekedési időszak a kaszinóalapításokat tekintve (2. ábra). Az 1830-as évek elejének kiemelkedő alapítási kedvét követően talán a leghosszabb prosperáló időszak 1836 és 1842 között figyelhető meg. Az adatok tehát egyértelműen cáfolni látszanak Simon Zoltán megállapítását, mely szerint az 1837–1838-as évek jelentették a csúcspontot, „a kaszinók létrehozására irányuló kedv ezután fokozatos csökkenésnek indult.”¹⁵⁰

Pesten a *Nemzeti Casino* megalakulása után, pontosan nem tisztázott időpontban, alapították meg a *Kereskedői* vagy *Mercantill Casino*t, az első vidéki kaszinót pedig Tolnán hozták létre szintén 1827-ben. Érdekes, hogy miért pont ezen a Duna menti településen követték elsőként Széchenyi kezdeményezését. A jelenség magyarázata lehet, hogy

¹⁴⁹ Talán erre utal Lackó Mihály amikor azt írja: „A kaszinók néhány éves tetszhalál után, 1831 körül egyszerre csak feltámadtak és gomba mód szaporodtak az országban.” Laczkó 1977: 116.

¹⁵⁰ Simon Z. 2000: 26.

5. kép. Nógrád megyei kaszinó, Balassagyarmat

ekkor „megnőtt a Duna-menti kikötőhelyek, például Mohács, Tolna gazdasági szerepe, ami gyors népességnövekedésükben, a kézművesek és kereskedők nagy számában is megmutatkozott.”¹⁵¹ (Mohácson 1836-ban alapítottak kaszinót.) 1828-ban Hajdúböszörményben, 1829-ben pedig Szegeden lett követőkre Széchenyi eszméje. Az 1830-ban alakult tíz kaszinó közül nyolc az ország Dunától keletre eső településein alakult meg, köztük az első megyei hatókörű kaszinót *Nógrádmegyei Casino Egylet* néven Balassagyarmaton alapították. A következő évben Sátoraljaújhegyen Kossuth Lajos bábáskodása mellett (az első évben a jegyzői tisztet is ő viselte) szintén megyei kaszinó alakult *Zemplén Vármegyei Casino Egylet* elnevezéssel.¹⁵²

¹⁵¹ Bácskai 2007: II. 518.

¹⁵² Később Nagyváradon *Bihari Casino* vagy *Bihar Megyei Nemzeti Casino*, Tordán *Torda Megyei Casino* és Ipolyságon *Hont Megyei Casino* néven alakultak még megyei kaszinók.

Az 1832-ben megalakult tizenegy kaszinó többsége ismét a keleti országrészben jött létre (öt Erdély és a Partium területén, egy-egy a Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon). A következő évben, az évtized átlagát jóval meghaladva, tizennyolc kaszinó alakult. Fontos azonban megjegyezni, hogy a kiugró adatban szerepe lehet annak, hogy a *Honművész* az évi hatodik számában közölte az ország területén működő kaszinók listáját, vagyis nagyobb valószínűséggel tudunk az ekkor alakult kaszinókról. Az alapítások régiónkénti eloszlása ebben az évben kiegyensúlyozott volt. 1833-ban többek között Baján, Egerben, Debrecenben, Kolozsvárron alakult kaszinó. Nagyváradon 317 taggal *Bihari Casino* vagy *Bihar Megyei Nemzeti Casino* néven alapítottak egyesületet. A nyitrai kaszinóról pedig Ferstl tanácsos 1835 októberében tett jelentéséből tudjuk, hogy annak a megye minden nemese és tisztviselője tagja lett.¹⁵³

Reviczky kancellár és a titkosrendőrség a *Pesti Casino* megalakulása óta folyamatosan tájékoztatta az uralkodót az újabb kaszinóalakulatokról és a kaszinókban történekről.¹⁵⁴ Az uralkodó 1833-ban, részben a *Jelenkor*ban megjelent kaszinókra vonatkozó közlésekre hivatkozva jelentést kért a kancellártól a kaszinók számára és működésére vonatkozóan. Reviczky beszámolójában azt javasolta, hogy vizsgálják felül a már megszületett egyesületek és főleg a kaszinók alapszabályait, és ha szükséges, tiltsák be őket.¹⁵⁵ Ugyanakkor a nádor úgy vélte, hogy távolról sem tömegesek az alakulások (ő csupán öt egyesületet, a *Pesti Casinót*, a *Mercantil Casinót*, a Sárospatakon és Zemplénben, valamint Szepesbélán alakultakat említette meg).¹⁵⁶ József nádor szerint az egyesületek alapítása a korszellem következménye, azok terjedését nem kell megállítani, csak a bejelentési kötelezettséget kell végrehajtani velük. Összességében azt gondolta, hogy a kezdeményezések elfojtása káros volna, mert az számtalan titkos társaságot hívna életre. A nádor azt javasolta az uralkodónak, hogy a törvényhatóságok illetékesei gyakoroljanak szigorú felügyeletet a kaszinók felett és kötelezzék az új alakulatokat alapszabályaik felterjesztésére, azokat pedig csak az

¹⁵³ Ferstl tanácsos 1835. október 14-i jelentése. Idézi Takács 1930: 181.

¹⁵⁴ Erről részletesen lásd Vízota (szerk.) 1927: XIII–XXI.

¹⁵⁵ Reviczky Magy. Kancellár előterjesztése 1833. március 6. (St. Konf. 1833: 228. sz.). In: Vízota (szerk.) 1934: 668.

¹⁵⁶ Vízota (szerk.) 1927: XXIII.

engedélyezés után nyomtathassák ki. Ezt követően a király 1833. november 18-án a magyarországi, 1834. január 4-én az erdélyi kaszinók ügyében tett leiratában a kaszinók teljes körű ellenőrzése mellett szaporodásuk visszaszorítását is kívánatosnak tartotta.¹⁵⁷

Ha azonban az adatbázis által prezentált számokra tekintünk, láthatjuk, hogy az uralkodó kívánsága nem teljesült. 1834-ben és 1835-ben ugyan az átlag alatt maradt az alapítások száma (öt, illetve négy kaszinó), de az átmeneti visszaesést követően a negyvenes évek elejéig ismét jelentős számú ilyen nevű egyesület alakult.

1834-ben ismét megyei kaszinót alapítottak, ezúttal Ipolyságon *Hont Megyei Casino* néven, a Nagyszombaton ekkor alakult kaszinóban pedig az ügyvédek és a bírák jelenlétét hangsúlyozta a titkosrendőri jelentés.¹⁵⁸ 1835-ben Pest után elsőként Balassagyarmaton és Pápán alakult meg a városok második kaszinója. Az első esetben a megyei kaszinó mellé *Balassagyarmati Casino Egylet* néven alakítottak egyesületet. Mindkettőről tudjuk, hogy még az első világháborút követően is működtek. Pápán 1832-ben alakult meg a város első kaszinója: „az 1832-ik évben sikerült is már nyíltabb gondolkozással nem csak urakból, hanem középsorsú polgárokból is összeállott casinót a mostani helyén megnyitni.”¹⁵⁹ A Főter sarkán álló Griff fogadóban működő kaszinó az egyesületet vezető Vermes Illés szerint büszke volt arra, hogy születés-, vallás- és hivatalkülönbség nélkül mindenki tagja lehet, bár a szöveg szerint csak a szokásos kitételek szerepeltek ebben az alapszabályban is.¹⁶⁰ Ennek ellenére 1835-ben egy polgári kaszinó is alakult a városban, melyről az előbb említett elnök 1838-ban így vélekedett: „midőn casinónknak személyváltogatás nélkül minden becsületes magaviseletű férfiú tagja lehetett, épen [sic!] akkor némely polgárok, a közjóra is nagyobb hatással levő közérőnek megosztatásával, ezen kis városban, egy másik, úgynevezett polgári casinót is alkottak.”¹⁶¹ A két kaszinó 1848-ban a forradalmi események hatására egyesült, majd 1852 és 1854 között szüneteltette működését,

¹⁵⁷ Viszota (szerk.) 1927: XXVI.

¹⁵⁸ Ferstl tanácsos 1835. október 13-i jelentése. Idézi Takács 1930: 182.

¹⁵⁹ Hudi (szerk.) 2001: 20.

¹⁶⁰ „A casinónak különbség nélkül minden becsületes magaviseletű férfiú tagja lehet.” Hudi (szerk.) 2001: 21.

¹⁶¹ Uo. 21.

1867-ben pedig ismét szétváltak. Az 1878-as összeírás szerint már csak egy kaszinó működött a városban 173 taggal, 10 forint tagdíj mellett.

1836-ban, 1837-ben és 1838-ban ismét jelentős számú kaszinót alapítottak (14, 10, 12). 1836-ban Kassán is megalakult a város második kaszinója, mely nevében a *polgári* jelzővel fejezte ki az 1832-ben alakult nemesi kaszinótól való különállását. Ugyancsak 1836-ban jött létre Pozsony első állandó kaszinója *Pozsonyi Polgári Casino* néven. A következő évben alapították meg a város második ilyen egyesületét, mely kezdetben a *nemesi*, majd a *nemzeti* nevet vette fel. 1837-ben Eszéken megalakult az első horvátországi kaszinó is.¹⁶²

1838-ban figyelhető meg először (az 1827-es pesti alapításokat kivéve), hogy egy városban ugyanabban az évben két kaszinó is alakult. Székesfehérváron a(z) (úri) *Fejérvári Casino* és a (polgári) *Székes-Fejérvári Casino* már egyértelműen az elkülönült társas életet hirdették.¹⁶³ A fehérvári, magát úrinak nevező kaszinó 1838 áprilisában 240 taggal, az inkább polgárokat magába fogadó kaszinó pedig egy hónappal később, 236 taggal alakult meg. Ez utóbbi kifejezetten szerette volna a polgári jelzőt is az egyesület nevéhez illeszteni, amit a városi tanács nem engedélyezett.¹⁶⁴ Az első számú kaszinó (ahogyan azt hivatalos iratokban az egyszerűség kedvéért használták) 10 ezüst forintot, a második számú 3 ezüst forintot kért tagjaitól évenként. Míg az első megyei hatókörű volt, addig a második csak a városon belülről toborozta tagjait. Ugyanakkor a *Fejérvári Casino* elsősorban a megyei arisztokráciát, a földbirtokos és hivatali nemességet tömörítette. A polgárok arányát a kaszinón belül Murányi Lajos tizenöt százalékra becsüli, míg a *Székes-Fejérvári Casino* tagságában a polgári foglalkozásúak (kereskedők, iparosok, városi tisztségviselők) alkották a többséget, a 236 alapítóból 150 fő volt idesorolható.¹⁶⁵ A két kaszinó 1841-ben és 1844-ben megjelent alapszabályait¹⁶⁶ olvasva fontos szemléletbeli különbség lenyomatára bukkanhatunk. Míg a nemesi kaszinó tagjainak „feddhetetlen magaviseletű,

¹⁶² Eszék kaszinójáról csak Fülöp Géza már hivatkozott kötetéből tudunk, semmilyen más forrás nem említi alakulását vagy létezését.

¹⁶³ Murányi 1993.

¹⁶⁴ Uo. 26.

¹⁶⁵ Uo. 30.

¹⁶⁶ Közli Murányi 1993: 104–108.

‘s jó hírű férfiakkal kell lenni,’¹⁶⁷ addig a polgári kaszinó „mívelt és míveltségre törekedő férfiakat”¹⁶⁸ kívánt falai közé fogadni. A megfogalmazás tehát arról tudósít, hogy a nemesi kaszinó számára elsősorban a külvilág ítélete volt a meghatározó, addig a polgári számára a tudás, vagy legalábbis a tudás megszerzésére való törekvés volt elsődlegesen fontos szempont tagjai kiválasztásánál.

Visszatérve a reformkori kaszinóalapítások ritmusának vizsgálatához, 1839-ben újabb városokkal gyarapodott a kétkaszinós települések sora. Pécsen a polgári után nemzeti kaszinót, Gyulafehérváron pedig a polgári után különös jelző nélküli egyesületet alakítottak. Az 1840-es évek elején újabb lendületet vett a kaszinómozgalom: 1840-ben tíz, 1841-ben 16, 1842-ben 11 új kaszinó jött létre. Mindjárt az évtized első évében megalakult az első foglalkozási elkülönülést hirdető bányászti kaszinó Pierg-Szélaknán, azaz Hegybányán.¹⁶⁹ (A településen négy évvel korábban egyszerű kaszinóegyletet is alakítottak.) Hegybányától nem messze, Pohorellán (Koháryháza) 1848-ban alakult meg az első gyári kaszinó *Casino Egylet a Vasgyárban* elnevezéssel.

A horvátországi alapítások is folytatódtak, 1840-ben Szabadkán, 1841-ben Zágrábban alapítottak ilyen néven egyesületeket.

A Kaposváron 1838-ban létrejött *Nemzeti Casino* után 1840-ben a város második *nem nemesi* névvel illetett kaszinója alakult meg. 1841-ben alapították meg Budán (a korai előzmények után) az első kaszinó nevű egyesületet *Budai Casino Egylet* néven. Ugyanekkor Sátoraljaújhegyen a megyei kaszinó után városi kaszinót hoztak létre.

Kecskeméten az 1830-ban alapított kaszinó után „e század ötödik tizede kezdetén egy külön, és az első Casinónál tágasb, nevezetesen a köz Izraelitákat is készen befogadó körű Polgári Casino alakult.”¹⁷⁰ Ugyanígy Jászberényben és Debrecenben is ekkor alapították meg a város második, mindkét esetben polgári kaszinóját.

Debrecenben az 1833-ban alapított *Debreceni Casinó*ban 12 pengő forint évi tagdíjat kértek, melyet a főként városi hivatalnokokból, gazdag

¹⁶⁷ Uo. 104.

¹⁶⁸ Uo. 106.

¹⁶⁹ A brit egyesületi életbe szintén ugyanekkorra datálják az egy-egy foglalkozást egybefogó egyletek alakulását. Morris 1993: 439.

¹⁷⁰ Szokolay 1846: 160.

6. kép. A szabadkai kaszinó

kereskedőkből és ügyvédekből álló tagságnak¹⁷¹ nem volt nehéz kifizetnie. A polgári kaszinó tagsága ezzel szemben csak két pengő forintot tartozott fizetni évente. A polgári kaszinó részesei között a kereskedők, városi tisztviselők mellett megtalálhatóak voltak az iparosok és a tanárok is.¹⁷² Az alapszabályokat olvasva¹⁷³ nem látszik alapvető különbség a két kaszinó között, legalábbis ami a reménybeli tagokat illeti. A „Régibb Casino [így nevezték magukat a kaszinótagok] pallérozottabb férjfiak társasága, minden nemes érzésű s jó erkölcsű ember előtt nem tekintve a Polgári helyezettetések különbségeire nyitva áll.”¹⁷⁴ A reformpárti polgárok kiválásával megalakult polgári kaszinó nyolc évvel később

¹⁷¹ Goda 2001: 43.

¹⁷² Uo. 45.

¹⁷³ A Debreczeni Casino Alap-Rendszabásai 1833. és A Debreceni Polgári Casino alapszabályai 1841. Közli Goda 2001: 242. és 250.

¹⁷⁴ Goda 2001: 242.

elfogadott alapszabályaiban szinte szóról szóra ugyanez olvasható. A különbséget a polgári kaszinó szabályzatának 24. pontjában találhatjuk, ahol újra felhívják a figyelmet a kaszinótagok egyenlőségére, és figyelmeztetnek, „senki a másik felett elsőbbségi joggal nem bír, sőt ha valaki a Casinón belül czíme elmellőzésével az Úr, Kegyed, vagy Ön címmel fog megszólíttatni, ebben meg ne ütközzék.”¹⁷⁵ Végül az 1848-as forradalom eseményeinek hatására a két kaszinó *Polgári Casino* néven egyesült, tagdíját pedig két pengő forintban határozták meg.

1842-ben alakult először az országban vallási elkülönülést hirdető kaszinó, mégpedig Pozsonyban. A pozsonyi *Izraelita Casinó*nak 1862-ben 62 tagja volt, de nyolc évvel később egyelőre ismeretlen okból feloszlatták.¹⁷⁶

Gyöngyösön 1842-ben polgári kaszinót alapítottak, miközben az 1836-ban létrejött *Gyöngyösi Casino* az ősiség miatt fellángolt ellentétek okán 1842 augusztusában elhatározta feloszlását.¹⁷⁷ Döntésüket azonban egy hónapon belül megváltoztatták, aminek hatására a főúri és polgári tagok kiléptek az egyesületből, és feltehetően a következő évben megalakították az ún. mágnáskaszinót. Ennek az egyesületnek azonban semmilyen hivatalos statisztikában sincs emléke. A megmaradt kaszinó alapszabályai 1842-ben a *Gyöngyösi Polgári Casino szerkezete* cím alatt jelentek meg.¹⁷⁸ Az alapszabály szerint azonban, a polgári kaszinókban tapasztalt gyakorlattal szemben, az egyesületnek zsidók nem lehettek a tagjai: „az izraelitákat általyában kivéve,”¹⁷⁹ ami talán arra utalhat, hogy ezzel az elnevezéssel csupán a megalakult mágnáskaszinóval szembeni különállásukat kívánták kifejezni, s ez esetben nem „valódi” polgári kaszinóval van dolgunk. Az alapszabály még két, a városban működő kaszinót említ, melyek közül a felsővárosi náluk tartja a báljait.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Uo. 251.

¹⁷⁶ Mannová 1999: 118.

¹⁷⁷ Dezséri Bachó 1938: 13.

¹⁷⁸ Az alapszabály kivonatát Majláth Béla gyűjteményében találtam meg. Majláth Béla kézirata. OSZK kézirattár Quart. Hung. 2356.

¹⁷⁹ A Gyöngyösi polgári Casino szerkezete az 1842/3-ik évre. Az alapszabályból készített jegyzeteket lásd Majláth Béla kézirata, OSZK Kézirattár Quart. Hung. 2356. 70. bejegyzés

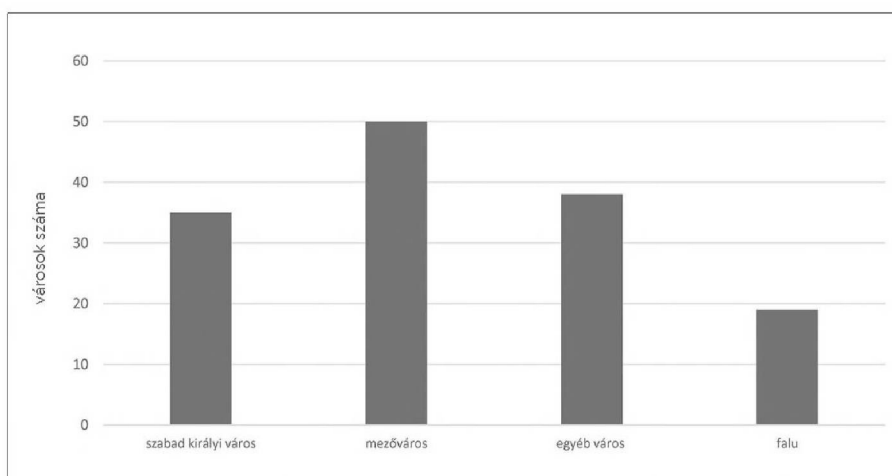
¹⁸⁰ 1845-ben a *Pesti Divatlap* beszámolója szerint is három kaszinó működött a városban. *Pesti Divatlap*, 1845. 15.

Végül miután a polgárinak nevezett kaszinó 1847-ben feloszlott, a mág-náskaszinó kezdeményezésére a két fennmaradt kaszinó a következő év áprilisában egyesült.

A korszak utolsó éveiben az alapítások száma nem haladta meg az évi tízet. Veszprémben 1842-ben vagy 1845-ben jött létre a város második kaszinója. Ezt feltehetően a polgári névvel illették, míg az 1833-ban alakult korai egyesület a *Veszprémi Nemzeti Casino* nevet kapta. 1862-ben mindkét egyesület létezett. Az összeírás szerint az egyik Durst Ferenc vezetésével a nagypiaci kávéházban 214 taggal, a másik Kammer-sperger Antal vezetésével a váralji belső piacon 90 taggal működött.

Fontos még megemlíteni, hogy 1846-ban és 1847-ben két nemzeti-ségi kaszinó is alakult, ezt megelőzően csak a korábban már említett, feltehetően elfogadott alapszabály nélkül működő brassói görög kaszi-nó viselt a nevében ilyen megkülönböztetést. Éppen ezért nem megle-pő, hogy 1846-ban ugyanitt román kaszinó is alakult. Ezzel egy időben Munkácson ruszin kaszinót alapítottak, mely az előző évben alapított *Munkácsi Polgári Casino* mellett létezett.

Összességében az 1827 és 1848 közötti időszakban Pesten és Bu-dán kívül 23 településen alakult két kaszinó, Pozsonyban pedig há-rom. A 23 kétkaszinós település közül négyben (Békéscsaba, Homon-na, Nagybecskerek, Szekszárd) bizonytalan adatokkal rendelkezünk. Ezekben valószínűleg csak egy kaszinó jött létre, és a források ezek újraalakulását, átalakulását jegyezték fel mint új kaszinót. A kaszi-nók névválasztását illetően a casino, casino-egylet, casinói-egylet, a polgári és nemzeti casino elnevezés volt az általános. Ezek mel-lett láthattunk példát arra, hogy egy-egy szakma számára alapítot-tak kaszinókat (*Pierg-Szélakna Bányatiszti Kaszinó*, *Pesti Kereskedői Casino*) vagy hogy egy gyár berkein belül alakult kaszinó (*Pohorella Casino-Egylet a Vasgyárban*). A kétkaszinós településeken a polgá-ri, nemesi, nemzeti elnevezés kettőssége volt jellemző. Pozsonyban ezenfelül még a felekezeti szegregáció is kifejeződött a város harma-dik ilyen egyesületének, az izraelita kaszinónak a megalakításával, de van példa a korábban már említett megyei és városi hatókörű kaszi-nók elkülönülésre is. További, korábban már érintett eset a nemzeti-ségi elkülönülésre utaló kaszinónév-választás, melynek Brassóban és Munkácson láthatjuk példáit.

3. ábra. Kaszinók megoszlása a települések jogállása szerint

A reformkorban alakult 171 kaszinó 143 különböző településen oszlott el. Ezek többsége városi jogállású település volt a reformkorban (3. ábra). A 124 városi kaszinóból 35 szabad királyi városokban, ötven mezővárosokban alakult. Az összes reformkori alapítás 13 százaléka (19) esett jogi értelemben nem városi jogállású településre. Az adatbázisban található 171 reformkori kaszinó közül a legtöbb az ország középső részén elterülő megyékben alakult (1. térkép). A térképen egyértelműen látható a Pesttől keletre, délkeletre kialakuló sűrűsödési pont, mely Pest-Pilis megye mellett Külső-Szolnok és Békés vármegyére is jellemző. A Pest környéki aktivitásra magyarázat lehet a mintaadó kaszinó hatása, illetve a térbeli közelség, mely tényezők jelentősen növelhették a másolás lehetőségét. Figyelemre méltó még Tolna megye településeinek aktivitása is a korszak kaszinómozgalmában, ennek okaira feltehetőleg csak helyi mélyfúrások segítségével lehetne fényt deríteni, ami esetleg egy-egy személy vezető szerepére is rámutathatna a települések közötti rivalizálás és mintakövetés mellett.

Bácskai Vera és Nagy Lajos a funkcionális városszemlélet talaján állva azokat a településeket tekintette városnak, ahol a városi alapfunkciók és a központi helyi funkciók bizonyos mennyisége koncentráldott.¹⁸¹

¹⁸¹ Bácskai–Nagy 1984.

1. Az 1848 előtt alakult kaszinók

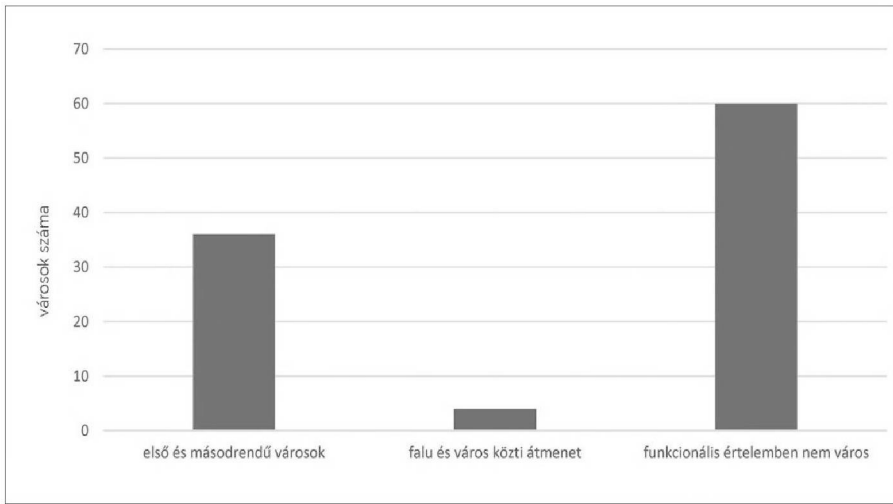
Vizsgálatuk tárgyát közel háromszáz magyarországi¹⁸² piachely adta, amelyek kiemelkedő helyet foglaltak el a kor településhierarchiájában. A piackörzetekre és piacközpontokra fókuszáló kutatás során a központok fejlettségét több szempont alapján (vonzáskörzetének nagysága és gazdasági viszonyok) vizsgálták meg. A rangsor elején az erős piacközponti funkciót betöltő városok állnak, a rangsor vége felé haladva az egyre kisebb vonzáskörzettel rendelkező települések szerepelnek, ahol egyre gyengébben érvényesülnek a központi funkciók is. A minimális vonzáskörzeti lakosság és a nem gazdasági jellegű tényező bevonását követően (feltételül szabták, hogy a település a piacközponti funkciója mellett még egy nem gazdasági jellegű központi funkciójú intézmény székhelye is legyen) a besorolt 138 településből 57-et minősítettek városi szerepkört betöltő piacközpontnak. Ezeket elsőrendű és másodrendű városoknak nevezték. A harmadrendűek a falu és a város közötti átmenetet alkotó települések voltak, a negyed- és ötödrendűek már egyértelműen nem nevezhetők városnak. Az itt meghatározott 57 elsőrendű és másodrendű város mellett még maximum két tucat speciális szerepkörű várost feltételeztek a kutatók. A vizsgálat folytatásaként Bácskai Vera 1988-ban megjelent könyvében¹⁸³ már csak a fent említett 57 elsőrendű és másodrendű várost tipizálta. A kutatás clusteranalízis segítségével a városok különböző típusait volt hivatott megállapítani. Így jött létre kilenc csoport: főváros, elsőrendű kereskedelmi központ, a gyűjtő és elosztó központ, másodrendű kereskedelmi központ, közvetítő központ, elsőrendű regionális központ, hanyatló külkereskedelmi központ és másodrendű regionális központ.

A fentiekben vázolt településhierarchiai vizsgálat eredményeit illesztettem rá az adatbázis reformkori alapításainak települési adataira. Az adatbázisban szereplő települések (143)¹⁸⁴ közül a csak a szűken vett ország területén fekvő települések száma 118. Ennek közel fele (54) nem került bele a vizsgálatba, mert nem teljesítette a kutatás azon alapveté-

182 Értelmezésükben a Magyarország névvel illetett területbe nem tartoztak az Erdélyi-Nagyfejedelemség, a Partium, Horvát-Szlavónország, a katonai határőridék, Fiume és a magyar tengerpart települései.

183 Bácskai 1988.

184 Az adatbázisban összesen 171 kaszinó szerepel, de a többszörösen megjelenő városok miatt a különböző városok száma 143 volt. Ez utóbbi szám szolgált az elemzés alapjául.

4. ábra. Kaszinók megoszlása a települések hierarchikus besorolása szerint

sét, hogy kiemelkedő piachely lett volna 1828-ban. A hierarchikus besorolás szerint a 118 kaszinót alapító település közül 43 (36,4%) volt első- vagy másodrendű város (4. ábra). Ezen belül az elsőrendű kereskedelmi központokban, a gyűjtő és elosztó központokban volt a legnagyobb az alapítások gyakorisága. Négy település a város és a falu közötti átmenetet képviselte (3,3%). A kaszinót alapító települések közül funkcionális értelemben 17 nem tekinthető városnak, de ehhez hozzá kell számolnunk a besorolatlan 54 települést is, összesen 71 település. Ami tehát együttesen a teljes településállomány 60,1 százalékát teszi ki.

A 21 két vagy több kaszinóval rendelkező település közül¹⁸⁵ hat nem volt besorolható a Bácskai-Nagy-féle kategóriarendszer szerint. Ehhez járul még két negyedrendűnek, tehát funkcionális értelemben városnak nem tekintett település, tehát a 21-ből nyolc település nem volt funkcionális értelemben város, 13 viszont első- vagy másodrendű városnak tekinthető a reformkorban. A több kaszinóval is rendelkező települések között egyrészt jogállásukat tekintve csak városokat találunk, másrészt a jelenség inkább a funkcionális értelemben is városnak tekinthető településeken jellemző, bár az eltérés nem tekinthető szignifikánsnak.

¹⁸⁵ Azért nem 23, mert most csak a szűken vett Magyarországot tudjuk vizsgálni.

Összességében megállapítható, hogy a reformkorban elsősorban a jogi értelemben városnak tekinthető településeken alapítottak kaszinókat, ám ha a funkcionalitás felől osztályozzuk az egyes településeket, akkor azt látjuk, hogy a kereskedelmi szempontból fontos és központi szerepkörű városok kisebb részben képviseltették magukat a kaszinómozgalomban, mint az ilyen tulajdonságokkal nem rendelkező települések. Ez alapján azt feltételeztem, hogy a polgárság jelenléte a helyi közösségben fordítottan arányos a kaszinóalapítási kedvvel. Az állítás tesztelése érdekében az egyes települések társadalmi összetételének vizsgálatára is kísérletet tettem.

Alaphipotézisem szerint a kaszinóalapítási kedv vagy a társasági életre való hajlandóság a helyi társadalomban élő egyes emberek mentalitásán múlt. Az általános feltételezés szerint a települések társadalmi összetétele, a társasági élet élénksége és az egyesületalapítási kedv között összefüggés mutatható ki. Az állítást tesztelendő vizsgáltam meg a kaszinóalapító települések társadalmának összetételét, polgárosodottságának mértékét. Nem volt könnyű dolgom. A korszak egyetlen országos összeírása meglehetősen vitatható eredményeket produkált.¹⁸⁶ Az 1828-as *Conscriptio Regnicolaris*ból származó adatokat ugyan Bácskai Vera javította és újrászámolta, de csak az általa közelebbről vizsgált 57 piacközpont esetében. A szerző szerint az összeírásból kinyerhető adatok „arra elegendőek, hogy körvonalazzuk a városi lakosság foglalkozási struktúráját.”¹⁸⁷ Ez a jelen kutatás céljainak elérésére elegendőnek is látszott, hogy kimutatható legyen az adott település foglalkozási megoszlása és a kaszinóalapítási kedv közötti összefüggés, már ha egyáltalán van ilyen.¹⁸⁸ Bácskai Vera meghatározása szerint: „A polgárfogalom a 18. század második felétől, a közismertebb állampolgári jelentés mellett Európa-szerte mindinkább általában a műveltebb városlakók (tehát nem csak a polgárjogúak), illetve szűkebb értelemben a kézművesek és kereskedők, azaz a polgári foglalkozást űző városlakók megjelölésére szolgált.”¹⁸⁹ A fentiek értelmében tehát a vizsgálat során a

¹⁸⁶ Erre vonatkozóan lásd Bácskai 1988: 65–69.

¹⁸⁷ Bácskai 1988: 70.

¹⁸⁸ Munkám során a Bácskai Vera által közölt kimutatások alapján dolgoztam. Bácskai 1988: VI. Melléklet 211–212.

¹⁸⁹ Bácskai 2002: 129.

kézművesek, a kereskedők, a kettős foglalkozásúak, a fuvarosok, a vendéglátók és az értelmiségiek arányát vizsgáltam az egyes településeken belül. Mivel az ismeretlen foglalkozásúak Bácskai vizsgálatai szerint nem voltak polgári elemeknek tekinthetők,¹⁹⁰ így indokolt volt a teljes adózó népességre számolni a polgári foglalkozásúak arányát.¹⁹¹

Összességében a kaszinót alapító települések 18 százalékában a polgári foglalkozásúak aránya nem haladta meg a 20 százalékot, viszont a települések 16 százalékában úgy is létrejött kaszinó, hogy a lakosság fele polgári foglalkozású volt, illetve, hogy a kaszinóalapító települések többségében a polgári és nem polgári elemek aránya kiegyenlítettnek tekinthető. Az eloszlások tehát nem segítettek a kiinduló kérdés megválaszolásában. Ahhoz, hogy valami elfogadható magyarázatot találjunk, a lépték megváltoztatására volt szükség.

A jubileumi kaszinómonográfiák alapvetően az írás idejében uralkodó szemléletet vetítik vissza a korai időkre is, bizonyos szempontból mégis használható forrásnak ítélem őket. Egyrészt a forráshiányból adódó kényszerűség tette elkerülhetetlenné ezek használatát, másrészt az a tény, hogy a monográfiaírók többsége még az eredeti jegyzőkönyvek és egyéb dokumentumok alapján dolgozhatott. Tehát ha csak a szöveg tényszerű közléseit tekintjük, akkor releváns forrásként használhatjuk ezeket a kiadványokat is.

Az általános történeti diskurzus azt feltételezi, hogy nemesi kezdeményezésre és azok aktív részvételével alakultak meg az egyes kaszinók, különös tekintettel a reformkorra. Az a néhány forrás és adat viszont, ami a rendelkezésemre állt, ezt a vélekedést nem támasztotta alá.

A *Szeged-belvárosi Kaszinó* 1829-ben a *Pesti Casino* megalakulását követő első alapítási hullám idején alakult. A kezdetben *Társalkodási Egyesület*, majd *Casinoi Egyesület* néven szereplő egyesület 1839 körül a *Palánki*, majd tíz év múlva a *Belvárosi Kaszinó* nevet vette fel. Ebben az esetben nemcsak Czímer Károly korabeli dokumentumokra támaszkodó alapos kaszinótörténete¹⁹² volt a segítségemre, hanem Szeged vá-

¹⁹⁰ Bácskai 1988: 159.

¹⁹¹ A reformkori kaszinóalapító településeknek (143 a teljes országterületre nézve) mindössze 30 százalékát, szám szerint negyvenhárom települést tudtam megvizsgálni. A megállapítások tehát korlátozott érvényűeknek tekintendők.

¹⁹² Czímer 1929.

ros monográfiája is. A kötetben Geregely András a kaszinók történetét külön alfejezetben tárgyalja.¹⁹³ Véleménye szerint a korai alapításban a Szegedre betelepült német polgárság nyugat-európai tapasztalatai játszották a legfontosabb szerepet. Ennek a csoportnak a két legtehetősebb alakja, Götz János szappanfőzésből meggazdagodott vállalkozó, háztulajdonos és ifjú Schaeffer Ádám vaskereskedő volt a kaszinó megalapításának kezdeményezője. Mellettük Fadgyas Pál ügyvéd, Aszódi Tóth János nagykereskedő és táblabíró, valamint Pintér János adószeződő vett még részt az egyesületszervezésben. A Geregely által hangoztatott nyugat-európai tapasztalat mellett Czímer kiemeli, hogy az alapító atyáknak rendszeres kapcsolatuk volt a fővárossal,¹⁹⁴ vagyis – teszem hozzá – mindenféle újdonságról, újításról hamarabb értesülhettek, mint a városban lakó és onnan ritkábban kimozduló társaik. Szegeden tehát egyértelműen az úgynevezett *új polgárság* képviselői voltak az ötletgazdák, sőt az egyesület tagsága is főként a kereskedők és iparosok közül kerültek ki, a városvezetők, a honoráciorok, értelmiségiek csak 1833 után, Széchenyi látogatásának hatására léptek be az egyesületbe.¹⁹⁵

Debrecenben 1833-ban és 1841-ben alakultak kaszinók. A *Debreceni Casino* alapításának kezdeményezői a magisztrátus vezetői és a táblás urak voltak.¹⁹⁶ A konkrét ötletgazdát Goda Éva kutatásaiból sajnos nem ismerhetjük meg, de az kiderül, hogy a szervezkedésben a város vezető tisztségviselői és hivatalnokai, a kollégium tanárai, iparosok, kereskedők, ügyvédek és orvosok is részt vettek. A régibb kaszinó alapító tagjainak (150 fő) ötöde gazdag kereskedő, tizenöt százaléka városi hivatalnok volt. Jelentős volt még az értelmiségi alkalmazottak és az ügyvédek részvétele (13, illetve tíz fő) is.¹⁹⁷ Az 1841-ben megalakított *Polgári Casino* kezdeményezői között ugyanakkor elsősorban értelmiségieket találunk: Balásházy János agrártudós és szakíró, Telegdy Kovács László író, ügyvéd, Péczely József és Szűcs István kollégiumi professzorok, Tetétleni Farkas Károly, Nánásy Gábor, Kardos István kereskedők, Gyarmati Tar Károly és Szabó Bálint városi tisztviselők.¹⁹⁸ Tehát a civis városban is el-

¹⁹³ Geregely 1985: II. 713–715.

¹⁹⁴ Czímer 1929: 18.

¹⁹⁵ Uo. 25.

¹⁹⁶ Goda 2001: 38.

¹⁹⁷ Uo. 43.

¹⁹⁸ Uo. 54.

sősorban a polgári elemek voltak a kaszinómozgalom alakítói. Az egyik esetben elsősorban a városi hivatalnokok, másik esetben pedig túlnyomórészt az értelmiségiek vettek részt a kaszinó megalapításában.

A fentiek alapján tehát nem igazolható sem a nemesi, sem a polgári dominancia a kaszinóalapítások mögött. Vagyis visszautalva a kiinduló gondolatra, úgy vélem, hogy a kaszinóalapítási kedvet elsősorban az adott településen élő, újdonságokra nyitott, kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkező és jó érdekérvényesítő ember vagy kisebb csoport befolyásolhatta. Tehát az egyesületi élet motorjának tekinthető embereknek nem elsősorban számszerűsége, hanem kapcsolati tőkéje és mentalitásbeli hatóereje lehetett a meghatározó. Elsősorban az, hogy képesek voltak-e mozgósítani a közösség többi tagját a cél érdekében, illetve hogy meg tudták-e győzni őket kezdeményezésük fontosságáról. Ha csak Széchenyi *Nemzeti Casinó*val kapcsolatos erőfeszítéseit tekintjük, akkor is látható, hogy milyen nehéz volt meggyőzni a potenciális tagokat a csatlakozásra. A *Nemzeti Casinó*t követő kaszinók megalapítóinak talán ennél könnyebb dolguk volt, hiszen volt egy példa, ami hivatkozási alapot teremtett az egyes kezdeményezéseknek. A magyarországi kaszinók megalakulásának (korai) történetében minden bizonnyal fontos szerepet játszott a mintakövetés, ennek az emlékei azonban csaknem kétszáz év távolából nehezen fejthetők fel.

Kaszinók a neoabszolutizmus korában

A forradalom és szabadságharc leverése utáni időszak nem kedvezett az egyesületeknek Magyarországon, de korántsem tette lehetetlenné működésüket.¹⁹⁹ Az összefoglalóan neoabszolutista korszaknak nevezett időszakban nemcsak politikai tekintetben, hanem az egyesületek vonatkozásában is több különböző időszakot különíthetünk el.

1848 előtt az egyesületeknek új alapszabályaikat a Helytartótanácsnak kellett betérjeszteniük, de az alapszabályok felülvizsgálata csak 1844-től volt kötelező erejű rájuk nézve. A forradalom és szabadságharc eseményei alatt az egyesületek nagy része szüneteltette működését,

¹⁹⁹ A korszakra nézve szintén az egyesületi élet folytonosságát állapította meg Kiss Zsuzsanna Zala megyében. Kiss 2011.

majd a helyzet konszolidálódásával párhuzamosan próbáltak visszatérni a korábbi egyesületi élethez. Az ország politikai viszonyai azonban nem minden esetben tették ezt lehetővé. 1850 novemberétől csak a nem politikai jellegű egyesületek alakulását engedélyezték, a már létező egyesületek pedig csak külön engedéllyel, egy biztos részvétele mellett tarthatták meg közgyűlésüket.²⁰⁰ A következő év decemberében Karl Geringer – a polgári ügyek császári biztosa – javaslata alapján körlevelet küldtek a kerületi főispánokhoz. Ennek értelmében 1852. február végéig minden működő egyletnek írásban kellett kérvényeznie továbbműködését. Amennyiben ezt elmulasztották, akkor az egyesületet megszüntnek tekintették. Az 1852. november 26-án kiadott császári pátens értelmében minden alakuló egyletnek céljaik megjelölésével és alapszabályaitak mellékelve kellett kérvényét a területileg illetékes hatósághoz benyújtania. A már létező, de engedéllyel nem rendelkező egyesületeknek (ezek szerint a fenti körlevél fenyegetőzéseire ellenére is voltak ilyenek) is a törvény által előírt módon kellett engedélyért folyamodniuk. Az ostromállapot megszüntetésével az egyletek ügye a polgári hatóságok kezébe került. Ennek apropóján 1854. június 11-én Albrecht főherceg-kormányzó rendeletet adott ki. A rendelet újra az egyleti gyűlések bejelentési kötelezettségét írta elő (melynek a tárgysorozatot is közölniük kellett) annak érdekében, hogy a hatóság „országfejedelmi” biztost küldhessen ki a helyszínre.

De nézzük meg, hogyan alakult mindez a gyakorlatban. 1849. augusztus 4-én Haynau bevonult Szegedre és statáriumot hirdetett, minden egyesülést és gyülekezést betiltottak, tehát a kaszinó is bezárt. Kései két év múlva, 1851 elején a kaszinó újra kinyitott, és tisztújítást tartottak. A város császári főnökévé kinevezett Bonyhád Perczel István 1851. október 16-án írt jelentésében többek között a belvárosi kaszinóról is megemlékezett, melynek bezáratását javasolta.²⁰¹ Alig két hónappal később, december 9-én August Antal, a pest-budai kerület főispánja utasítására a nyilvános összejöveteleket megtiltották, a város egyesületeit

²⁰⁰ Deák 2009: 3.

²⁰¹ „De annyit tudok, hogy valamint a palánkiban, úgy ezen most nevezett casinokban is számos oly egyének vannak, kik kormányellenes érzelműek, s ennél fogva ezeknek bezáratását részemről czélszerűnek látván, ha e részbeni nézetem Meltóságod által elfogadtatik, a további utasítást ennek végrehajtásához ezennel kikérem.” – Bonyhád levele cs. kir. kerületi főispánhoz, báró August Antalhoz. 1851. október 16. Közli Reizner 1899: 185.

bezáratták. A kaszinó működése hat évig szünetelt, 1857-ben az új polgármester, Gramperl Alajos javaslatára alakult újjá,²⁰² aki ezt követően három évig a kaszinó elnöki tisztét is betöltötte. Az alakuló gyűlésen részt vett természetesen egy császári biztos is. Az új alapszabályokat a Helytartótanács 1857. augusztus 22-én erősítette meg.²⁰³

Debrecenben ugyanakkor a *Polgári Casinó*t 1849 végén a katonai parancsnokság záratta be, egy éven belül azonban a nagyváradi császári kerületi főispán engedélyezte az egyesület újjáalakulását, ehhez a kaszinónak csak új alapszabályt kellett alkotnia.²⁰⁴ Ezzel párhuzamosan nem kényszerből, hanem saját politikai érzékükre hagyatkozva felkérték a város katonai állomásparancsnokát és a teljes tisztikart, hogy lépjenek be a kaszinóba, így biztosítva az egyesület zavartalan működését.²⁰⁵ A kaszinó 1851-ben elfogadott alapszabályában azonban semmilyen utalás nem található sem a különleges helyzetre, sem a közgyűlés megtartására vonatkozóan. Az 1841-es alapszabállyal összehasonlítva nincs nagyobb, említésre méltó eltérés a két szöveg között.²⁰⁶ Ennek ellenére Barta János Debrecen történetének harmadik kötetében tudni véli, hogy a kaszinó működését azzal a feltétellel engedélyezték, hogy a polgármester minden egyleti ülésen részt vesz.²⁰⁷

A fentiekkel ellentétben a nagybecskereki kaszinó 1864-es alapszabályának kilencedik paragrafusában szereplő szöveg utal a sajátos politikai helyzetre: „Minden közgyűlés a politikai hatóságnál jó eleve bejelentendő, s a kormánynak felügyeleti joga általában, de különösen a közgyűlésekbeni megjelenésre hivatott k. biztos által lesz gyakorlandó.”²⁰⁸

A *Gyöngyösi Kaszinó*t 1849-ben a megyefőnök felsőbb utasításra működésének felfüggesztésére szólította fel,²⁰⁹ s ez év július 27-én a választmány ki is mondta az egyesület feloszlását. A kényszerszünet itt azonban csak két hónapig tartott, mert szeptember 23-án a gyöngyösi katonai állomásparancsnokság újra engedélyezte a kaszinó működését.

²⁰² Czímer 1929: 87.

²⁰³ Kovács J. 1891.

²⁰⁴ Goda 2001: 94.

²⁰⁵ Szűcs 1884: 19.

²⁰⁶ Az alapszabályokat közli Goda: 2001: 250–251. és 253–254.

²⁰⁷ Barta 1997: 13.

²⁰⁸ A Nagy-Becskereki Casino-társulat alapszabályai 1864: 5.

²⁰⁹ Dezséri Bachó 1938: 19.

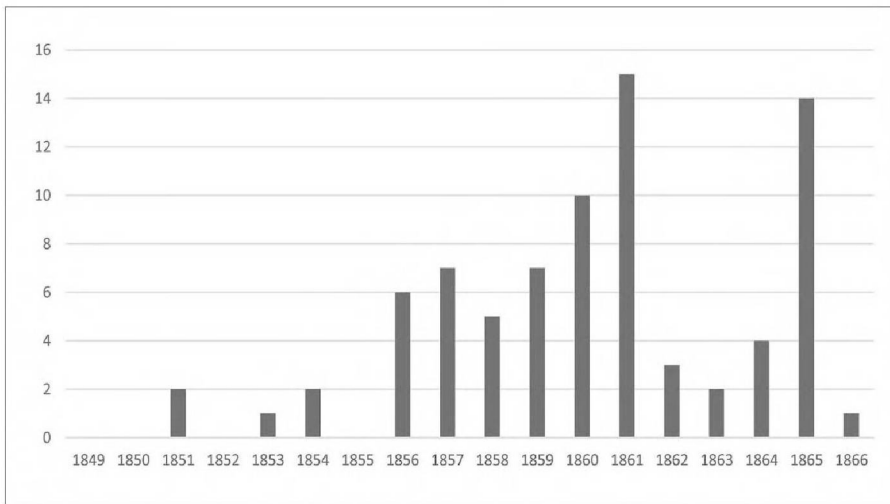
Tehát a korszak egyaránt hozott újjáalakulásokat, megszűnéseket, hosszabb kényszerszüneteket is. Több kaszinó a forradalom kitörésekor beszüntette a működését, s csak a helyzet konszolidálódását követően, főleg az ötvenes évek végén próbálták meg ott folytatni, ahol 1848-ban abbahagyták.

A kaszinóalapítások gyakorisági görbájéről (5. ábra) jól látszik, hogy az októberi diploma kiadása után növekedés volt regisztrálható. Egy év múlva ugyan a provizórium időszaka újabb szigorú ellenőrzést hozott az egyesületekre elsősorban Pálffy Mór helytartónak köszönhetően,²¹⁰ de az egyesületi aktivitás továbbra is intenzív maradt. A növekedés tényét egy 1864 nyarán kelt helytartótanácsi felterjesztés is igazolja, amely szerint „a legújabb időben az egyletek feltűnő szaporodásában az egyleti mozgalomnak majdnem túláradata tapasztalható.”²¹¹ A felterjesztés szerint a jelenség oka a haladás és a fejlődés, s nem utolsósorban az ország akkori politikai helyzete volt. A vezetésre hivatott csoportnak ugyanis – fogalmaz a felterjesztő – csak ezeken a fórumokon nyílik lehetősége az eszmecserére és gondolatainak kifejtésére. A korszak egyesületi életéről – a javaslatot olvasva – az is kiderül, hogy az egyletek aktív tagsága „vidéken majdnem kizárólag a fő- s középbirtokos osztályból, a városokban pedig a vagyonos és művelt polgári rendből”²¹¹ rekrutálódott. Az irat szerzője azt is pontosan látta, hogy a más országokban az egyesületalapításokban aktív csoport Magyarországon nincsen tömegesen jelen. S még egy mozzanatot emel ki a jelentés, ami szintén az ország speciális politikai helyzetének tudható be, ezek pedig az egyletek – különösen a gazdasági és kaszinó egyletek – politikai megmozdulásai. Konkrétan az aradi, a szekszárdi, a lévai, a pozsonyi, a selmeci, a besztercebányai és a zombori kaszinót említi meg a szöveg.

Az adatbázis építésekor a neoabszolutizmus korszakára vonatkozóan nemcsak a források hitelességét kellett ellenőrizni, hanem az újjáalakulásokat is ki kellett szűrni. 19 olyan esetet említenek a források, amikor feltételezhető volt, hogy az adott településen nem egy új alakulat létrejöttéről volt szó, hanem csak a reformkorban megalakult

²¹⁰ Ennek részletes leírását adja Deák 2009.

²¹¹ A Helytartótanács felterjesztése az uralkodóhoz „a Magyarországon fennálló egyletek tevékenysége és a közönségei [sic!] hatása ügyében.” 1864. július 16. Közl.: Sashegyi (szerk.) 1959: 380.

5. ábra. Kaszinóalapítások száma évenként 1849 és 1866 között

egyesület újraéledéséről. Természetesen ebben az esetben is említést érdemelt a mozzanat, hiszen egy egyesület feléledését szintén a civil szféra aktivitásának indikátoraként értékelhetjük. A tizenkilenc esetből mindössze hét esetben igazolódott, hogy új kaszinóalakulat jött létre az adott városban, a fennmaradó tizenkét esetben (Békés, Békéscsaba, Cegléd, Csongrád, Hódmezővásárhely, Kisvárd, Nagybecskerek, Nagyszalonta, Szécsény, Tolna, Túrkeve, Zilah) nagy valószínűséggel a reformkorban megalapított egyesületet élesztették újjá vagy folytatták a működéshez elengedhetetlen engedélyért alapszabályuk felterjesztésével.

A fentiek figyelembevételével tehát 1849 és 1866 között összesen 82 kaszinó alakulásáról vagy újjáalakulásáról tudósítanak a források. Az 5. ábrára tekintve jól látható, hogy 1856-tól kezdődően élénkült meg az alapítási kedv. A legtöbb esetet 1860-ban, 1861-ben és 1865-ben regisztrálhatjuk (tíz, illetve 15-15 kaszinó), vagyis bár az alapítások száma a reformkorhoz képest jelentősen visszaesett és a polgári nyilvánosság működése meglehetősen korlátozott volt, de korántsem volt lehetetlen az egyesületalapítás. Két dolgot kellett itt tüzetesebben megvizsgálni: egyrészt azt, hogy hol alakultak kaszinók, másrészt azt, hogy a „konjunktúra” milyen alakulatokat hozott létre.

1851-ben mindössze két kaszinóalapításról van tudomásunk. Az egyik kaszinó Csetneken, a másik Kisvárdán alakult meg. Előbbi egy teljesen új alakulatnak látszik, utóbbinak viszont volt reformkori előzménye. Kisvárdán az 1839-ben létrehozott *Olvasó Társaság* 1844. január 11-én vette fel a kaszinó nevet. A kaszinó történetét rekonstruáló monográfia szerint 1851 és 1857 augusztusa között a kaszinó működése szünetelt. A szerző idézi a korabeli jegyzőkönyvet, ami jól példázza az akkori hangulatot: „Mint a természetben, a nagy mindenség kertjében egy soha ki nem tapogatható forrpontból támadt szélvihar elpusztítva tördeli annak legszebb virágait, úgy a Kisvárdában élő művelődési és szép társalgást termő fa: a Kaszinó egyesület egy bizonytalan forrpontból keletkezett rendelet által ledöntött.”²¹² Az egyesület új alapszabályát 1857. augusztus 22-én erősítették meg, és a kaszinó „1858. jan. 1-n a megyei főnökségnek említett helytartó tanácsi végzésén alapuló engedéllyel – új tagokkal, új tisztikarral, újból megkezdte működését.”²¹³

1860-ban még fele-fele arányban beszélhetünk újraalakult kaszinókról és új kaszinókról. Egy évvel később azonban már a kaszinóalakulások kétharmada, 1865-ben pedig már mind a 15 megalakuló kaszinó új alakulat volt. Tehát a kaszinómozgalom felélédezésével, a mintegy tizenkét éves lendületvesztést követően, új településeken terjedt tovább a kaszinók divatja. A már kaszinóval rendelkező városok új alakulatai közül Aradon az 1833-ban alakult kaszinóegyesület mellé – elsőként az országban – katonatiszti kaszinó alakult. Az 1859-ben létrejött kaszinó 1899-ben is létezett, 1878-ban 355 tagja volt, 15 forintos tagdíja igen magasnak számított. A város másik kaszinója nem került be az 1878-as összeírásba, ennek ellenére úgy tűnik, csak 1892–1893-ban oszlott fel.

Szintén a katonatisztek számára alakult egyesület Pesten 1861-ben. Az *Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület* egészen 1945-ig fennállt, s igen jelentős művelődési intézménnyé nőtte ki magát a két világháború között. Pesten ekkor teljes bizonyossággal csak a *Nemzeti Casino* működéséről tudunk.

Baján 1833-ban alakult meg az első kaszinó, amely az ötvenes években *Casino* néven egyesült az olvasókörrrel.²¹⁴ A *Bajai Kereskedelmi Ka-*

²¹² Idézi Werner 1940: 25.

²¹³ Uo. 26.

²¹⁴ Rapcsányi 1934: 368.

szinót 1857-ben alapították, melyről az iratok alapján tudjuk, hogy 1890-ben is létezett még. Az 1878-as összeírásba *Kaszinó és Kereskedelmi Csarnok* néven került az egyesület. Ez esetben tehát a városban egy új, a város lakosságának foglalkozási összetételét tükröző, specializált kaszinó alakult. Az 1827-ben létrejött *Mercantil Casino* óta ez volt az első kereskedelmi kaszinó az országban.

Az iparosok külön kaszinóba tömörülésére sem volt eddig példa. A szabadkai iparos kaszinó 1860-ban alakult, ekkor már létezett egy nemzeti kaszinó a városban (azt nem tudjuk, hogy működött-e éppen vagy sem), amit 1840-ben hoztak létre. Az 1878-as összeírás szerint az iparos kaszinónak 160 tagja volt 6 forintos tagdíj mellett. A vele párhuzamosan működő, *nemzeti* névvel illetett kaszinónak ugyanakkor 243 tagja volt több mint kétszeres tagdíj (15 forint) mellett.

Orosházán egy valószínűleg más településeken is lejátszódó folyamatra világíthatunk rá. A városban 1839-ben alakult kaszinó a forradalom után beszüntette működését. 1856-ban a helyi plébános (Neumann József), és az evangélikus lelkész (Torkos Károly), egy ügyvéd (Foltinyi Ignác) és egy uradalmi felügyelő (Tuczentaller Sándor) kérvényezte az egyesület felállítását. Az „új kaszinó” 1857-ben kezdte meg működését, az egyesület ekkor már polgári kaszinónak nevezte magát.²¹⁵ Vagyis tulajdonképpen egy új alakulattal van dolgunk, melynek vannak reformkori gyökerei is, azzal azonban nem feltétlenül vállalja a folytonosságot.

Tulajdonképpen teljesen hasonló folyamat ment végbe egy évvel később Hajdúböszörményben is. A városban a reformkorban alakult kaszinó vagy kaszinók sorsa nem ismert. Adataink arról tanúskodnak, hogy 1857-ben alakult vagy újraalakult egy kaszinó a településen. A *Hajdúböszörményi Polgári Kaszinó* 1932-ben kiadott felhívása szerint azonban a polgári kaszinó nem kapcsolódott a reformkori előzményekhez, az egy teljesen új alakulat volt.²¹⁶

Brassóban, ahogyan a reformkori kaszinókkal kapcsolatban már szó volt róla, elsőként a görögök, 1846-ban pedig a románok alapítottak

²¹⁵ Bezdán 1995: 324–326.

²¹⁶ MNL H-BmL Hajdúböszörményi fióklevéltár, X. 3.1. d. Az irathoz való hozzájutásért Kövér Györgyöt illeti köszönet.

kaszinót, majd 1860-ban magyar kaszinó is alakult. Az 1878-as összeírásban azonban csak a román kaszinóra vonatkozóan vannak adatok, melynek ekkor hatvan tagja volt. A magyar kaszinónak az 1899-es állapotát ismerjük, amikor is 205 tagot számlált a Maurer István főispán elnöklete alatt álló egyesület. A város nemzetiségi csoportjai, egyesületeik megalapításával tehát szép sorrendben jelezték különállásukat a társasági életet illetően is. A lakosság jelentős részét kitevő szászok azonban nem kaszinót alapítottak, hanem közvetlenül a görög kaszinó létrejötte után, 1826-ban olvasóegyletet hoztak létre.

A korszakban mindössze a tót mezővárosban, Liptószentmiklóson jegyezték fel két kaszinóalapítást is. A településen egy év eltéréssel alakult meg a reformkori pozsonyi alapítás után, másodikként az országban egy izraelita kaszinó (1861), valamint a *Tót Kaszinó és Beszeda Színházi Egylet* (1862) nevű társulat.²¹⁷

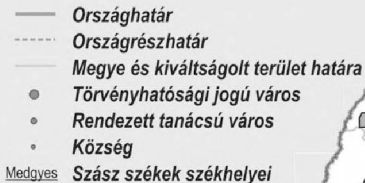
A kaszinók névválasztására vonatkozóan a fentiek mellett más újdonságok is említhetők. A már megszokott *nemzeti kaszinó* kitéttel a korszakban, nem meglepő módon, nem találkozhatunk. A *polgári* kitétel többször szerepelt az újonnan alakult kaszinók esetében, a fentiekben említettek mellett Balmazújvárosban, Bátaszéken, Csíkszép- vizen, Fogarason, Kőhalmon és Resiczabányán. A már említett iparos és kereskedelmi kaszinók mellett a 2 300 lakosú szepességi városban, Leibiczen 1864-ben *Gazdasági Kaszinót* alapítottak. A „gazdasági ismeretek terjesztése és a társadalmi élet fejlesztése”²¹⁸ céljából alakult egyesületnek közel negyven évvel később 42 tagja volt. Nemzetiségi elkülönülést hirdetett a brassói és a liptószentmiklósi kaszinókon kívül a németbólyi német kaszinó és a nagyrőczei magyar kaszinó is.

A korszakban földrajzi tekintetben a reformkorra jellemző megoszlásokról beszélhetünk, vagyis elsősorban az ország keleti megyéiben volt élénk a kaszinómozgalom, 82 kaszinóból 55 alakult a Dunától keletre eső területeken (2. térkép). A dunántúli és a felvidéki megyékre 12-14 alapítás esett, és egy kaszinó alakult Pesten is. A települések jogállását tekintve ebben a korszakban is a városok jártak elől (86,6%), de szabad királyi városokban már csak öt alapítást regisztrálhattunk, (ebből négy látszik teljesen új alakulásnak), 11 esetben (13,4%) alapítottak kaszinót

²¹⁷ beseda, beszeda: a szláv nyelveken beszélgetést, társalgást, társaságot jelent

²¹⁸ Társulatok 1902: 40.

2. Az 1849–1867 között alakult kaszinók

nem városi jogállású településen. Tehát a települések jogállását tekintve nagy változás nem volt észlelhető a korábbiakhoz képest, csupán a kaszinómozgalom alacsonyabb presztízű települések felé terjedését lehetett érzékelni.

A települések differenciáltabb osztályozásával a korszakra vonatkozóan Keleti Károly próbálkozott. Keleti a tágabb Magyarországra vonatkozóan az 1869-es népszámlálási adatok alapján alakította ki a települések rangsorát, mely a városiasság, azaz az urbanizáltság fokát határozta meg. Keleti Károly 1871-ben megjelent művében elsőként fogalmazott meg egy új városfogalom iránti igényt, amely nemcsak a jogállás és a lélekszám alapján sorolja be a településeket.²¹⁹ Vizsgálatában a lakosság számát és foglalkozását (iparral és kereskedelemmel foglalkozók nagyobb aránya), az értelmiségi keresetűek arányát (minél nagyobb, annál városiasabb), a lakosság műveltségi fokát (városi elem, ahol a lakosságnak legalább a fele tud írni-olvasni), a cselédek számát és a lakásviszonyokat (magasabbak és kevesebben laknak benne) vette figyelembe. Keleti a szabad királyi városi címmel rendelkező településeket (78) és a tízezer főnél népesebb községeket (53) vonta be vizsgálatába (összesen 131-et). A rangsor megalkotásánál a városokat a népesség száma szerint sorba szedte, melléjük vezette a többi tényezőt, illetve annak sorszámát, ezeknek az átlaga határozta meg a végső sorrendet. A kapott értéket városi hányadosnak nevezte: „sorszám szerint rendezve a városokat, ép[p] azok fordulnak elő az első helyeken, melyeket különben is nem jogcímüknél, de tényleges állapotaiknál fogva csakugyan városoknak ismerünk.”²²⁰ Véleménye szerint a rangsor elején szereplő községek lakosai között kell keresni a városi és a polgári elemeket.

A Keleti-féle hierarchiába a kaszinót alapító 82 településből 32 volt beilleszthető, vagyis a kaszinóalapító települések 60 százaléka ebben a komplex értelemben nem volt városnak tekinthető. Magasabb urbanizáltsági fokon (rangszáma 1 és 50 között volt) csupán 11 település állt, ez az összes település 13,4 százaléka volt. Közel ötödük tekinthető közepesen urbanizált településnek (50–100 közötti pontszámmal). Hét százalékuk (6 település) pedig igen alacsony városiasodottsági hánya-

²¹⁹ Keleti 1873.

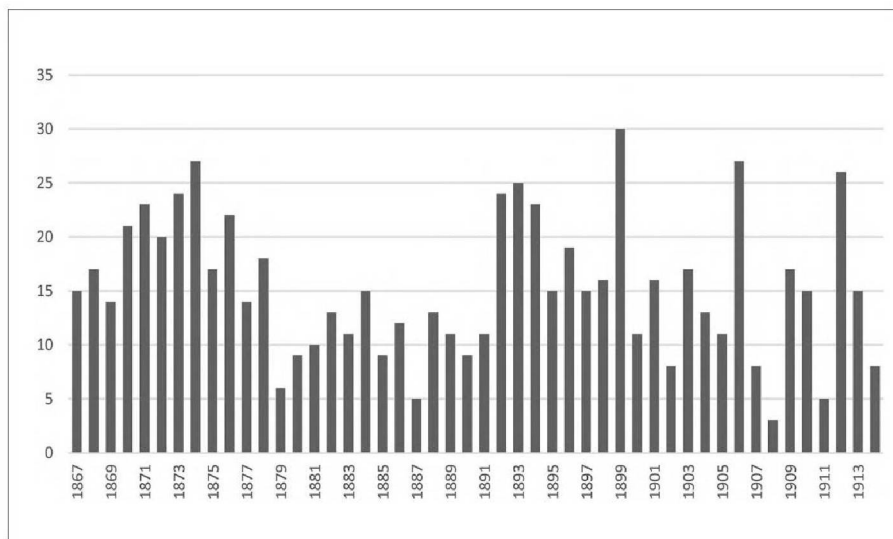
²²⁰ Uo. 424.

dossal rendelkezett. Szám szerint 56 új település kapcsolódott a kaszinómozgalomhoz, melyek jellegükben szignifikánsan nem különböztek a reformkori kaszinóalapító községektől.

Kaszinók a dualizmus idején

A dualizmus éveiben alapított kaszinók a fénykor kaszinói voltak, számuk éppen ezért óriási, 47 év alatt 736 ilyen egyesület alakult az országban. Az alakulások időbeli eloszlását vizsgálva négy korszakot különíthetünk el (6. ábra).

Az 1867 és 1878 közötti első szakaszban alakult a korszak kaszinói: nek közel egyharmada (233), évente átlagosan 19 kaszinó. Az ezt követő hosszú évtized (1879 és 1891 között) a viszonylagos visszaesés ideje, ekkor lényegesen kevesebb kaszinót alapítottak (136), évente átlagosan 11-et, az összes alakítás 19 százalékát. 1892 és 1899 között látunk egy az előzőeknél rövidebb periódust, amikor nyolc év alatt 166 kaszinó alakult, az összes kaszinó 23 százaléka, évente átlagosan 22 ilyen egyesület.

6. ábra. Kaszinóalapítások száma évenként 1867 és 1914 között

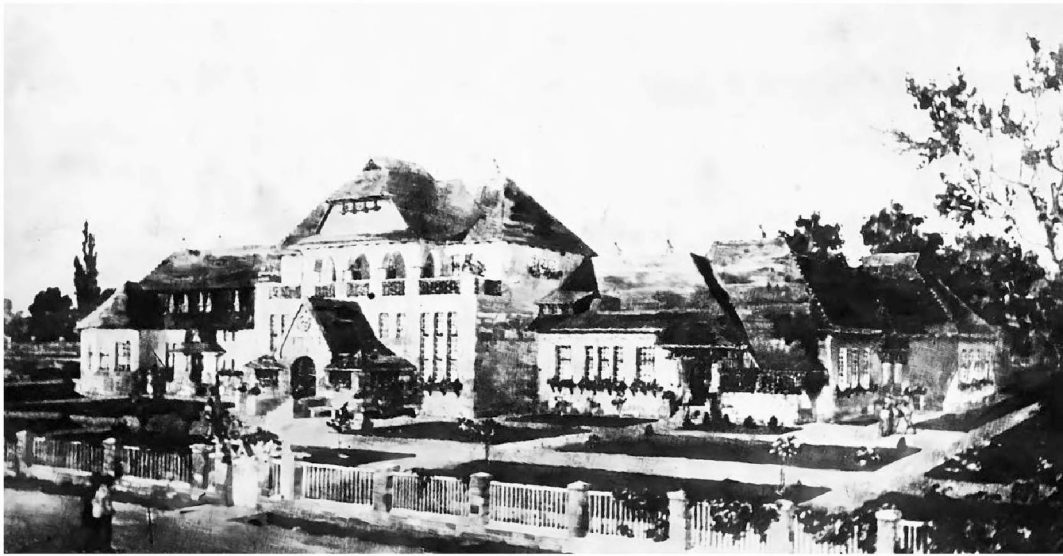
Az utolsó periódus a századfordulótól a világháborúig terjedő 14 év, amikor évente átlagosan tizenhárom kaszinó alakult, az összes alapítás 27 százaléka (201). 1899 és 1914 között meglehetősen csipkézett a grafikon, nem volt egyértelmű tendencia megfigyelhető.

1867 és 1878 között alakult kaszinók

A dualizmus első évtizedében alakult 233 kaszinó elnevezéseiben már nem található meg a korai *nemzeti kaszinó* elnevezés, *polgári kaszinók* azonban még jelentős számban alakultak, 18 ilyen egyesületet találunk ebben a korszakban. Közülük hat esetben már egy meglevő kaszinó mellé jött létre egy újabb, *polgári* elnevezéssel. Zomborban valószínűleg a reformkorban alakult kaszinó éledt újjá polgári kaszinó néven, amire már a fentiekben is láthattunk példát. Leibicen 1867-ben alakult polgári kaszinó, a három évvel azelőtt létrejött gazdasági kaszinó mellé. Dobosinán 1871-ben szintén egy korábbi alakulat mellett jött létre a polgári kaszinó, ahogyan Sasváron is, Rohoncson pedig három év eltéréssel alakult meg a *Rohonczi Casino* társaság 1874-ben és a *Rohonczi Polgári Casino (Rechnitzer Bürger-Casino)* 1877-ben. A két kaszinó társadalmi bázisának különbségeit mutathatja, hogy az előbbi magyar, az utóbbi pedig német nyelvű alapszabályt terjesztett be elfogadásra. További érdekes példa a polgári kaszinókra a Hódságon alakult egyesület, amely szintén három évvel az egyszerű kaszinó nevet viselő egylet után jött létre. Mindkét alapszabályt két nyelven terjesztették be, és láthatóan olvasták egymásét, mert ugyanúgy „társasági gyönyörnek szánt helyként”²²¹ definiálták egyesületüket.

Ebben a korszakban 16 foglalkozási elkülönülést hirdetők – két bányatiszti, hat kereskedelmi, hét katonai és egy munkás kaszinó – egyesület született. Az 1840-es években alakult bányatiszti kaszinók után 1868-ban a baglyasaljai és a kisterenyei bányák tisztjei számára alakultak kaszinók. A hat kereskedői és kereskedelmi kaszinó esetében ezek területi meghatározottsága érdemel figyelmet. Az új alakulatok ugyanis az 1857-ben alakult *Bajai Kereskedelmi Kaszinó* környezetében, Bátaszé-

²²¹ Hódsági Casino-Egylet alapszabályai MNL OL K150.1892.VII.8.61160.2222; Hódsági Polgári Casino Egylet alapszabályai MNL OL K150.1887.VII.8.46752.1579

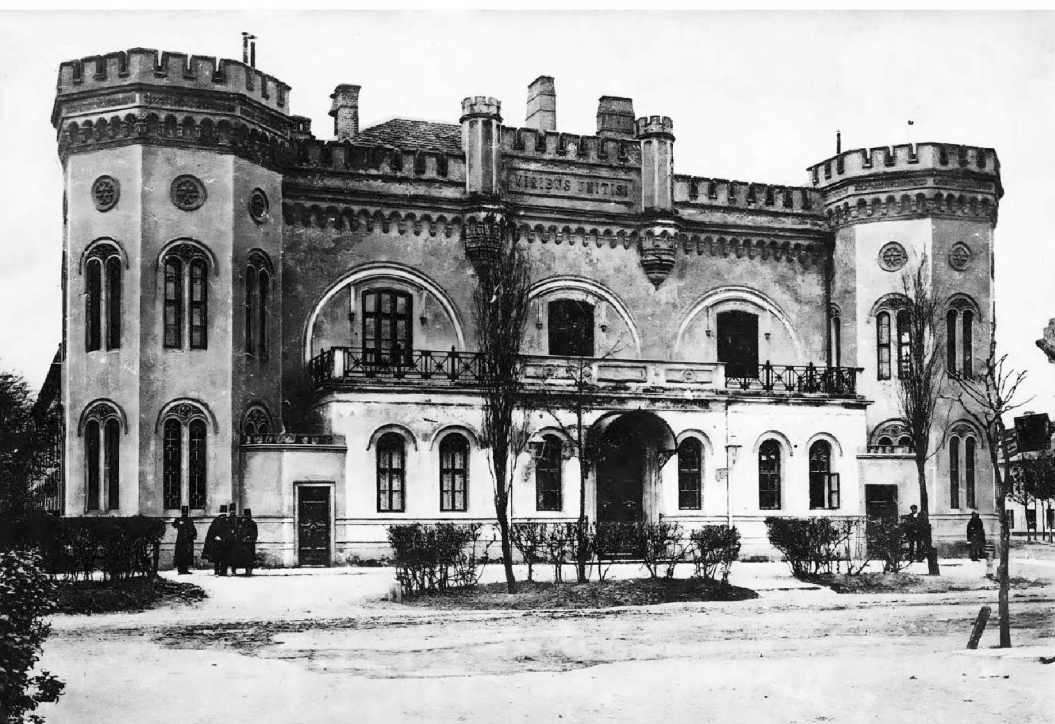
7. kép. Baglyasalja, Kaszinó

ken, Dombóváron, Kaposváron, Szigetváron és Bonyhádön alakultak.²²² Egyetlen kivételként a *Ceglédi Kereskedők és Iparosok kaszinó-egyesületét* lehet megemlíteni.

A *Jászberényi Honvéd Tiszti Kaszinón* (1877) kívül további öt esetben alakult az országban katonai tudományos kaszinó egyesület: 1868-ban Temesváron, 1870-ben Kassán, 1874-ben Komáromban és Pozsonyban, végül 1875-ben Kolozsvárott. A tiszti kaszinók két szempontból is kilógtak általában az egyesületek és konkrétan a kaszinók közül. Egyrészt esetükben sérült a függetlenség elve, mert a tiszti kaszinók közvetlenül a honvédelmi miniszter alá voltak rendelve,²²³ másrészt sérült az önkéntesség elve is, hiszen a tiszti kaszinókba az adott katonai egység állományának testületileg kellett belépnie, ezenkívül csak az itt lakó nyugállomá-

²²² *Bátaszéki Kereskedelmi Kaszinó* (1868), *Dombóvári Kereskedelmi Kaszinó* (1875), *Kaposvári Kereskedelmi Kaszinó* (1876), *Szigetvári Kereskedelmi Kaszinó* (1876), *Bonyhádi Kereskedelmi és Iparos Kaszinó* (1877).

²²³ Később a tisztikaszinó-egyesületek felügyelete a hadtestparancsnokok hatáskörébe került, bár ennek törvényes elismerésére egy a Honvédelmi Minisztériumból a Belügyminisztériumba küldött levél tanúsága szerint még 1939-ben sem került sor. Pécsi Helyőrségi Tiszti Kaszinó MNL OL K150-1939-VII-5-109205.

8. kép. Komárom, Tiszti Kaszinó

nyú katonák, tisztviselők és lelkészek jelentkezhetek tagnak. Rendkívüli tagnak felvehették még a nem helyőrséghez tartozó tiszteket is.

A korszak igazi különlegességének a Stájerlakon 1873-ban megalakult munkáskaszinót tekinthetjük. Stájerlak és a hozzá tartozó Anina a 18. század utolsó harmadában kiépült, bányászattal foglalkozó település, mely 1846-ban került kincstári kezelésbe, majd az Osztrák–Magyar Államvasút Társaság vette meg a területet és kezdte el a bányaművelés fejlesztése mellett a vasgyár kiépítését is. Lakossága a gyár és a bányák fejlődésével párhuzamosan gyarapodott, 1880-ban a kilencezer főt meghaladó népességének 80 százaléka német volt. A *Vasgyári Munkások kaszinója* (*Arbeiter Casino*) előtt már alakult a településen egy másik kaszinó is. Az 1868-ban létrejött *Aninai Casino* alapszabálya szerint az aninai, a bányászathoz vagy a vasúthoz tartozó lakosokat vette fel tagjai közé. Később az egyesület feladatai közé felvették a gyerekek tornaok-

tatását is,²²⁴ és az egyesület nevét *Aninai Casino és torna egyletre* változtatták. A kaszinónak 1878-ban 52 tagja volt 6 forintos tagdíj mellett. Ugyanekkor a munkáskaszinóba 136-an iratkoztak be szintén 6 forintos tagdíj ellenében. Érdekesség, hogy az *Aninai Casino* 1888-ban egy újabb átalakuláson ment keresztül, az alapszabály-módosítás szerint a kaszinó ekkor *Aninai Hivatalnoki Kaszinó Egylet* névre hallgatott. Tagjai az osztrák-magyar vasúttársaság hivatalnokai lehettek, de rendkívüli tagként azok az aninai tagok is csatlakozhattak, akiknek nem volt kapcsolatuk a vasúttal. A változás a régi tagokat nem érintette. Az alapszabály-módosítás mögött feltehetően az állt, hogy 1884-ben megalakult a *Stájer-laki Tisztviselő Casino Egylet*, ami szintén az Osztrák-Magyar Államvasút Társaság tisztviselői számára állt nyitva. Úgy tűnik tehát, hogy a két, közigazgatásilag egyesített település civil szférája külön működött még akkor is, ha azonos foglalkozású, beosztású emberekről volt szó.

A korszakban tíz nemzetiségi kaszinó jött létre, szám szerint öt magyar (Lúgoson, Szentmártonban, Újvidéken, Besztercebányán, Szászsebesen), három szerb (Csákon, Ittebén, Adán), egy román (Belényesen) és egy szász (Kereszténfalván). Besztercebánya és Belényes kivételével ezeken a kaszinókon kívül nem alakult másik az adott településen. Az 1877-ben alapított *Besztercebányai Magyar Casino* előtt 1838-ban alakítottak kaszinót a városban. A magyar kaszinónak 1878-ban 111 tagja volt 10 forintos, versenytársának pedig 268 tagja volt 6 forintos tagdíj mellett. A másik kétkaszinós településen, Belényesen 1858-ban alakult kaszinó, majd 1870-ben követte azt a román kaszinó. 1878-ban mindkét egyesület működött, előbbi 55 taggal, utóbbi 49 taggal 10, illetve 5 forintos tagdíj mellett.

A kaszinók a kezdetektől az egyesületen belüli politikamentesség mellett tették le a voksukat annak ellenére, hogy hétköznapijaik nem voltak, nem lehettek politikamentesek. De amíg az 1870-es évekig csak „politizálási helyet nyújtó egyletek”²²⁵ voltak, addig az 1875-ben alakult Nyitra megyei *Szabadelvű Pártkör és Kaszinó*, valamint az 1870-es években alakult öt katolikus-politikai kaszinó nyílt politikai elköteleződésre enged következtetni. Ez utóbbiak 1871-ben Székesfehérváron, Pásztón,

²²⁴ „A casino-egylet feladatául tűzi ki magának, a szabad testgyakorlatot tornázzó által elősegíteni.”

²²⁵ Szabó 1992: 224.

9. kép. Beszterce, Magyar Kaszinó

Pozsonyban, 1872-ben pedig Hőgyészen és Temesváron alakultak.²²⁶ A két utóbb alakult egyesület a *Pozsonyi Katolikus Politikai Kaszinó* alapszabályait másolva és arra hivatkozva kérte a belügyminisztert működésük engedélyezésére. Alapszabályaikban a politikai mivoltukra nem, csak a vallási elkötelezettségükre tértek ki, ilyen módon semmiben sem különböztek a magukat csak katolikus vagy római katolikus kaszinónak nevező egyesületektől, amelyek alapszabályaikban a szokásos kaszinói célokat katolikus identitásukhoz kapcsolódó feladatokkal egészített-

²²⁶ Szabó Dániel kilenc ilyen kaszinót említ (de nem sorolja fel őket tételesen) 1868 és 1914 között, amelyek a szerző szerint egyértelműen a kormánypárti oldalt erősítették. Lásd Szabó 1992: 219.

10. kép. Pozsony, Katolikus Kaszinó

ték ki. 1872-ben Jászsalsószentgyörgyön, Bakonybélien és Temesváron (*Józsefkülvárosi Katolikus Kaszinó*), 1874-ben Vaskúton, Jánoshidán és Szatmárnémetiben alapítottak ilyen kaszinókat. A legösszetettebb alapszabályt ezek közül a *Jászsalsószentgyörgyi Katolikus Kaszinó* esetében olvashatjuk. Itt általánosságban fontosnak tartották, hogy tagjaik „a vallási hitélet folyamatáról is” értesüljenek, e mellett szerteágazó célokat is megfogalmaztak: „a város katolikus polgáraiban érdekeltséget keltetni a kath. egyház és vallás ügyei iránt, helyes nézeteket terjesztetni a kath. autonómiáról, az egyháznak az államhoz, iskolához, családhoz való viszonyáról, fölvilágosítani a polgárokat, miként éljenek mint polgárok és mint katolikusok jogaikkal, egyetértésre lelkesíteni a kath. jogok és érdekek védelmében, a közerkölcsiség és művelődés előmozdítására köl-

csönös felvilágosítás, eszmecsere és véleményezések útján megválasztani a helyes eszközöket, végre fejleszteni a kath. polgároknak az isten, király és a haza iránti tiszteletet.”²²⁷

A korszak másik újdonsága volt a gazdasági kaszinók felbukkanása. Vélhetően az 1864-ben alakult *Leibiczi Gazdasági Casino* volt a példa a tíz évvel később alapított *Iglói Gazdasági Casino*, azután 1876-ban az egymás szomszédságában fekvő Szepes vármegyei Hunfalván, Kakas-lomnicon és Szepesbélán megalakult kaszinók számára.²²⁸ A mezőgazdaság fejlesztését célzó kaszinók többsége (tizenegyből nyolc) Szepes vármegyében alakult meg. A megyén kívül csupán Pozsonyban és két Vas megyei településen (Horvátlovő, Németlovő) jött létre egyáltalán gazdasági kaszinó. Ezek „a gazdasági érdek emelése céljából” létrejött egyesületek alapszabályaikban a szokásos kaszinói célok (társas élet élénkítése, műveltség emelése) mellett a mezőgazdaság fejlesztésének igényét is hangsúlyozták: „Hazánk földmívelési viszonyaink továbbfejlesztését czélul tűzték maguknak az itt ott áldással működő gazdasági casinók is.”²²⁹ Az *Iglói Gazdasági Casino* német és magyar nyelven nyomtatott alapszabálya szerint az egyesület „a helybeli gazdasági viszonyok javítása és a gazdasági üzlet jövedelmezőbbé tétele céljából”²³⁰ alakult, ahol előadásokat kívántak tartani a mezőgazdasági művelés és a korszerű eszközök tárgyában, újításokkal kívánták megismertetni a tagokat, valamint gazdasági könyveket és folyóiratokat kívántak terjeszteni, sőt a munkát keresők és kínálók hirdetéseinek megjelenésére is helyet akartak biztosítani.

Speciális kaszinó volt még az 1870-ben létrejött *Oraviczabányai Színház és Casino* egyesület. Az 1830-ban alakult kaszinó és a színház egyesülésével létrejött egyesület szokásos céljait színházi tevékeny-

²²⁷ Jászalsószentgyörgyi Katolikus Kaszinó alapszabálya 1874. MNL OL K150.1874.III.4.7629.325.

²²⁸ A fenti öt ilyen jellegű egyesület mellett még hat magukat hasonlóan definiáló kaszinó jött létre a teljes időszakot tekintve. *Poprádi Gazdasági Kaszinó* (1889), *Mateóc XVI. Szepesi Városi Gazdasági Kaszinó Egyesület* (1884), *Horvátlovői Gazdasági Casino egyesület* (1893), *Németlovői Gazdasági Casino* (1893), *Pozsony megyei Gazdasági Casino* (1896), *Felkai Gazdasági Kaszinó Egyesület* (1899).

²²⁹ Szepesbélai Gazdasági Casino. MNL OL K150.1877.III.4.36169.602.

²³⁰ Iglói Gazdasági Casino. MNL OL K150.1874.III.4.16874.327.

3. Az 1867–1878 között alakult kaszinók

séggel egészítették ki. Öt évvel később az egyesület már az *Oravicabányai Színház, Casino és Olvasó egyeslet* nevet viselte. Oravicabányán ezt megelőzően 1868-ban polgári kaszinó- és olvasóegylet néven alakult egyesület.

1867 és 1878 között regionális megoszlásukban továbbra is a Dunától keletre eső területek részesedése a legnagyobb (Erdély és a Partium, illetve a Duna-Tisza köze 26,5 és 27,8%). A dunántúli települések mindössze az összes alapítás ötödében vettek részt, míg a felvidéki alapítások aránya alig haladta meg a 16 százalékot. A megyék sorrendjében viszont jelentős változás következett be (3. térkép), hiszen az ország középső megyéi helyett inkább délen látható egy sűrűsödési pont. Ezúttal Bács-Bodrogban (18) és Torontál vármegyében (17), valamint a velük szomszédos Temes vármegyében (15) alakult a legtöbb kaszinó. Az okokra vonatkozóan itt is csak ismételni tudom a reformkori alakulásokkal kapcsolatban megfogalmazottakat, miszerint egy-egy megye és város vizsgálata, kellő forrás rendelkezésre állása esetén választ adhat a jelenség okaira. Ezeken a kereteken belül azonban csupán a probléma felvetése lehetséges.

A települések jogállását tekintve nehezebb általános következtetéseket levonni, hiszen az elemzett korszakot két közigazgatási törvény is keresztülvágta, amelynek következtében a települések jogállása, besorolása is változott (eltűntek a mezővárosok, a falvak helyett nagyközségek és kisközségek kerültek a rendszerbe), ezért itt most csak a városi és nem városi jogállású településeket különböztettem meg. Végeredményben igaz, hogy a dualizmus első évtizedében alakult kaszinók nagy része továbbra is városi jogállású településeken alakult meg (61,5%). A nem városi jogú települések aránya megközelítette a 40 százalékot (38,5%), az előző korszakokhoz képest tehát igen nagy mértékű emelkedés figyelhető meg. Bár a változásban valószínűleg az is közrejátszott, hogy a közigazgatási reformok során a városi jogállású települések „redukciójában a törvényhozás és a beligazgatás nagyvonalúbb volt, mint a bővítésben.”²³¹

231 Gyáni-Kövér 2004: 55.

1879 és 1891 között alakult kaszinók

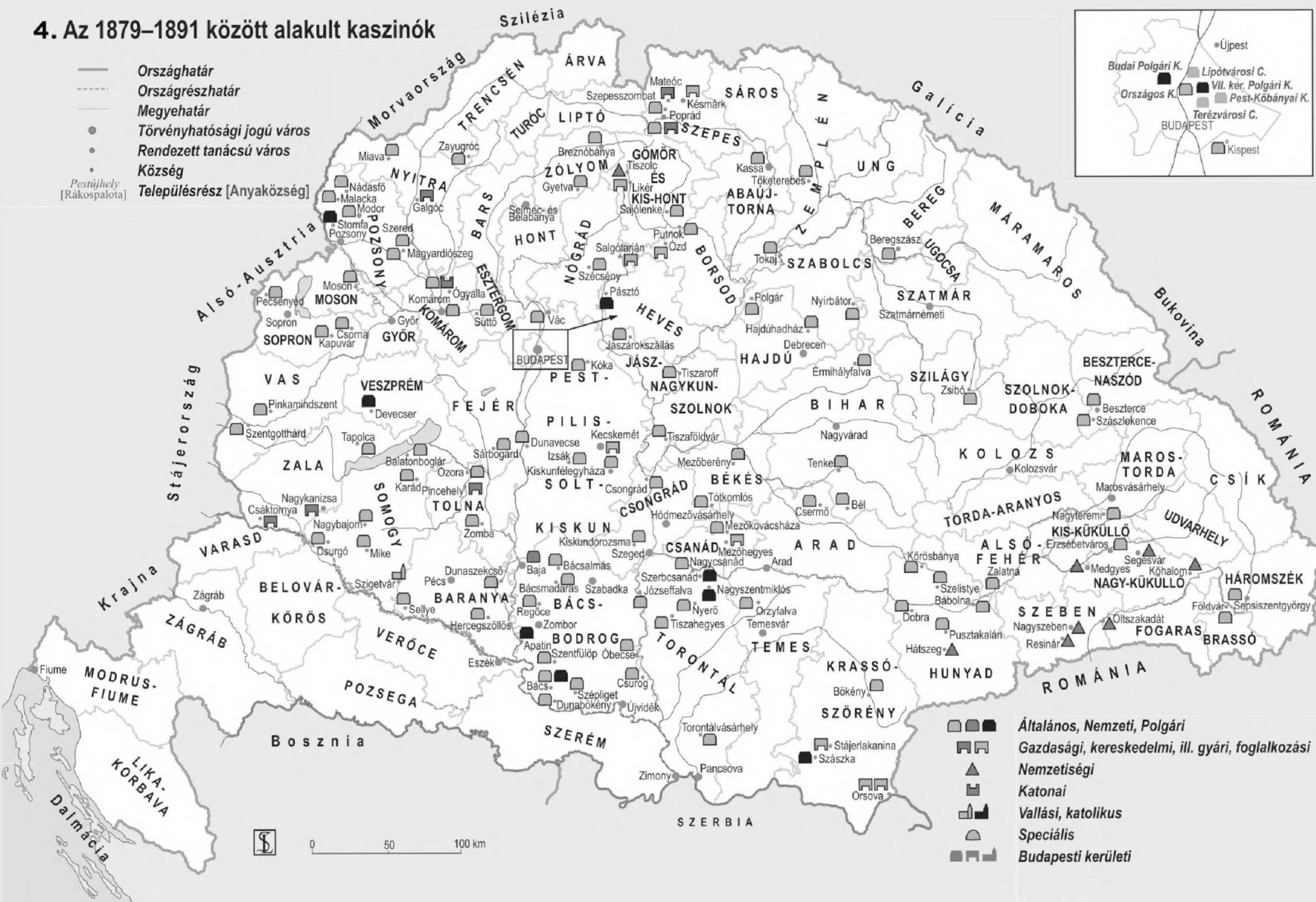
1879 és 1891 között 136 kaszinó alakult, melyek területi megoszlása a fentiekkel azonos volt, a megyék sorrendje nem változott az előző tíz évhez képest. Bács-Bodrog vármegye településein alakult a legtöbb kaszinó (12), ezt követte Pest-Pilis-Solt és Torontál vármegye (7-7) (4. térkép). Jogállásukat tekintve viszont ebben a korszakban már túlnyomórészt (77%) nem városi jogállású településeken alakultak kaszinók. Hogy ellenőrizhetők legyenek a települések jogcímváltozása mögött rejlő esetleges keresztösszefüggések, ezúttal a kaszinóalapító települések lakosságszámát is bevontam a vizsgálatba.

E szerint az összes kaszinóalapító település 17 százaléka 1 500 főnél kisebb létszámú népességgel bírt, és a kaszinók ugyanilyen aránya alakult tízezer vagy annál nagyobb népességgel bíró településen. Ez körülbelül megegyezik a dualizmus első évtizedének megoszlásaival. Ellenben a neoabszolutizmus idején alakult kaszinók 32 százaléka jött létre tízezernél több lakost tömörítő településeken, s nem alakultak kaszinók törpetelepüléseken, vagyis ezer főnél kevesebb lakossal rendelkező helyeken. A reformkorban még nagyobb volt a tízezer főnél több lakost tömörítő helyek aránya a kaszinóalapítók között, az összes kaszinó 42 százaléka alakult ilyen településeken, míg az 1 500 főnél kisebb települések részesedése mindössze 6 százalék volt. Ahogy a korábbi adatok ismeretében várható volt, az időben előrehaladva nem csak az igaz, hogy egyre jellemzőbb a nem városi jogállású települések részvétele a kaszinómozgalomban, hanem az is, hogy lakosságszámukat tekintve egyre kisebb településeken alakítottak ilyen egyesületeket.

A korszakban alakult kaszinók között továbbra is jelentős számú polgári kaszinót találhatunk, szám szerint tíz ilyen nevű egyesületet, ezek az esetek többségében a településen már létező kaszinó mellett alakultak meg.²³² Kivétel volt Devecser, ahol előbb alakult polgári kaszinó, s ezt csak hét év múlva követte a nevében semmilyen kitétele sem hordozó konkurens. Mivel Bácsón, a közel négyezer lakosú Bács-Bodrog megyei kisközségben működő mindkét kaszinó 1888-as alapszabályai fennmaradtak, jó alkalom kínálkozott az összehasonlításra. Ezek

²³² Bácsalmás (1882), Modor (1882), Apatin (1889), Bács (1888), Pásztó (1888).

4. Az 1879–1891 között alakult kaszinók

szerint mindkettő célja a művelődés emelésének vágya volt. Emellett a polgári kaszinó az ipari és kereskedelmi ismereteket is terjeszteni kívánta, míg a szimplán kaszinó nevet viselő rokonegyesület egyszerűen úgy fogalmazott, hogy „a kellő mulatság kedvéért”²³³ alakul meg. További különbség, hogy a polgári kaszinó alapszabályában rögzítette, hogy az egyesületnek két hivatalos nyelve van: „A hivatalos nyelv a német és a magyar, miután azonban a jelenlegi tagok legnagyobb része németajkú, az érthetőség kedvéért a jegyzőkönyvek német nyelven szerkesztendők.”²³⁴ Itt – noha azonos településen létrejött kaszinókról volt szó – nem másolták egymás alapszabályát, elkülönülésük feltehetően foglalkozási és etnikai alapú lehetett.

A vizsgált időszakban egyetlen nemzeti kaszinó alakult, mégpedig Baján. A város eddig sem szűkölködött kaszinókban, hiszen 1833-ban kaszinó, 1857-ben kereskedelmi kaszinó, 1872-ben *Új Kaszinó* néven alakultak egyesületek. A *Bajai Nemzeti Kaszinó*t 1880-ban alapították, mert „a helyben létező ily nemű egyesületek eme czélok megvalósítását illetőleg a legnagyobb magyar eszméitől távol állanak, miért is előállott szüksége annak, hogy Baja város lelkes és művelt közönsége részére oly érintkezési gyűlpont teremtessek,”²³⁵ mely a művelt városiakok számára lehetőséget ad többek között a helyi kérdések megvitatására is. A kaszinó azonban nem volt hosszú életű, mert 1885-ben az *Új Kaszinó*-val *Egyesült Casino* néven fuzionált.

A korszakban nem folytatódott látványosan a katolikus vagy katolikus politikai kaszinók gyarapodása, sajátos alakulat volt viszont az 1888-ban létrejött *Szigetvári Katolikus Nemzeti Kaszinó*, illetve az 1883-ban alapított *Hajdúhadházi Pártszínezet nélküli Kaszinó*. 1879 és 1891 között négy kereskedelmi, kereskedői nevet viselő kaszinót és két gazdasági kaszinót alapítottak. Előbbiek ugyanúgy, ahogy az ezt megelőző évtizedben, egymáshoz igen közel, a Duna mentén Kecskeméten, s kissé távolabb Pincehelyen és Nagykanizsán alakultak (a Galgóczi Kereskedelmi Kaszinó kivételével). Az 1889-ben létrejött poprádi és az 1884-ben alakult mateóczi gazdasági kaszinók pedig a fentiekben említett szepességi gazdasági kaszinók körét bővítették.

²³³ Bácsai Casino Egylet alapszabálya. MNL OL K150.1890.VII-37907.1951.

²³⁴ Bácsai Polgári Casino Egylet alapszabálya. MNL OL K150.1890.VII.8.17071.1948.

²³⁵ A Bajai Nemzeti Casino alapszabályai. MNL OL K150-1894-VII-8-5167. 2475.cs.

A Krassó-Szörény vármegyei Orsován 1886-ban, eddig egyedülálló módon, ugyanazon üzem hivatalnokai és munkásai számára egy időben létesült két kaszinó. A település kétezer fő körüli népessége már 1872-ben megalapította első kaszinóját (*Orsovai Kaszinó*), majd tizennégy évvel később hozták létre az *Orsovai Vasúti Hivatalnokok Kaszinóját*, más néven a *Vaspályai Kaszinót*, és mellette az *Orsovai vasúti munkások Casinóját* is. Az alapszabályban az „orsovai pályaudvaron levő hivatalnoki Casino”-nak nevezett egyesület a pályaudvaron dolgozó állami, vasúti és magánhivatalnokokat vette fel tagnak. Célja volt „a társasélet és kartársi szellem minden megengedett módon való élesztése, valamint a hazai nyelv ápolása.”²³⁶ Az *Orsovai vasúti munkások Casinójának* ellenben tagja lehetett „minden vasúti alkalmazott vagy munkás, tekintet nélkül a rangra és a nemzetiségre, ha az illető feddhetetlen jellemű.”²³⁷ Tagjaiknak a szokásos célok mellett „tudományos, az ipart és a munkát tárgyaló”²³⁷ előadásokat is kívántak tartani.

A fentiek mellett fontos kiemelni a RIMA gyáraiban, három különböző településen alakult gyári tiszti kaszinókat is. Ózdon 1880-ban, Salgótarjában 1888-ban, Likéren 1889-ben hozták létre az egyesületet. A *Likéri Gyári Tiszti Casino* és az *Ózdi Vasgyári Tiszti Casino* alapszabályai szerint tagjai a társaság telepein lakó tisztviselők, orvosok, tanítók, gyakornokok és főmesterek, később művezetők és felső ipariskolát végzett alkalmazottak lehettek. Mindkét alapszabály gyakorlatilag azonos szöveggel rögzíti, hogy az egyesület felett a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. gyakorol felügyeletet, mégpedig a társaság műszaki igazgatóján keresztül. A szöveg arról is informálja olvasóját, hogy az egyesület a részvénytársaság (illetve az ózdi kaszinó esetén annak elődvállalata) pártfogása mellett alakult meg, és azóta is jelentős támogatásban részesíti azt.

Szintén a gyári, üzemi kaszinók típusához sorolhatjuk az 1890-ben a Mezőhegyesi Ménesintézetben létrejött kaszinót. A *Mezőhegyesi Ménesintézeti casino* csak elnevezésében volt egy valódi üzemi egyesület, hiszen az alapszabályából kitűnik, hogy tagjait nem csak a ménesintézetből verbuválta. Az ott dolgozó „tishti rangosztályba” soroltakon kívül

²³⁶ Orsovai Vasúti Hivatalnokok Kaszinója. MNL OL K150.1886.VII.8.59165.1473.

²³⁷ Orsovai vasúti munkások Casinója. MNL OL K 150.1887.VII.8.21130.1576.

11. kép. Ózd Rima, Tiszti Kaszinó

ugyanis a cukorgyár, a község, a posta, a távírda és a vasút alkalmazásában álló hasonló rangúakat is tagnak fogadták el.

A korszakban a Hunyad megyei Hátszegen 1881-ben, a szomszédos Szeben vármegyében Nagyszebenben és Resináron 1891-ben alapítottak román kaszinót. A teljesen román lakosú Resináron nem volt más kaszinóalakulat, míg a két további helyen a román kaszinót megelőzte egy-egy megkülönböztetés nélküli kaszinó egyesület. A négy magyar kaszinóból három szintén Szeben vármegyében alakult, Segesváron, Köhalmon és Medgyesen is volt már kaszinó a magyar kaszinónak nevezett egyesület előtt. A felvidéki Tiszolcon alakult magyar kaszinó azonban az egyetlen ilyen egyesület volt a településen.

A fővárosban a kerületi kaszinóalapítások korát élték. A *Pest-Kőbányai Kaszinó* 1879-ben, a *Budapesti Lipótvárosi Casino* 1883-ban, a *Terézvárosi Casino* 1884-ben, a *Budai Polgári Kaszinó* 1886-ban, a *VII. Kerületi Polgári Kaszinó* 1889-ben alakult meg. A fentiek mellett egy országos hatókörű kaszinó is színesítette a palettát, az *Országos Kaszinót* 1883-ban alapították. Eddig példa nélküli speciális kaszinó volt az 1890-ben Budapesten alapított *Fővárosi Kávés és Kávémérő Ipar-*

társulat Kebelében alakult Jótékonyági Kaszinó nevű egyesület. Ez a különös nevű egyesület egyrészt az ipartársulati tagok szórakozóhelyül szolgált, másrészt az elszegényedett ipartársulati tagok és családjuk segélyezése miatt alakult.²³⁸

1892 és 1899 között alakult kaszinók

Az 1892 és 1899 közötti nyolc évben 166 kaszinó alakult meg 160 településen, vagyis mindössze hat kétkaszinós település volt a korszakban, ezeken felül a fővárosban négy kaszinót alapítottak. Regionális eloszlásuk nem változott, a kaszinók felét a Dunától keletre fekvő területeken alapították (32,5% Duna-Tisza köze, 17,5% Erdély és Partium, lásd az 5. térképet). Viszont Torontál és Bács-Bodrog megyék mellett – a reformkori területi eloszláshoz hasonlóan – a Duna mentén Tolna megye területén és Budapesttől keletre is láthatunk egy-egy sűrűsödési pontot.

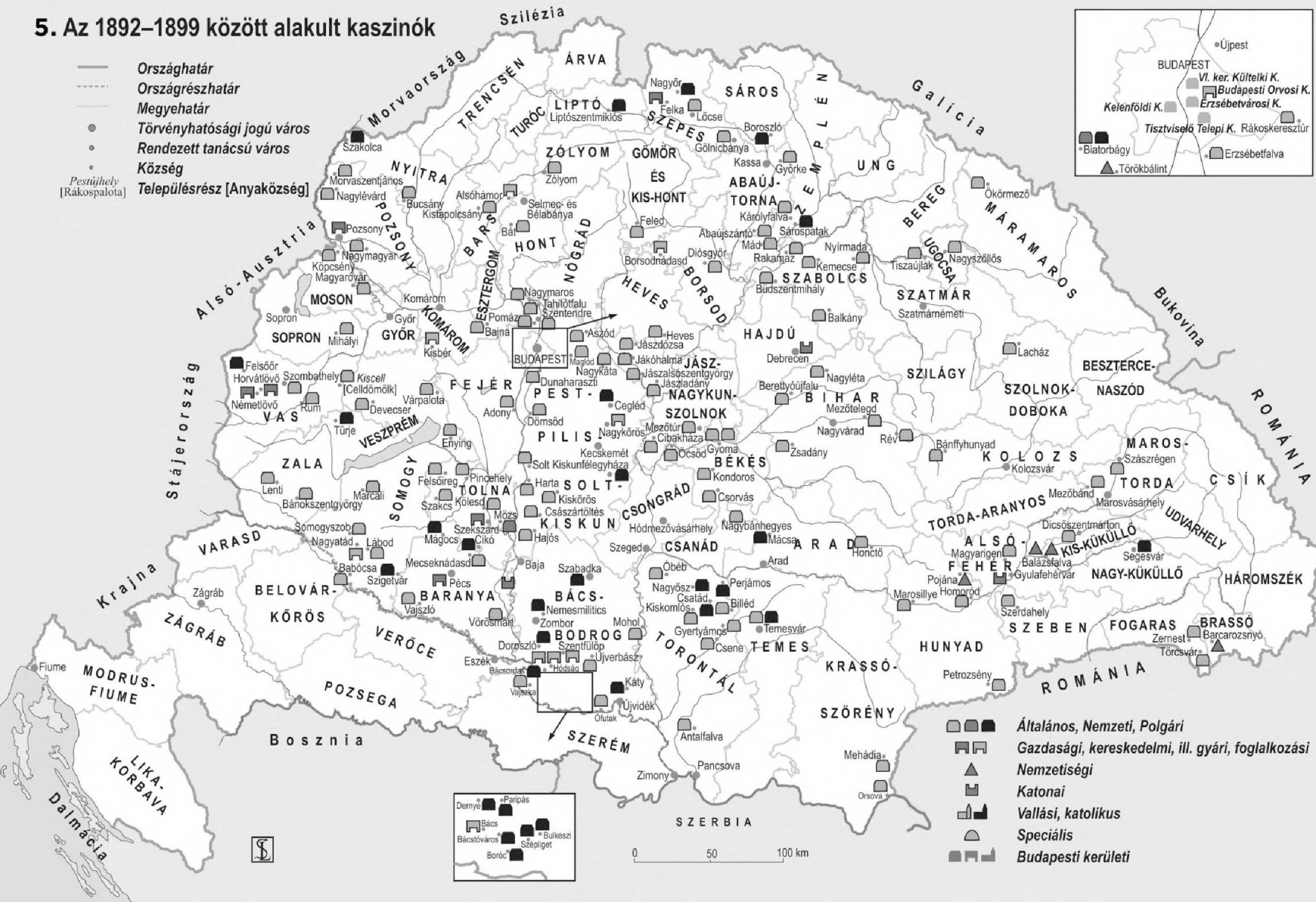
A kaszinók 60 százaléka nagyközségben, mintegy negyedük kisközségben alakult. Az öt fővárosi kaszinó mellett hét kaszinó jött létre törvényhatósági jogú városokban és 12 rendezett tanácsú városban. Mindebből is következően tovább nőtt az alacsonyabb lakosságot tömörítő települések részesedése a kaszinómozgalomban. Ebben a nyolc évben a kaszinók 10 százaléka alakult tízezernél több lelket számláló településen, 14 százaléuk 1 500 főnél kisebb lakosságot tömörítő helyen jött létre. Tíz kaszinó „törpetelepülésen,” vagyis ezernél kevesebb főt számláló településen alakult meg.

Az időszak jellemző kaszinótípusa most is a polgári kaszinó volt. A harmincegy polgári kaszinót többségükben olyan településeken alapították, ahol ez volt az egyetlen ilyen egyesület. A fennmaradó tíz esetből hatban ezt megelőzően alapítottak az adott településen egy nevében semmilyen elkülönülést sem hirdető kaszinót is.

A megelőző korszakok tendenciáját folytatva alakult még négy kereskedelmi és két iparos kaszinó, most is az ország déli részén, a Duna vonala mentén koncentrálódva. Pécssett 1893-ban, Szekszárdon 1897-ben, Nagykovácsán 1898-ban, kissé távolabb Nagyatádon 1892-ben

²³⁸ Fővárosi Kávés és Kávémérő Ipartársulat Kebelében alakult Jótékonyági Kaszinó. MNL OL K150.1891.VII.8.15673.2081.

5. Az 1892–1899 között alakult kaszinók

12. kép. Borsodnádasi Gyártelepi Tiszti Kaszinó

kereskedelmi kaszinót alapítottak. Kivételesnek tűnik a *Nagyatádi Iparos és Kereskedői Kaszinó*, melynek nemcsak a mesterek, de az iparos- és kereskedősegek is tagjai lehettek, ha főnökeik ajánlották őket és a tagdíj megfizetéséért is jótálltak.²³⁹ Hódságon 1893-ban, Bácsón pedig 1898-ban hoztak létre iparos kaszinót. Hódságon az iparos kaszinó mellett ugyancsak 1893-ban alakult meg a *Hódsági Földművelő Kaszinó* is, ezáltal a két gazdasági ágban érdekeltek különültek el a társas élet szintjén is. A szomszédos Szentfűlöpön, azaz Filipován szintén ebben az évben alakult meg a *Filipovai Földművelő Casino*. Céljaikat tekintve mindkettő azonosan fogalmazott: „a földművelést minden ágaiban törvényesen engedett módon emelni és jobbítani”.²⁴⁰

Az üzemi, gyári tiszti kaszinók sorát gyarapította a szintén a RIMA kebelében működő, borsodnádasi lemezgyárban 1894-ben alapított

²³⁹ Nagyatádi Iparos és Kereskedői Kaszinó. MNL OL K150.1893.VII.8.1633.2350.

²⁴⁰ Filipovai Földművelő Casino. MNL OL K150.1893.VII.8.31046.2356. és Hódsági Földművelő Kaszinó. MNL OL K150.1893.VII.8.12011.2352.

gyári tiszti kaszinó, illetve az ugyanebben az évben alakult baranyánadasi *Gyári Tiszti Kaszinó*. 1896-ban Alsóhámban a *Sandrik Ezüstműgyár Tiszti Kaszinóját* az üzemmel egy időben alapították. A mezőhegyesihez hasonlóan ugyancsak a helyi ménesintézetben jött létre kaszinó Kisbéren 1893-ban.

A Debrecenben alakult tiszti és a Gyulafehérváron alakult helyőrségi kaszinó a katonai kaszinók sorát bővítette. Tovább gyarapodtak a nemzetiségi kaszinók is. 1892-ben Törökbálinton magyar, 1895-ben Rozsnyón szász, 1896-ban Pojánán román kaszinót alapítottak. Balázsfalván 1894-ben magyar, 1896-ban pedig román kaszinó is alakult. 1899-ben a Simonffy Alajos főszolgabíró vezette magyar kaszinónak 51 tagja volt, a Bunea Ágoston kanonok elnökele alatt álló román kaszinóba pedig ötvenen iratkoztak be.

Budapesten újabb városrészi kaszinók alakultak: 1892-ben a *Tisztviselőtelepi Kaszinó* jött létre. Erzsébetvárosi társáról csak annyit tudunk, hogy 1895-ben feloszlott, majd 1904-től újra megalakult. A *VI. Kerületi Kültelki Kaszinó* pontos megalakulásának dátumát nem ismerjük, annyi azonban bizonyos, hogy 1899-ben már létezett Kiss József építőmester elnökele alatt. A foglalkozási elkülönülést mutató *Budapesti Orvosi Kaszinó* pedig 1897-ben jött létre.

13. kép. Tisztviselőtelepi Kaszinó, Budapest

1900 és 1914 között alakult kaszinók

A dualizmus utolsó szakaszában némileg visszaesett az alapítási hajlandóság, évente átlagosan „csak” 13 kaszinót alapítottak, összesen 201 ilyen egyesületet. A régiónkénti megoszlás nem változott az előzőekhez képest (6. térkép). A kaszinóalapítások közel hetven százaléka a Dunától keletre elterülő településekre esett. Ismét kiemelkedő volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye részesedése (33 kaszinó), ezúttal azonban nemcsak a fővárostól keletre, hanem körülötte minden irányban jelentős mennyiségű kaszinót alapítottak. Sűrűsödési pont volt még, ahogy korábban is, az ország déli részén Bács-Bodrog és Torontál megye, de ebben az időszakban Baranya és Csanád vármegyékben is szép számmal alakultak kaszinók.

Ebben a korszakban is egyértelmű volt a nem városi jogállású települések túlsúlya: a kaszinók 12 százaléka városokban, 60 százalékuk nagyközségekben, 28 százalékuk kisközségekben alakult meg. Erre az időszakra vonatkozóan azonban ennél differenciáltabban is fogalmazhatunk. Beluszky Pál és Győri Róbert várostipológiája az 1910-es népszámlálás adatai alapján állt össze.²⁴¹ A szerzők a századelő városhierarchiáját 88 városi intézmény megléte alapján határozták meg, így Magyarországra vonatkozóan (Horvát-Szlavónországot figyelmen kívül hagyva) hat hierarchiaszintet alakítottak ki. Eredményeik szerint a jogi értelemben vett városok számát jóval meghaladó mértékben mutatható ki a városi funkciók ilyen-olyan mértékű koncentrációja. A jogi értelemben vett 139 várossal szemben 330 település városi szerepkörét feltételezte a szerzőpáros.

Az 1900 és 1914 közötti 189 kaszinóalapító település közül mindössze huszonegyet lehetett ebben a kategóriarendszerben elhelyezni. A Beluszky-Győri-féle városhierarchia szerint arányaiban ugyanannyi volt a funkcionális értelemben városnak tekinthető települések részesedése a kaszinómozgalomban, mint a települések jogállása alapján. Az előző korszakokkal ellentétben tehát azt mondhatjuk, hogy a vizsgált időszakban mind a jogi, mind a funkcionális értelemben városnak tekinthető településeken alacsony volt a kaszinóalapítási hajlandóság, a „mozgalom” egyértelműen a falusias településekre szorult vissza.

²⁴¹ Beluszky-Győri 2005.

6. Az 1900–1914 között alakult kaszinók

Simmel nyomán mondhatjuk, hogy erre az időszakra érte el a kaszinók divatja az alacsonyabban fejlett, kisebb lakosságot tömörítő településeket.²⁴² Másrészt a jelenséget természetesen az is befolyásolhatta, hogy a városok már megteltek, mindenütt megalapították a kellő számú kaszinót, nem volt mit újítani. Ezt követően csak az első világháború alatti kényszerszünet teremtett új keresletet a kaszinókra.

A korszak egyik jellemző kaszinótípusának az egyes gyárak, üzemek keretei között létrejött kaszinókat nevezhetjük, melyből tizenegy alakult a dualizmus utolsó korszakában. A gyári tiszti vagy bányatiszti kaszinók általában az adott üzem vagy gyár elnevezését is a nevükben hordozták. Ugyanezen üzemek és gyárak altisztjeinek kaszinóiról nincs információ. Vélhetően igaza van Földi Istvánnak, aki szerint az altisztek elkülönült egyesületeiket már nem kaszinónak, hanem körnek, olvasókörnek titulálták.²⁴³ A román többségű Új Moldován és Romoszon a bánya alkalmazásában álló tisztviselők alapítottak kaszinót 1900-ban, az 1892-ben Csepelre költözött Weiss Manfred Acél- és Fémművek Részvénytársaságon belül pedig 1903-ban *Lőszergyári Kaszinó* néven alapítottak egyesületet. Szintén ebben az évben alakult Pohorellán és Korompán *Vasgyári Tiszti Kaszinó*, Salgótarjánban pedig az *Inászfői Tiszti Kaszinó*t alapították meg. Ugyanitt három évvel később a Hirsch és Frank Budapest-Salgótarjáni Gépgyártó és Vasöntő Részvénytársulat (később Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt.) tisztviselőinek alapítottak kaszinót. A dinamikusan gyarapodó lakosságú Hunyad megyei Petrozsényben 1907-ben bányatiszti kaszinó alakult, 1912-ben Kistarcsán a Gép- és Vasútfelszerelési Gyár, Nagybecskón a Klotild Első Magyar Vegyipari Rt. tisztviselői alapítottak kaszinót, a következő évben pedig a béalápátfalvi Portland cementgyárban jött létre egy gyári tiszti kaszinó.

A foglalkozási csoportok szerinti kaszinóalapítás további érdekes példái Budapesten érhetők tetten. A fővárosban ebben az időszakban is volt példa kerületi kaszinó alapítására (1902-ben alakult a *Krisztinavárosi Kaszinó*), ezenfelül a *Posta Távíró és Távbeszélő Tisztviselők Országos Kaszinója* 1903-ban alakult, s szintén a postához kötődő kaszinó volt az 1910-ben alapított *Posta Járműtelep Kaszinója* néven létrehozott egyesület is.

²⁴² Simmel 1973: 479.

²⁴³ Földi 1990: 155.

14. kép. Petrozsényi Bányatiszti Kaszinó

Speciális kaszinónak nevezhetjük a szintén a fővárosban alakult *Idegenek Kaszinója* (*Casino des Etrangers*) nevű egyesületet, mely alakuló gyűlését 1912-ben a Margitszigeten tartotta. Az alapszabály szerint ezenkívül a kaszinó székhelye volt még Herkulesfürdő és Tátralomnic is. Az egyesület egyik kiemelt feladata a sportolás lehetőségének megteremtése volt. Tagjait sajátos módon „toborozta,” automatikusan tagjai lehettek ugyanis a *Nemzeti Casino*, az *Országos Kaszinó*, a *Park Club* és az *Union Club* tagjai. A katonatisztek és az állami tisztviselők (osztrákok is) szintén könnyítve léphettek az egyesületbe. Az *Idegenek Kaszinója* az egyike volt az olyan kaszinóknak, amelyekbe nők is beléphettek: „A férfitagok családtagjain kívül minden feddhetetlen nő 18 év felett, legyen az férjezett, özvegy vagy hajadon.”²⁴⁴ A női tagokat azonban

²⁴⁴ Idegenek Kaszinója. MNL OL K149.1912.7.1036.45.

minden esetben csak nő ajánlhatott, ezen kívül külön működött férfi- és hölgyválasztmány is. A kaszinó – amúgy is magától értetődő exkluzivitását kifejezendő – igen borsos tagdíjakat szedett. A rendes tagok évi 120 koronát, a rendkívüli tagok (a sportklubtagok) évi 50 koronát, az idenytagok évi 12 koronát tartoztak fizetni.

A fentiekén kívül továbbra is jelentős számú polgári kaszinót alapítottak. A huszonegy ilyen nevű egyesületből kilenc esetben csak ez az egy kaszinó volt a településen, tíz esetben a polgári kaszinó a második ilyen egyesületként jött létre az adott helyen, Baján és Szentfülöpon pedig több kaszinó is megelőzte a polgári létrejöttét.

Az 1905-ben alakult újszentiváni *Görög Keleti Polgári Kaszinó Egylet* egyesítette a polgári és a vallási elkülönülést hirdető kaszinók jellemzőit. Nemzetiségi csoportokat egybefogó kaszinók a kezdetektől alakultak, vallási alapon létrehozott kaszinók között a zsidóké volt az első Pozsonyban, a dualizmus első korszakában pedig a katolikus, katolikus politikai kaszinók éltek fénykorukat.

Ebben az időszakban a főváros környékének – részben később hozzácsatolt – településein területi elkülönülést hirdető kaszinók alakultak. Érden a jelző nélküli kaszinó (1902) mellett az *Újfalusi Kaszinó* 1909-ben jött létre. Rákoskeresztúron a kaszinó mellett (1896) az *Ott-hon Kaszinó* 1900-ban, a *Zsófia telepi Kaszinó* 1906-ban alakult. Rákospalotán a *Széchenyi Telepi Kaszinót* és a *III. kerületi Kaszinót* egyaránt 1905-ben alapították.

Meg kell még említeni az 1906-ban Zomborban alapított *Nőkaszinót* is, amely a reformkorban és a dualizmus idején alakult kaszinó és polgári kaszinó mellett a harmadik kaszinó volt a városban. Ehhez hasonlóan nők számára alakított kaszinóról csak Rákoscsabán tudunk, ami 1922-ben jött létre. Mindezek előtt, 1898-ban az *Országos Kaszinó* is kezdeményezte palotájának egyik termében a *Hölgykaszinó* létrehozását „a kaszinótagok családjához tartozó úrnők részére [...], személyenkint évi 20 forintot tevő külön díj fizetése mellett”.²⁴⁵ A Gerbeaud édességei, teaestélyek, kaszinóbálok, felolvasások, hangversenyek várták az itt összegyűlt tagságot.²⁴⁶ A hölgyeknek berendezett teremben tilos volt a kártya, de szabad volt a politizálás. A mintegy tíz évig fenn-

²⁴⁵ Az Országos Kaszinó alapszabályai 1898: 3.

²⁴⁶ A hölgykaszinó fogadtatásáról lásd Nagy 2006: 247–250.

álló hölgykaszinó tagjainak száma körülbelül ötven és száz fő között mozgott. 1908-ban azonban minden sikeressége ellenére helyhiányra hivatkozva megszűntették.²⁴⁷

Összegzés

A dualizmus teljes időszakára nézve a kaszinóalapításokkal kapcsolatban az alapítások nagy száma mellett két fő tendenciáról lehet beszélni. Egyrészt a látványos specializációról, másrészt a kaszinók egyre kisebb településeken való megjelenéséről. Az egyes időszakok trendjeit áttekintve jól nyomon követhető, hogy hogyan lesz egyre színesebb a kaszinóállomány. A kezdeti nemzeti és polgári kaszinók mellett megjelentek az egyes foglalkozási csoportokat elkülönítő kaszinók, mint a kereskedelmi, kereskedői-iparos kaszinók, a gazdasági, mezőgazdasági, sőt földműves kaszinók is.²⁴⁸ Az iparban foglalkoztatottak között ugyanígy terjedt a kaszinók divatja, hiszen az egyes gyárak tisztviselőinek alapított kaszinók mellett a század hatvanas éveire megjelentek a munkáskaszinók is. Az 1870-es évekre a specializáció odáig haladt, hogy vallási és politikai nézetek mentén is alapítottak kaszinókat, s ebben olyan mértékű másolást, hálózati rendszert lehet felfedezni, amit a későbbiekben csak a tiszti kaszinóknál lehetett kimutatni.

Az egész korszakot figyelembe véve jól bemutatható, hogyan is épült fel egy-egy település civil társadalma vagy annak egy szegmense. Az egy településen belüli különböző kaszinók megalakulásának időrendje, s egyáltalán a kaszinók számának és változatosságának vizsgálata sokat elárulhat a település társadalmán belül elkülönülő csoportokról. Általánosságban igaz, hogy a lakosságszám és az adott településen alakult kaszinók száma között van összefüggés. Eszerint minél nagyobb népességet tömörített egy város, annál valószínűbb, hogy egynél több kaszinót alapítottak benne. A dualizmus teljes időszakát tekintve 61 te-

²⁴⁷ Érdekes megjegyezni, hogy az angol társasági életben a nők jelenléte éppen fordított tendenciát mutatott. Míg a 18. századi egyletekben még megjelenhettek a hölgyek, addig a 19. századra szinte teljesen kirekesztődtek a klubéletből. Morris 1993: 398.

²⁴⁸ A különböző foglalkozásúakat egybefogó kaszinók/egyesületek megjelenése a brit területeken szintén a 19. század közepére datálható. Morris 1993: 439.

lepülésen alakult két kaszinó, tizennégy településen három. Hódságon és Salgótarjánban négy, Temesváron hat kaszinót alapítottak. Utóbbiban először 1867-ben egy városrészi, majd egy katonai, a az 1870-es években pedig két katolikus kaszinó alakult, csak ezek után tudunk egy minden jelzöt nélkülöző és egy polgári kaszinó megalakulásáról. Egyfajta fordított trendet mutatott tehát a város, ahol a specializált kaszinóktól haladtak az egyszerűbbek, a társadalmat inkább egyesítő, mintsem differenciáló kaszinók felé.

A Bács-Bodrog vármegyei németek lakta Hódságon az átlagosnál több kaszinót alapítottak. Itt is viszonylag későn nyert teret a kaszinómozgalom, hiszen az első kaszinó csak 1873-ban alakult meg. Ezt egy polgári kaszinó követte, s közel húsz évvel később, 1892-ben alakultak meg az iparos és földművelő kaszinók. A nagyfokú civiltársadalmabeli és társadalmon belüli differenciálódás feltétlenül figyelemre méltó ebben a négyezer lakosú nagyközségben.

Salgótarján, a bányászatnak köszönhetően gyorsan gyarapodó lakosságú település szintén négy kaszinóval került az adatbázisba. Itt is viszonylag későn, 1876-ban alakult meg az első kaszinó, a *Salgótarjáni Casino Egylet*. 1888-ban gyártishti kaszinó jött létre, ezt 1903-ban követte az inászoói bányatelep tisztviselői, majd 1906-ban a Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt. tisztviselői számára alapított kaszinó. Ebben az esetben a kaszinók a településen belüli sajátos szegregációt tettek láthatóvá, melynek elsődleges oka a munkahelyi elkülönülés volt.

A 14 háromkaszinós településen az esetek többségében elsőként egy sima kaszinó-egyesület alakult a hetvenes években, e mellé létesülhetett polgári kaszinó, kereskedelmi vagy gazdasági kaszinó, gyári kaszinó, esetleg katolikus politikai kaszinó vagy valamilyen településrészi kaszinó. Az alakulások időbeli megoszlása nem mutatott semmilyen jellegzetességet.

Kaszinók a két világháború között

Mivel az 1914 és 1945 közötti korszakra vonatkozó 1932-es statisztikai felvétel eredeti adatai elvesztek, azok részletes közlésére pedig csak Budapest esetében került sor, az alábbiakban leírtak csupán a trendek vázolásának tekinthetők. Az elemzés folyamán megfogalmazott állítá-

sok a trianoni ország területére értendők, de a bécsi döntésekkel visszacsatolt területekről a vonatkozó időben elszórtan szintén bekerültek adatok. A hiányosságok miatt a két világháború közötti korszakra vonatkozóan nem csak az alakulásokat vizsgáltam, hanem külön elemeztem a korszakban működő kaszinókat is.

1932-ben összesen 14 365 egyesületet írtak össze, ebből 3 807 volt társaskör, ezen belül 915 kaszinót és klubot regisztráltak. 1937-ben 16 747 egyesület volt Magyarországon, ebből 4 266 volt társaskör, ennél részletesebb adat nem állt rendelkezésre. A társaskörök száma 1932 és 1937 között tehát 10 százalékkal nőtt. Általában véve az egyesületalapítási hajlandóság a háború után Dobrovits Sándor szerint valamelyest emelkedett, de nem érte el a 19. század utolsó harmadának lendületét.²⁴⁹

A magyarországi kaszinók katasztere negyven 1914 után alakult kaszinót tartalmaz, elsőként ezeket fogom vizsgálni, ezt követően pedig 328 olyan kaszinót veszek górcső alá, melyek biztosan működtek ebben a korszakban.

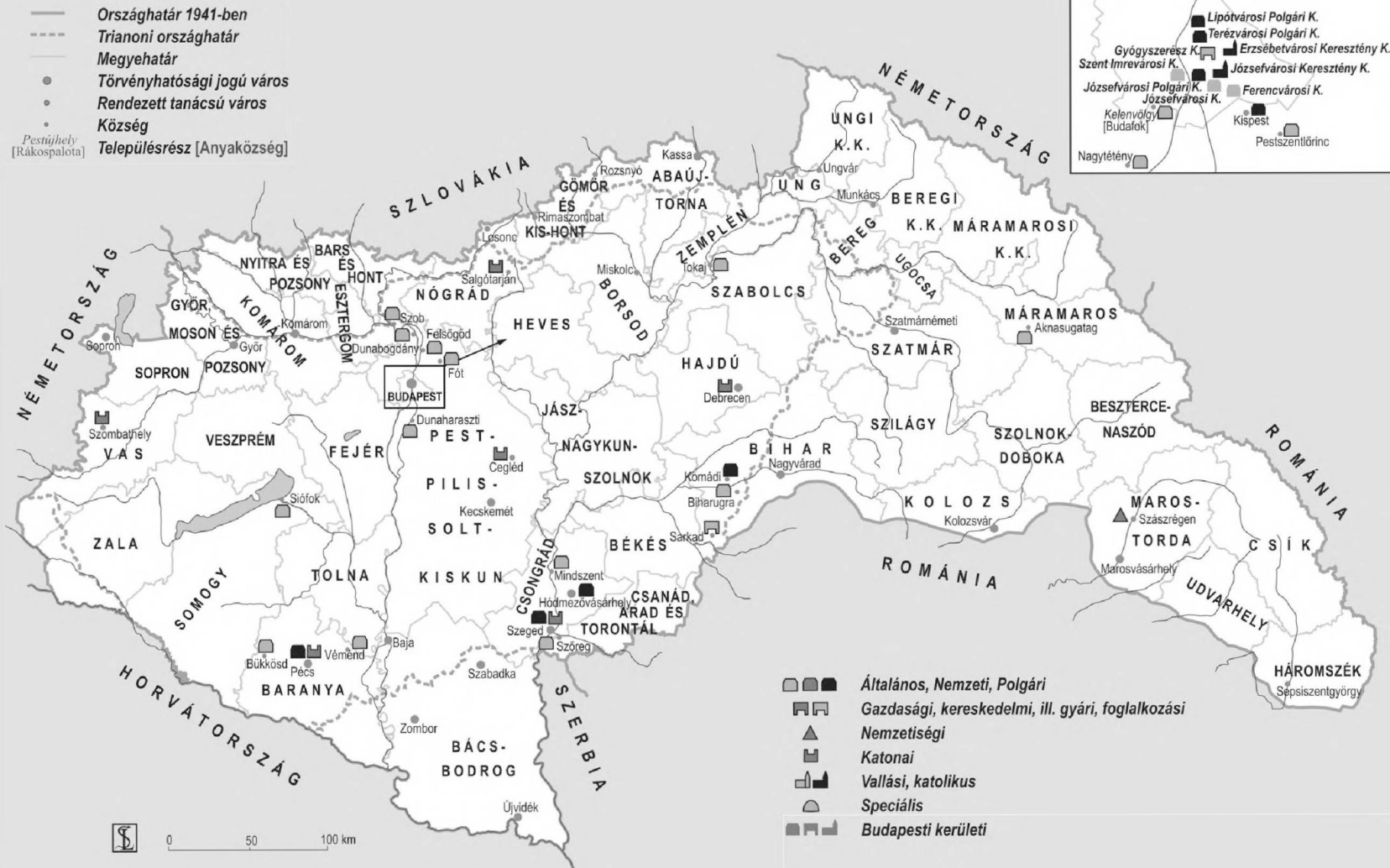
A két világháború között alakult kaszinók

A vizsgált korszakban, a dualizmus első feléhez hasonlóan viszonylag sok katonai kaszinó jött létre: Cegléden 1923-ban, Szegeden, Salgótarjánban és Pécsen 1924-ben alakultak ilyen egyesületek. Az 1911-ben létrehozott nagybecskereki honvéd altiszti kaszinó után most alakultak között is találunk két altiszti kaszinót, amelyek Debrecenben 1926-ban, Szombathelyen pedig 1929-ben alakultak (7. térkép).

A *Pécsi Helyőrségi Tiszti Kaszinó* iratanyagában talált, 1924-ben kelt, a honvédelmi miniszter által a belügyminiszternek küldött levélben a miniszter nem csak a pécsi, hanem a salgótarjáni és a ceglédi tiszti kaszinók alapszabályát is elfogadásra ajánlotta. Mindhárom, egységesen és hivatalosan *tiszti tudományos és kaszinó egyesületnek* nevezendő kaszinó alapszabálya feltehetően az 1861-ben alakult, és 1921-ben újjáalakult *Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület* alapszabályainak mintájára született, az ott megjelölt célok például betű szerint azonosak: „katonai és egyéb tudományok ápolása, bajtár-

²⁴⁹ Dobrovits 1938: 414.

7. Az 1918–1945 között alakult kaszinók

siasság és közszellem emelése, a társadalmi élet előmozdítása, tagok anyagi érdekeinek szolgálata.”²⁵⁰ Ekkor még a tiszti kaszinók alapszabályainak az egységesítése nem volt teljes, hiszen a fenti iratanyagban talált, a honvédelmi miniszter által írt levélben arról is szó esett, hogy az országban található tiszti kaszinók alapszabályainak az *Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület* alapszabályaihoz való igazítása még folyamatban van.

A tiszti kaszinók a szokásos célok (könyvtáralakítás és gyarapítás, valamint a folyóiratok beszerzése) mellett „jóléti és sportintézmények”²⁵¹ létesítését is célként jelölték meg. A katonai kaszinók korábbiakban említett sajátossága a tagok kötelező belépésére vonatkozóan itt sem változott. Az adott helyőrség „tényleges hivatásos tisztjei bajtársiassági köteleességből”²⁵² kötelezően tagjai kellett, hogy legyenek a kaszinónak, ezenfelül a katonai egység tisztviselői és lelkészei, valamint a nyugállományúak és a tartalékosok is beléphettek. Az *Országos Tiszti Kaszinó*ban az özvegyek és árvák jóléti tagságot kaphattak, Pécsen erre nem találtam utalást. A tiszti kaszinók további sajátossága volt, hogy elnöke az adott helyőrség parancsnoka volt, aki nem szavazással, hanem kinevezéssel nyerte el tisztségét. Az *Országos Tiszti Kaszinó*ban az elnököt a honvédelmi miniszter és a honvédség főparancsnoka nevezte ki a tábornoki kar tényleges vagy nyugállományú tagjai közül.

Az utókor szemszögéből tekintve a korszak emblematisztikus kaszinói az úri kaszinók voltak. A kijelentés azonban nem az ilyen kaszinók számszerűsége, hanem sokkal inkább az úri kaszinó mint fogalom meghatározó volta miatt érvényes. Ma is szokás a kaszinókról folyó diskurzusban egyenlőségjelet tenni az úri kaszinók és a kaszinók közé. Nézetem szerint a fogalomhasználatban észrevehető változás talán annak az egész társadalomban jellemző átalakulásnak a következményeként értékelhető, amelynek hatására az addigi dzsentri elnevezést az úri kö-

²⁵⁰ Pécsi Helyőrségi Tiszti Kaszinó 1924-es alapszabálya. Pécsi Helyőrségi Tiszti Kaszinó. MNL OL K150.1939.VII.5.109205. és Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület 1921-es alapszabálya. Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület. MNL OL K150.1934.VII.5.178796.3777.

²⁵¹ Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület 1921-es alapszabálya. Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület, uo.

²⁵² Pécsi Helyőrségi Tiszti Kaszinó 1924-es alapszabálya. Pécsi Helyőrségi Tiszti Kaszinó, uo.

zéposztály váltotta fel. Így az eddig a középbirtokos nemességhez vagy a dzsentrihez kapcsolt kaszinók most úri kaszinóként definiálódtak. 1914 és 1945 között mindössze három, nevében az úri jelzőt viselő kaszinó alakult, Mindszenten 1926-ban, Biharugrán 1928-ban, Felsőgödön pedig 1930-ban. Felsőgödön 1912-ben az úri kaszinó alapítása előtt is létezett kaszinó *Kertvárosi Kaszinó* néven, amely 1922-ben még biztosan működött, Biharugrán és Mindszenten azonban a teljes korszakot tekintve is csak ez az egy kaszinó alakult. Tehát ezekben az esetekben nem volt gyakorlati értelme az elkülönítésnek, hanem feltehetően az uralkodó fogalomhasználat befolyásolta a névválasztást.

A fentiek mellett a két világháború között is alakultak polgári kaszinó elnevezéssel egyesületek, az összesen nyolc polgári kaszinó közül három Budapesten jött létre. A Terézvárosban a 19. század nyolcvanas éveiben alakult kaszinó mellé 1923-ban alakult polgári kaszinó. Az akkor még önálló Kispesten az úri kaszinó mellé 1924-ben alapítottak polgári kaszinót. Pécsen 1925-ben a Gyárvárosnak nevezett városrészben alakult egy polgári kaszinó. Hódmezővásárhelyen a reformkor óta fennálló kaszinó mellé 1926-ban alakult meg a *Susáni Polgári Kaszinó*. Ugyanebben az évben alapították meg Szeged újonnan benépesült városrészében a *Somogyi-telepi kaszinót*. Az 1883-ban alakult *Lipótvárosi Casino* mellé 1930-ban alapították meg a *Lipótvárosi Polgári Kaszinót*. A Józsefvárosban 1930-ban hozták létre a *Józsefvárosi Kaszinót*, majd 1931-ben polgári jelzővel ellátott „párját.” A Bihar vármegyei Komádiban pedig 1936-ban alapítottak polgári kaszinót.

A két világháború közötti korszak politikai meghatározottságát figyelembe véve azt várhatnánk, hogy részben a katolikus, katolikus-politikai kaszinók hagyományát folytatva jelentősebb számú, a keresztény ideológiának elkötelezett kaszinó alakult az országban, 1918 és 1945 között azonban csak két ilyen kaszinó megalakulásáról tudunk. Budapesten 1921-ben az Erzsébetvárosban, 1923-ban pedig a Józsefvárosban alakult keresztény kaszinó. Az erzsébetvárosi példán jól látszik, hogy egy Trianon után született, a magyar fajvédelem gondolataival átítatott korban alakult egyesületről volt szó, melynek életében a keresztény gondolat mellett a nemzeti gondolat is nagy hangsúlyt kapott: „A magyar Genius szülte tehetségeket lekötni a keresztény és nemzeti eszmevilágnak, a nemes magyar ízlést fejleszteni, az általános műveltséget nemzeti irányba terjeszteni, a magyar zene, költészet és be-

szélőművészet kincseit feltárni, beigazolni, hogy a magyar faj vezetésre és uralkodásra született; vonzóvá, naggyá, tekintéllyé emelni mindazt, ami tehetséges magyar lélek és ihletett magyar szívnek terméke.”²⁵³ Míg az erzsébetvárosi egyesület a kerület lakóit tömörítette, addig a *Józsefvárosi Keresztény Kaszinó* tagjai keresztény vallású magyar állampolgárok lehettek, lakóhelyi megkötés nélkül.²⁵⁴ A kaszinó a keresztény nemzeti világnézetet kívánta uralkodóvá tenni a falain belül és a tagjai gondolkodásában. Eszközei, amelyekkel tagjait szórakoztatta, azonosak voltak a más kaszinóban alkalmazottakkal; felolvasásokat, hangverseket és összejöveteleket kívántak rendezni, falai közé azonban elsősorban a kaszinó ideológiai elkötelezettségének megfelelő előadásokat várt, könyvtárában is az ilyen jellegű műveket preferálta. A tulajdonkép-

15. kép. A Gyógyszerész Kaszinó társalgója

²⁵³ A Budapest Erzsébetvárosi Keresztény Kaszinó alapszabályai 1921. Budapest, 1922. 4.

²⁵⁴ Józsefvárosi Keresztény Kaszinó alapszabályai 1931. Budapest, 1931.

pen általánosnak mondható célok mellett szerették volna a közügyekben és a várospolitikában a kerületi ügyek keresztény nemzeti irányba mutató orientációját elérni. Vallási jellegénél fogva a kaszinó a keresztény vallásfelekezetek közötti vitákban békéltető szerepre is törekedett.

Maradva a fővárosnál, a már említett kerületi polgári kaszinók mellett továbbra is alakultak még városrészi kaszinók. 1924-ben a *Ferencvárosi Kaszinó*, 1930-ban a *Józsefvárosi Kaszinó* és a *Szent Imrevárosi Kaszinó* jött létre. Ugyanebben az évben alakították meg a VIII. kerületben működő *Gyógyszerész Kaszinót*, s szintén fővárosi székhellyel jegyezték be 1934-ben a *Balatonvilágos-Kláratelepi Kaszinót* is.

1914 és 1945 között Budapesten tíz (melyekről később részletesen lesz szó), Pécsen és Szegeden két-két kaszinó (tishti és polgári) alakult. A többkaszinós városok témája azonban már átvezet a két világháború között működő kaszinók vizsgálatához.

A két világháború között működő kaszinók

A tárgyalt korszakban 323 kaszinóról tudjuk biztosan, hogy létezett. Az említett statisztika hiánya miatt forrásként használtam a korszakban nagy számban kiadott kaszinómonográfiákat.²⁵⁵ Másik fontos információforrásom volt a *Magyar Minerva: Magyarországi könyvtárak és múzeumok címjegyzéke* című kiadvány 1900 és 1930 között megjelent hat kötete,²⁵⁶ valamint a *Magyar Könyvészet* digitálisan elérhető és kereshető kötetei.²⁵⁷ Fontos forrás volt még – elsősorban a kaszinók létezésére vonatkozóan – Bodor Antal *Falusi egyletek, körök címtára a községek betűrendjében* című kötete.²⁵⁸ Ebben a szerző a faluszövetség főtítkáráként kérdőív segítségével próbálta meg összeírni a falvakban működő egyesületeket. Az 1923-ban kiadott kötet egy nagyon szűkszavú listát tartalmaz a csonka Magyarország településeinek neve szerint

²⁵⁵ Részletes jegyzéküket lásd az irodalomjegyzékben.

²⁵⁶ *Magyar Minerva: Magyarországi könyvtárak és múzeumok címjegyzéke* című kötet, amelyben a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége által koordinált összeírás adatait közölték az intézmények adatszolgáltatása alapján, amit esetenként szakirodalmi adatokkal is kiegészítettek. Magyar Minerva 1900–1931.

²⁵⁷ Magyar Könyvészet 2001.

²⁵⁸ Bodor 1923.

az ott működő egyesületekről. Mindezek mellett több, kisebb összeírást is használtam, illetve a szórványosan újságcikkekben, tanulmányokban fellelhető adatmorzsákat is igyekeztem hasznosítani.²⁵⁹ Ezeken kívül természetesen a Pór Edit által szerkesztett egyesületi adattár²⁶⁰ volt még itt is – a kötet fent említett hiányosságai ellenére – a segítségemre.

A két világháború között működő kaszinók tanulmányozása segítségével megtudhatjuk, hogy milyen típusú kaszinók működtek, milyen korú kaszinók voltak a korszakban, mi maradt meg az egyes korok jellegzetességeiből, hol működött több kaszinó egy településen. Az alfejezet egyben bevezeti munkám második részét, amely a két világháború között működő fővárosi kaszinók jellegzetességeit vizsgálja.

Adatgyűjtésem szerint a 323 két világháború között működött kaszinó harmada 1867 előtt alakult, többségüket a kiegyezés és az első világháború közötti konjunktúra idején alapították, és csupán 9 százalékuk volt háború utáni alakulat. Ezzel szemben az 1932-ben létező egyesületek 57 százaléka alakult 1920 után,²⁶¹ vagyis úgy tűnik, hogy a kaszinóknak nagyobb volt a túlélőképessége, mint az egyesületeknek általában. A kaszinók átlagéletkora a korszakban 56 év körül volt. A legidősebb kaszinónak természetesen a *Nemzeti Casino* számított. Ahogyan ez az egyes korszakok elemzéséből sejthető, minél idősebb volt egy kaszinó, annál kevésbé mutatott speciális vonásokat. Az egyszerű, nem speciális kaszinók túlélési esélye nagyobb volt, mint az egyes korszakokra jellemző „divatos” kaszinóké. Ezek többsége ugyanis nem élte túl a háborút, a kor által meghatározott alakulat, ún. „akciókaszinó” volt.

Mivel a két világháború között működő kaszinók nagyobb része 1867 és 1914 között alakult, nem meglepő, hogy az erre a korszakra jellemző arányok jelennek meg a teljes sokaságot tekintve is. Vagyis a legtöbb kaszinó Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében működött (73), jogállásukat tekintve a legnagyobb arányban nagyközségekben találhatunk kaszinókat (54,2%), míg a városok aránya nem érte el az egynegyedet sem (23%) (8. térkép).

Harminckettő két vagy több kaszinóval rendelkező várost regisztráltam az adatbázisban. A legélénkebb kaszinói élet Salgótarjánban (öt

²⁵⁹ Kuthy 1938; Garzó (szerk.) 1936/1940; *Egyesületek lapja*. Felelős szerk. Erdős Miklós; Dobrovits 1938.

²⁶⁰ Pór (szerk.): 1988.

²⁶¹ Dobrovits 1935a: 31.

8. Az 1918–1945 között működő kaszinók (Budapestiek nélkül)

kaszinó), Pécssett és Szegeden (négy-négy kaszinó), Baján, Debrecenben, Miskolcon és Nagykőrösön (három-három kaszinó) fedezhető fel.

Salgótarjánban a kaszinók magas számát nem az egyébként is élénk egyesületi élet, hanem a településre költöző ipari üzemek határozták meg. A Salgótarjánban működő öt kaszinó közül a legfiatalabb a tiszti kaszinó volt, amely feltételezhetően 1924-ben alakult meg. A *Salgótarjáni Kaszinó egyület* 1876-ban alapították, a további három kaszinó a 19. század utolsó harmadától a városba költöző ipari üzemekhez kapcsolódott. Pécssett két nagy múltú kaszinó mellett két egészen friss alakulat létezett még a vizsgált korszakban. A nemzeti kaszinó 1833-ban, a polgári 1836-ban alakult meg, a harmadik kaszinó itt is a katonasághoz kötődött, a tiszti kaszinó 1924-ben alakult. A mellette létező altiszti kaszinó alapítási évét nem tudjuk, de azt igen, hogy még 1944-ben is működött. Az élénk kaszinói élet Pécssett az egyébként is aktív egyesületi élet része lehetett, ugyanis 1932-ben a törvényhatósági jogú városok közül Pécssett esett a harmadik legtöbb egyesület ezer lakosra (3,1 egyesület/ezer lakos), az egyesületek abszolút számát tekintve pedig a város a harmadik volt a rangsorban.²⁶² Szeged ebben a rangsorban 1932-ben az első helyet foglalta el 325 egyesülettel (2,4 egyesület/ezer lakos). Itt a reformkori alapítású (1829) belvárosi kaszinó mellett tiszti és altiszti kaszinók, valamint egy városrészi polgári kaszinó is működött.

A háromkaszinós települések közül a minden korszakban nagy változatossággal jellemezhető Baján szintén volt egy reformkori gyökerekkel rendelkező kaszinó, 1857-ben alakult egy kereskedelmi kaszinó is, s végül 1904-ben alakult a város legfiatalabb kaszinója, a *Tóth Kálmán Polgári Kaszinó*. Az ország második legtöbb egyesületét magának tudó²⁶³ Debrecenben a város kaszinója mellett tiszti, illetve altiszti kaszinó működött még. Miskolcon a polgári és nemzeti kaszinó mellett tiszti kaszinó, Nagykőrösön a városi és a polgári kaszinó mellett kereskedelmi kaszinó fogadta tagjait a két világháború között.

A kétkaszinós települések jellemző párosa továbbra is a kaszinó-polgári kaszinó volt, más esetekben a kaszinó és valamilyen „speciális” (kereskedelmi, altiszti, gyári, városrészi, nemzetiségi) kaszinó működé-

²⁶² Dobrovits 1935b: 435.

²⁶³ Debrecenben 1932-ben 245 egyesület működött, 2,1 egyesület esett ezer lakosra. Dobrovits 1935b: 435.

se volt jellemző. A két világháború között működő kaszinók közül a legtöbb nevében semmilyen külön megnevezést nem hordozott. Most is jól elkülöníthető volt a polgári kaszinók csoportja, 26 ilyen nevű egyesület működött ekkor. Kiemelkedő volt még az úri (22), a gyári (15), a kereskedelmi (11) és a katonai kaszinók (9) száma. A legidősebb kaszinók között találhattunk még hét nemzeti kaszinót is.

A polgári kaszinók alapszabályaiban nem voltak nagyon jelentős eltérések a magukat csak kaszinóként definiáló egyesületek hasonló dokumentumaihoz képest. Általában annyiban különböztek, hogy ezekben a szövegekben az egyesület céljainak megjelölése során egyben a kaszinó célközönségét is konkrétabban meghatározták, gyakran kizárólag a polgári osztály befogadására alakult egyesületként tekintettek magukra. A reformkorban általában a polgárosodás elősegítését tűzték ki célul, később az ipar, a kereskedelem fejlesztését akarták elősegíteni az egyesület munkájával. A kezdetektől az 1880-as évekig haladva a polgári kaszinók alapszabályaiban a célok egyszerűsödése általános jelenség volt. A 19. század nyolcvanas éveitől érvényes alapszabályokban már nincsenek jelen az addig hangsúlyos polgári kaszinói identitást meghatározó jegyek, egyre inkább csak a szórakozásra fókuszáló egyesületi élet képe rajzolódik ki előttünk. A *Zombori Polgári Casino Egylet* 1867-es alakuláskor elfogadott alapszabálya még a fent felsorolt jegyeket mind hordozta, 1881-re azonban az ipar és kereskedelem „emelése” és egyéb hangzatos célok eltűntek a kaszinó szabályzatából, s maradt a „finom időtöltés” mint elérendő cél.²⁶⁴ Ehhez képest a két világháború között működő polgári kaszinók alapszabályai nem mutattak jelentős eltérést. A szövegekben ugyanazokat a sablonokat használták, mint elődeik, vagyis ugyanazt a hagyományt tartották követendőnek. Az 1924-ben alakult *Kispesti Polgári Kaszinó* esetében például az alapszabályban „a kispesti kereskedők s iparosok és más szabad pályán működő polgárok társadalmi és club-életnek állandó találkozás és érintkezés lehetővé tétele által való fejlesztése és előmozdítása” szerepelt célként.²⁶⁵ A tagok mibenlétét tárgyaló paragrafus ehhez kapcsolódóan konkrétan megjelölte, hogy a feddhetetlen magaviseletű férfiakon belül kiket látnának szívesen a kaszinóban: kereskedőket, iparosokat, szabadpályásokat. Az alapszabály szövegének eb-

²⁶⁴ A Zombori Polgári Casino egylet iratai. MNL OL K150.1884.VII.8.22534.1245.

²⁶⁵ Kispesti Polgári Kaszinó alapszabálya 1929. MNL OL K150.VII.5.148844.3774.

ben az esetben a polgári kaszinói identitás mellett a Kispesten akkor még működő másik kaszinóval szembeni elkülönülést is jeleznie kellett.

S itt vissza kell térnünk az úri kaszinók problémájához, többek között azért, hogy eldöntsük, beszélhetünk-e a polgári és az úri középosztály elkülönüléséről a két világháború közötti társasági életben. A kérdés eldöntésére a *Kispesti Úri Kaszinó* szolgáltat remek lehetőséget. Az egyesület, valószínűleg 1890-ben, *Tisztviselők Köre* néven alakult meg, majd 1903-ban *Kispesti Kaszinóra* változtatta nevét. Az úri jelzöt először egy 1923-as panasziratban használták, ezt követően az 1927-es alapszabályukban már az egyesület hivatalos neveként is a *Kispesti Úri Kaszinó* megnevezés szerepelt, amelyben fontos szerepet játszhatott a polgári kaszinó megalakulása is. Az úri kaszinó a „társadalom művelt osztályait” említi alapszabályában, tagjai pedig a szokásos kitételeknek eleget tevő, 24 éven felüli „megfelelő társadalmi állással vagy foglalkozással” rendelkező magyar állampolgárok lehetnek.²⁶⁶ Ez utóbbi kitételeket ugyan az 1927-es alapszabályban nem részletezték, de valószínűleg a korábbi alapszabályokban olvasható köz- és magánhivatalnok megjelölésre utaltak velük.

A fenti példa szerint a két világháború közötti középosztály két komponense a társasági élet színterén elkülönülni látszott egymástól. Ugyanakkor az is tény, hogy a két világháború között működő 23 úri kaszinó közül mindössze hét esetben alapítottak valaha ugyanazon a településen másik kaszinót, és ebből csak két eset volt (a fenti kispesti példa mellett Jászberényben), ahol mindkét kaszinó működött is 1914 és 1945 között. Ez az együttjárás pedig cáfolni látszik a középosztály két komponensének elkülönülésére vonatkozó feltételezéseket, és sokkal inkább a kaszinó mint társasági tér úri középosztályhoz kötődésére következtethetünk belőle. Mindezek mellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az úri kaszinó elnevezést sok esetben az egyesületen kívül állók használták, és ez a legtöbb esetben nem vált az adott kaszinó hivatalos elnevezésévé. Annyi bizonyos, hogy az úri kaszinó nevet minden esetben a magukat csak kaszinóként nevező egyesületek vették fel. Nem csak arról volt szó tehát, hogy újonnan alakuló kaszinók vették fel az úri jelzöt, hanem arról is, hogy már régóta működő kaszinókra kezdték használni az úri kaszinó kifejezést. Ezekben az esetekben a kaszinó eredeti elnevezésében legtöbbször semmilyen differenciáló kifejezés nem jelent meg, majd a

²⁶⁶ Kispesti Úri Kaszinó alapszabályai 1927. MNL OL XIX-B-I-h.1948.495095.144.

századforduló környékén egyre gyakrabban tűnt fel az úri jelző az összeírásokban és esetenként az egyesület saját dokumentumaiban is.

Ezek után felvetődik a kérdés, hogy hiányoztak-e az úri kaszinókból az úgynevezett polgári elemek? A forrásadottságok arra adtak lehetőséget, hogy a talán legúribbnek tartott *Országos Kaszinó* és a *Szeged-Belvárosi Kaszinó* 1929-es tagságát vegyük szemügyre közelebbről. A kaszinótagok foglalkozását mint társadalmi státusuk egyetlen indikátorát vizsgáltam. Az évkönyvekben mindkét kaszinó esetében a tagok által megadott foglalkozási besorolás állt rendelkezésemre.

Az *Országos Kaszinó* 1929-ben Bernát István, a Nemzeti Bank al-elnöke, gróf Teleki Pál nyugalmazott miniszterelnök és földbirtokos, valamint Halász Lajos főügyész igazgatása alatt állt. Gazdája Hodossy Gedeon nyugalmazott miniszteri tanácsos, országgyűlési képviselő volt. Az 1913 fős tagság többsége (41,3%) tisztviselő volt, őket az értelmiségi foglalkozásúak követték (18,5%). Míg a valamivel több mint 40 százaléknyi hivatalnoknak csupán a tizede volt magas rangú a tagságban (a teljes tagság 8,1 százaléka), addig a vezetőségi tag tisztviselők harmada volt az első három fizetési osztályba sorolt tisztviselő. A tagságban 10 százalék körüli (11,4%) a vezető pénzügyintézetek irányítóinak a részese-dése, ezzel szemben az 1929-es tiszti kari névsorban csupán két név jelzi a gazdasági elit jelenlétét (az elnök Bernát Istváné és Balogh Eleméré, a Hangya Szövetkezet vezérigazgatójéé). Az egyesület élén álló tisztikar 69 főből állt, amelynek közel fele (35 fő) állami alkalmazott volt.

A Szeged-Belvárosi Kaszinó élén 1929-ben Kiss Ferenc nyugalmazott miniszteri tanácsos, Koszó István ügyvéd, országgyűlési képviselő, Sirsich György közjegyző, valamint Vályi Ferenc erdőtanácsos álltak. A 417 fős tagságon belül az értelmiségi foglalkozásúak aránya (25%) fölülmúlta a tisztviselőkét (17%), ehhez képest a tisztviselők magasan felülreprezentálódtak a tisztikarban, hiszen a kaszinót vezető plénum tagjainak harmada volt hivatalnok, a tagságban viszont arányuk nem érte el a teljes létszám ötödét sem. Az értelmiségiek azonos arányban voltak orvosok, tanárok vagy ügyvédek (30-30%) A hivatalnok kaszinótagok nyolcvan százaléka volt a VII. fizetési osztálynál alacsonyabb besorolású. Elsősorban tanácsosokat, titkárokat, fogalmazókat találhatunk a tagok között. Ezeken az alapjellemzőkön kívül itt újra arra a fontos különbségre kell felhívni a figyelmet, hogy míg a tisztikarban csupán egyetlen ember képviselte a város vállalkozó polgárait, addig a tagság 8 százalékát

adták az önálló egzisztenciák. A gyógyszerár-tulajdonosok, a terménykereskedők, bútorgyárosok, a szálloda- és gyártulajdonosok mellett a politikai és gazdasági elit között hidat képező Pálffy Dániel vasgyárost, országgyűlési képviselőt és Ottovay Károly vaskereskedőt, képviselőt a Délmagyarországi Lap Vállalat Rt. elnökét is közöttük találhatjuk.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a gazdasági hatalomnak és a vagyoni erőnek – feltételezhetően a vizsgált egyesületek úri kaszinó mivoltából adódóan – nem volt jelentősége. A gazdasági elit képviselőit, ha a tagságba be is engedték, a kaszinó vezetéséből mindkét esetben mellőzték. Vagyis a fenti kaszinók úri mivolta vezetőségük vizsgálatával alátámasztható ugyan, de tagságuk összetétele nem igazolja a polgári és az úri társadalom elkülönülését.

A katonai kaszinók jellegzetességeiről már több helyen is szóltam a korábbiakban. A fejezet első felében elemzett tiszti kaszinói alapszabályok is demonstrálják ennek a kaszinótípusnak a mozdulatlanságát. A katonai kaszinók működési keretei azonosak voltak, a közigazgatási hatóságok felügyelete alóli teljes kivonásuk a korszakban befejeződött. Mint a fejezet első felében említettem, 1914 és 1945 között két altiszti kaszinó alakult: Debrecenben és Szombathelyen, ezeken kívül Budapesten, Pécsen, Szegeden és Székesfehérváron működött még altiszti kaszinó. Budapesten, Pécsen, Szegeden és Debrecenben²⁶⁷ egy időben létezett a tiszti és az altiszti kaszinó. Minden esetben feltételezhetjük, hogy a tiszti kaszinó korábban alakult, mint altiszti párja.

A budapesti és a szegedi altiszti kaszinó alapszabályai esetében is teljes a szövegegyezés.²⁶⁸ A szabályzatok szerint az altiszti kaszinók tagjainak gerince is a testületileg belépő katonákból, jelen esetben altisztekből állt: „A m. kir. Honvédség tényleges állományú altisztjeinek az egyesületbe való belépését a közszellem és a bajtársiasság kötelességükké teszi.”²⁶⁹ Az egyesület tagjai lehettek még leszerelt katonák és rendvédelmi altisztek is. A tiszti kaszinóktól eltérően az altiszti kaszinók pártoló tagjai lehettek a tagok feleségei és 18 éven felüli gyermekei

²⁶⁷ A Debreceni Helyőrségi Tiszti Kaszinó alapítási éve bizonytalan, de az 1899-es egyesületi összeírásban szerepelt mint működő egyesület.

²⁶⁸ Magyar Királyi Szegedi Helyőrségi Altiszti Kaszinó Egyesület alapszabálya. Szeged, 1931.

²⁶⁹ Királyi Budapesti Helyőrségi Altiszti Kaszinó iratai. MNL OL K150.1942.VII.5. 215342.6191.

is. Az altiszti kaszinók alapszabályába, a tiszti kaszinókban is fellelhető célok közé (a bajtársiasság és a közszellem ápolása, erkölcsi és anyagi érdekek támogatása) bekerült a bajtársak özvegyeinek és árváinak a támogatása is mint cél. A szórakozást és művelődést szolgáló célok mellett tehát a jótékonykodás is helyet kapott az egyesületben, jól mutatva a tiszti kaszinókhoz képest alacsonyabb presztízsűeket tömörítő egyesület tagjainak szociális problémáit. Ezenkívül a jóléti és sportintézmények létesítése mellett még egy énekkar és egy szépirodalmi folyóirat létrehozásának szándéka is szerepelt az altiszti kaszinók alapszabályában. Az altiszti kaszinók elnöke a területi dandárparancsnok volt, ő nevezte ki az egyesület két alelnökét, csak a második alelnököt és a titkárt választotta a kaszinó közgyűlése. Az egyesület gazdálkodását ellenőrizni hivatott felügyelőbizottságot is a dandárparancsnokság küldte ki, melyhez a közgyűlés két-két rendes és póttagot választott.

Az altiszti és tiszti kaszinók közötti különbséget az alapszabályaikon túl jól illusztrálhatja a fővárosban működő két ilyen egyesület épülete közötti különbség, mely a két kaszinó tagságának és magának az egyesületnek a presztízsét egyaránt kifejezte. Míg a budapesti állomásparancsnokság tényleges állományú altisztjeit szórakoztató *Magyar Királyi Budapesti Helyőrségi Altiszti Kaszinó Egyesület* helyiségeit a Veres Pálné utca 1. szám alatt, a Lobkowitz-laktanya földszintjén, a budapesti parancsnokság tiszti és tisztviselői karának volt étkezőhelyiségeiben helyezték el, addig az 1861-ben a budapesti helyőrség tisztjei, majd az 1919-es újjáalakulás után a honvédség tényleges állományú tisztjei számára létesített *Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesületnek* 1899-re – főként kincstári segítséggel (a 800 ezer koronás költségvetésből 500 ezer koronát a kincstár biztosított) – saját épületet emeltek a Váci utca 38. szám alatt.

Az egy gyár vagy üzem keretein belül működő kaszinók a 19. század utolsó harmadában keletkezett egyesületek voltak. A gyári vagy üzemi kaszinók alapszabályai tulajdonképpen semmilyen jellegzetességet sem tartalmaztak az egyesület céljait tekintve. Specialitásuk abban rejlett, hogy teljesen zártan, csak az adott termelőegység keretein belül dolgozó emberek, azon belül is elsősorban a tisztviselők szórakozását kívánták biztosítani. A sajátos működési keretek ebben az esetben is (a katonai kaszinókhoz hasonlóan) elköteleződést jelentettek az adott gyár vagy üzem vezetői felé. Ilyen értelemben csorbult ezeknek a kaszinóknak is az

egyesületi mivolta, hiszen működésük nem volt független. A *Likéri Gyári Tiszti Casino* 1889-es alapszabályában így szabályozták ezt a kérdést: „A tiszti casino feletti főfelügyelet a Rimamurány-Salgótarjáni vasmű részvénytársaságot illeti meg, mely társulat e jogát műszaki igazgatója által gyakorolja.”²⁷⁰ A 15, 1914 és 1945 között működő „gyári” kaszinó között nem volt új alakulat, az egyesületek mindegyike a kiegyezést követően, de még az első világháború kezdete előtt alakult. Az *Ózdi Vasgyári Tiszti Kaszinót* 1880-ban alapították, 1941-ben elfogadott alapszabálya jelentősebb változást nem tartalmaz. A tagokat illetően viszont bekerült a szövegbe, ahogy számos más helyen is, a magyar állampolgár kitétel. A kötődést illetően a korábbiakhoz hasonlóan szerepel benne, hogy az egyesület feletti felügyeletet a RIMA műszaki vezérigazgatója gyakorolja.

A *Dorogi Bányakaszinó* 1868-as alakuláskori és 1929-ben elfogadott alapszabályai pedig arra mutattak rá, hogy nem minden esetben érvényes a kaszinók neve szerinti tipizáció. A szövegeket olvasván ugyanis nem mutatható ki a kaszinó bányával való kapcsolata. Az 1868-as alapszabály szerint a kaszinó tagjai a helyi honoratiorok lehettek.²⁷¹ A 20. századi szabályzat azonban már ezt a kitételt nem vette át, e szerint minden helybeli és környékbeli feddhetetlen és önálló férfi jelentkezhetett az egyesületbe.

A dualizmus idejének katolikus, illetve katolikus-politikai kaszinóinak túlélési képessége nem volt nagy, hiszen az 1870-es években alakult katolikus-politikai és katolikus kaszinók közül mindössze a *Bakonybéli Katolikus Kaszinó* és a *Szatmárnémeti Római Katolikus Kaszinó* létezéséről tudunk ebben a korszakban. Ez utóbbi egyesület 1941-es alapszabálya a visszacsatolás után újra működni kezdő kaszinó működési kereteit határozta meg, ebben a szokásos kaszinói célok mellett a katolikus kaszinókra jellemző célokat hangsúlyozták: a „katolikus összetartás eszményének” ápolását, vagy a „katolikus öntudat” fejlesztését.²⁷²

A 11 kereskedelmi kaszinó – a bajai (1857) és a bátaszéki (1868) egyesületek kivételével – szintén a múlt század utolsó harmadából származó

²⁷⁰ Likéri Gyári Tiszti Casino 1889-es alapszabálya. MNL OL K150.1889.VII.8. 76099.1813.

²⁷¹ A dorogi Bányakaszinó dokumentumai: alapító szabályzat (1868) és karikatúra-album (1935). Hasonmás kiadás. Dorogi Bányakaszinó 2002.

²⁷² MNL OL K150.1942.VII.5.208790.6194.

egyesületek voltak. Területi meghatározottságukról a fentiekben már esett szó. Sajnos két világháború közötti kereskedelmi kaszinói alapszabály nem maradt fent, de a 19. század végi alapszabályok azt mutatják, hogy a kereskedelmi kaszinók alapvető célja az adott település kereskedelmének fejlesztése, általában a gazdasági élet javítása volt. Éppen ezért célközönsége elsősorban a „kereskedelmi, mezőgazdasági, gyáros, nagy és kisiparos osztály”²⁷³ volt, akiknek találkozási pontot, szórakozóhelyet teremtett a kaszinó. Mindemellett tagjainak érdekeit is védeni próbálta, jó példa erre a *Kecskeméti Kereskedői Kaszinó*, ami nem csak a piaci visszaéléseket kívánta megszüntetni, de a vasúti áruszállítást is próbálta a helyi érdekeknek megfelelő menetrend kialakításával, saját igényeiknek megfelelően formálni.²⁷⁴

A *Pesti Casino* 1830-as átnevezésével a nemzeti kaszinónak nevezett egyesületek váltak a kaszinók „prototípusává.” A nemzeti kaszinók nagy része azonban nem állta ki az idő próbáját. A régi idők emlékeként mindössze hét nemzeti kaszinó működött még az első világháború után: Budapesten, Dunaharaszttiban, Kaposváron, Miskolcon, Pécsen, Szabadkán és Veszprémben. Nevükben a nemzeti jelzőt is hordozó kaszinók valójában semmiben sem különböztek a magukat csak kaszinóként definiáló egyesületektől. A nemzeti jelző általában inkább a kaszinó régiségét volt hivatott jelezni. Kivétel ez alól a Dunaharaszttiban 1925-ben alapított nemzeti kaszinó, mely feltehetően hagyománytiszteléből vette fel ezt a nevet.

Előzetes feltételezésem szerint a kaszinók a *Nemzeti Casino* mintáját követve születtek, amelyből az is következne, hogy egy kaszinó működésének célját, létrejöttének okát a *Pesti*, majd *Nemzeti Casino* által megteremtett hagyomány nyomán írták le. A *Nemzeti Casino* alapszabályaiban először 1833-ban jelent meg az egyesület fennállásának célját megfogalmazó paragrafus. Ez a kaszinót „a jóízlést, mívelt s deli maga viseletét, józan és közhasznú elmélkedést, az ész tehetségit, s a közértelmességet kifejtő, s nevelő intézet”²⁷⁵-nek nevezte. A 20. századra a kor igényeinek megfelelően átalakított alapszabály szövege sze-

²⁷³ Kiskunhalasi Kereskedelmi Kaszinó alapszabálya 1902. MNL BKML X.235.

²⁷⁴ Kecskeméti Kereskedői Kaszinó alapszabálya 1882. MNL BKML X.233.

²⁷⁵ A Nemzeti Casino részeseinek névsora betű rend s alap rendeletei 1833. Pest, 1834. 63.

16. kép. Pécsi Nemzeti Kaszinó

rint „a Nemzeti Casino nem egyedül a társadalmi tisztességes élvezetek gyűlhelye, de egyszersmind a műveltség, közhasznú elmélkedés és eszmecserének előmozdítására szolgál.”²⁷⁶ Vagyis nemcsak szórakozóhelyként szolgált, hanem a vélemények cseréjének is teret kívánt adni, nem utolsósorban a tagok műveltségének és látásmódjának tágítása céljából. Jelentős számú kaszinó-alapszabály ismeretében megállapítható, hogy a „művelt társalgás”, „a nemesebb szórakozás”, „a társasági élet fejlesztése” kitételek kevés kivétellel minden magát kaszinónak nevező egyesület alapszabályában szerepeltek, a speciális kaszinókat is beleértve. Természetesen a magukat csak kaszinónak nevező egyesületekben is voltak eltérések, megneveztek speciális feladatokat és célokat. A *Kenderesi Kaszinó* például a „közélet kiemelkedőbb mozzanatainak figyelemmel kísérése, megvitatása”²⁷⁷ mellett szeretett volna szokásos feladataival foglalkozni. A *Dugoszellői Kaszinó* egyesület a szokásos cé-

²⁷⁶ A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora. Budapest, 1929. 10.

²⁷⁷ A Kenderesi Kaszinó alapszabálya 1901. MNL OL K150.1943.VII.5.188203.6192.

lokon kívül a mezei gazdaszat előmozdítását is fontosnak tartotta.²⁷⁸ Az Almáson 1869-ben alakult kaszinó a „széptani fogalmak finomítását” tűzte ki a fentiek mellett célul.²⁷⁹

Nézzünk meg ezek után néhány korabeli alapszabályt és azok jellemzőit.²⁸⁰ A *Hódmezővásárhelyi Kaszinó* 1937-es alapszabálya szerint az egyesület célja: „Közreműködni abban, hogy a városban úgy az egyéni, mint a közélet minden irányban munkás és gyümölcsöző legyen.”²⁸¹ A cél elérése érdekében „a közéletre kihatással bíró tárgyak felett”²⁸² különböző tanácskozások, felolvasások tartását irányozták elő. Kivételt képeznek ez alól a vallási kérdések, a politikára nézve azonban sokkal cizelláltabban fogalmaznak, mert nem a politizálást tiltják, csak az egylet politikai megmozdulásait és megnyilvánulásait.

A *Nemzeti Casino* 1929-es alapszabályának szövege a századforduló óta változatlan volt. Céljait tekintve a már klasszikussá váló megfogalmazást olvashatjuk itt: „A Nemzeti Casino halhatatlan emlékű hazánk fia gróf Széchenyi István által 1827. évben oly célból alkotott egyesület, hogy az a hazai társadalmi életnek központját képezze. Mint ilyen a *Nemzeti Casino* nem egyedül a társadalmi tisztességes élvezetek gyűlhelye, de egyszersmind a műveltség, közhasznú elmélkedés és eszmecserének előmozdítására szolgál; testületi működése köréből azonban ki van zárva minden politikai jellegű tevékenység.”²⁸² Ellenben a tagokra vonatkozóan 1929-ben bekerült a magyar kitétel. Tehát tagok továbbra is a tisztességesek, feddhetetlenek és műveltek, hazafiasak, és nagykorúak lehettek. Rendes tag azonban csak „magyar férfi lehet” – fogalmazott az alapszabály. Az 1922/77.000 számú belügyminiszeri rendelet ugyanis úgy rendelkezett, hogy „Mindennemű egyesület tagjai sorába csakis magyar állampolgárt vehet fel.”²⁸⁴ A következő évben kiadott rendelet valamelyest finomította ezt, így teremtve számos kivételre lehetőséget, amikor úgy fogalmazott, hogy „Az egyesületek általában véve tagjaik sorába csakis magyar állampolgárokat vehetnek fel.”²⁸⁵

278 A Dugoszellői Kaszinó egyesület alapszabályai 1883. MNL OL K150.1885.VII.8. 8033.1351.

279 Az Almási Casino egyesület alapszabályai 1869. MNL OL K150.1869.II/R.4.1306.52.

280 A példák körét természetesen a forrásadottságok határozták meg.

281 A Hódmezővásárhelyi Kaszinó Egyesület alapszabályai 1937: 4.

282 A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora 1929. 1930: 1.

Az *Országos Kaszinó* alapszabályaiba ezzel szemben nem került be ez a kitétel, ott egy másfajta diszkriminációnak lehetünk tanúi. Az általános gyakorlat szerint a kaszinóba jelentkezőnek ki kellett töltenie az adott kaszinó jelentkezési lapját, azt ki kellett függeszteni az egyesület helyiségében, majd a választmány szavazott arról, hogy a jelentkező beléphet-e a kaszinóba vagy sem. Ezzel szemben az *Országos Kaszinó* a háborút követően, felhagyva addigi gyakorlatával, meghívásos alapon gyarapította tagjait. Az 1928-ban módosított alapszabályába került bele először, hogy a kaszinó tagjai csak olyan emberek lehetnek, akiket ők maguk hívtak meg. A meghívottak személyét a választmány határozta és szavazta meg, majd értesítették a jelöltet, aki így a belépési nyilatkozat kitöltésével és a tagdíj befizetésével válhatott a kaszinó tagjává. Ezzel tehát teljesen zárt körű klubbá vált a kaszinó. A fenti gyakorlatot egyébként a *Dunavecsei Kaszinó*ban is alkalmazták.²⁸⁶

A korszakból származó alapszabályokat áttekintve tehát azt mondhatjuk, hogy a magyar állampolgár kitétel beemelésén kívül más átalakulás nem történt a kaszinók alapszabályainak sem a szerkezetét, sem a tartalmát tekintve. De az 1930-as évek végétől fokozatosan beszűkült az egyesületek mozgástere (az egyesületek fokozott ellenőrzése, az új egyesületek és fiókegyesületek alapításának betiltása), közvetlen alapszabályi változtatást azonban majd csak az ún. második zsidótörvény követelt az egyesületektől és azon belül a kaszinóktól is.

A kiskunhalasi honvéd tisztikar 1939-ben be kívánt lépni a helyi kaszinóba. Az ez évi kaszinói közgyűlési jegyzőkönyv szerint azonban a katonák ezt csak akkor tehették meg, ha az egyesületnek nincsenek zsidó tagjai. A közgyűlési határozat szerint ezért módosítani kellett az egyesület alapszabályát, így az 1941-ben elfogadott alapszabály szerint a kaszinónak az általuk támasztott feltételeknek megfelelő „nem zsidó férfi” lehet csak a tagja. A kaszinó (s feltételezhetően a legtöbb kaszinó az országban) ezzel nemcsak a törvényi szabályozásból eredő kényszernek, hanem az általános elvárásoknak is meg kívánt felelni: „A kaszinónak a magyar becsületbeli ügye, létkérdése, hogy az e helyzetből folyó következményeket levonja. Annál is inkább, mivel az ország legtöbb társadalmi egyesülete már e kérdést megoldotta.”²⁸³

²⁸³ Kiskunhalasi Casino 1939-es közgyűlésének jegyzőkönyve. Kiskunhalasi Casino MNL OL K 150.1896. V.8.36169.2762.

A két világháború között működő kaszinók viszonylagos alapszabályi uniformizáltságát két okban kell keresnünk (melyekről később kiderül, hogy valójában ugyanazon töről fakadó két hajtásról van szó). Egyrészt a fent említett hagyományt, melyet az ország legtekintélyesebb kaszinója teremtett meg, másrészt az 1922-ben kiadott körrendeletét (1922/77.000 sz. BM rendelet), mely az első olyan szabályozás volt Magyarországon, amely részletesen meghatározta egy egyesület alapszabályainak tartalmi elemeit. Feltételezésem szerint a rendelet az addig felhalmozódott gyakorlati tapasztalatokat öntötte formába. Ilyen módon cáfolható az a kortárs vélekedés, mely szerint a rendeletet megelőzően „nem is alakulhatott ki oly érdemleges gyakorlat, mint a legutóbbi 10 év alatt.”²⁸⁴ Az alapszabályokat olvasva ugyanis jól látható volt, hogy az újonnan alakuló kaszinók sokszor már meglevő alapszabályok másolásával alkották meg sajátjukat. Olykor egymás elfogadott alapszabályaira hivatkozva kérték sajátjuk láttatását. Megfelelő merítéssel fellelhetők voltak tehát a szabályozást megelőzően is az azonosságok, kézzelfoghatóak voltak a visszatérő elemek.

A körrendelet kapcsán kiadott kézikönyvben bemutatott minta-alapszabály szerint a kaszinók az „egyesület célja” paragrafuscím alatt „a hazafias és korszerű eszmék terjesztése és a társadalmi élet kellemesebbé tétele”²⁸⁵ kitéltelt kellett szerepeltessék a politikai és felekezeti tiltás mellett. A fenti célok elérésére könyvekről, újságokról, előadásokról, társasjátékokról kell gondoskodnia a kaszinó vezetésének egy erre a célra megfelelő helyiségben. A tagokkal kapcsolatban mindkét nembeli (!), helybeli, önálló keresetű, büntetlen feltételek szerepelnek a mintában. A gyakorlat azonban továbbra is több olyan kaszinót mutatott fel, amelynek csak férfiak lehettek tagjai, bár kétségtelen, hogy a két világháború között gyakoribbak voltak a nőket is (legalább pártoló tagként) befogadó kaszinók.²⁸⁶

A kutatás e szakaszának további és egyben befejező kérdése volt, hogy meddig maradhattak fent ezek az egyesületek a háború alatt és

²⁸⁴ Páskándy (összeáll.) 1931: 7.

²⁸⁵ Páskándy (összeáll.), 1931: 303.

²⁸⁶ Kutatásaim során a *Nyírbátori Casino Egylet* 1869-es, az *Idegenek Kaszinója* 1912-es, a *Nagykőrösi polgári Kaszinó* 1938-as, a *Sümegei Kisfaludy Casino* 1939-es, a *Lévai Casino* 1939-es, és a *Zselízi Kaszinó* 1940-es alapszabályában találtam utalást a nők befogadására a kaszinókba.

után. A kaszinók megszűnésének és feloszlásának legalább két okát lehetett a dokumentumokból kiszűrni.

Egyrészt már az ezt megelőző korszakokban is voltak kaszinók, amelyek az érdeklődés hiányára hivatkozva kérték az egyesület feloszlásának jóváhagyását, vagy csak minden egyéb intézkedés nélkül megszűntek működni. Más esetekben az egyes kaszinók ellen a helyi előjáró vagy a rendőrség indíthatott eljárást. Ennek során feltárták a működéssel kapcsolatos visszasságokat, például hogy nem tartanak választmányi gyűlést, hogy nincs leltára a kaszinónak, hogy csak kártyázásból áll az egyesület belső élete, vagy hogy politikai napilapokat járatnak. Mindezek mellett fény derülhetett a tagsággal szembeni kifogásokra is, a korszakban konkrétan arra, hogy az adott kaszinónak zsidó tagjai is vannak. A *Nagykőrösi Polgári Kaszinóval* szemben 1943 tavaszán indított eljárás során például a mindenre kiterjedő vizsgálat után Endre László alispán indítványozta a belügyminiszternél az egyesület feloszlását. A csatolt levélben hangsúlyos, bár nem kizárólagos érvként szerepelt, hogy a kaszinó tagságának 92 százaléka, a tisztikarnak pedig 81 százaléka „zsidófajú egyén.”²⁸⁷

Az 1930-as évek végétől fokozatosan szűkülő lehetőségek az egyesületek számára, és így a kaszinók számára is egyre nehezebbé tették a fennmaradást. Nemcsak a szabályozás szigorodása és a felügyelet szorosabbá válása, de a tagok anyagi ereje is folyamatosan erodálta a közösségi együttlét e fajtáját. Erre az időszakra az egyesületek fénykora lejárt, működtek ugyan még a kaszinók is, de a bennük folyó élet már meg sem közelítette a dualizmus idejének pezsgését. A korabeli kaszinómonográfiákban a kaszinói élet leegyszerűsödéséről és a működési nehézségek megszorodásáról írtak a szerzők. Ennek ellenére sok kaszinó 1939 után is, a háborús időkben is tovább működött. Az egyesületi élet hivatalos megszüntetésére 1945 márciusában került sor, amikor Vajna Gábor a Szálasi-kormány belügyminisztere minden törvényhatóság tisztviselőjéhez eljuttatott levele értelmében az egyesületek tevékenységét beszüntette: „Megállapításom és köztudomásom szerint is, a kulturális egyesületek nagy részének működése sem a mai kor követelményeinek, sem és főképpen a hungarista követelményeknek nem felelnek meg és ezért a Magyarországon működő, illetőleg létező összes

²⁸⁷ A Nagykőrösi polgári Kaszinó iratai. MNL OL K150.1943.VII.5.1979022.6193.

kulturális egyesület működését az egyesületek feletti felügyeleti jogom alapján további rendelkezésig beszüntetem.”²⁸⁸

A kaszinótagok vagy vezetők 1945 utáni beszámolóiban általában azt olvashatjuk, hogy az adott kaszinó számára a nyilas hatalomátvétel után lehetetlenedett el véglegesen az egyesület működése. Becsléseim szerint a többség számára ez az egyesületi élet végleges megszűnését is jelentette, sok esetben egy év múlva már nem volt kikkel és nem volt hol összejönniük. Az iratokból kiolvasható általános trend szerint a Vörös Hadsereg bevonulásával és az új politikai rend kialakulásával egy időben a kaszinók helyiségeinek a nagy részét elfoglalta valamelyik éppen újrainduló párt.

1945 augusztusában kelt az a levél, mely érzékeltetheti számunkra a kaszinók és talán általában az egyesületek körül kialakult helyzetet. Hegyesi János parasztpárti képviselő Erdei Ferencnek írt levelében ugyanis arra hívta fel a belügyminiszter figyelmét, hogy az egyesületek működésének újraengedélyezésével zavar keletkezett sok egyesület háza táján. A zavar oka pedig, hogy az időközben párhelyiségekké lett egyesületi helyiségeknek hirtelen két jogos használója lett. A konfliktus okán a levélíró a kaszinókkal kapcsolatos általános véleményének is hangot adott: „De eltekintve a saját pártérdektől, semmiképpen nem tudom elképzelni úgy a demokráciát, hogy a falu parasztsága szemében eddig is szálkát jelentő úri kaszinók – még netán valami új cégér alatt is – tovább működhessenek.”²⁸⁹ Természetesen nem csak a parasztpártnak volt érdeke, hogy a kaszinókban még megtalálható vagyontárgyakat és főleg a kaszinók ingatlanait közkézre bocsássák. Az összes 1945-ben újrainduló párt mellett a szintén újrakialakuló vagy éppen most született civil szervezetek is – ha tehették – ringbe szálltak egy-egy kaszinó vagyonáért. A Szociáldemokrata Párt, a Magyar Dolgozók Pártja, a Nemzeti Parasztpárt és a Magyar Kommunista Párt nevét sokszor olvashatjuk az adományozottak között, de voltak esetek, amikor az Országos Zsidó Helyreállítási Alap, a Szakszervezeti Tanács vagy a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége kapta meg a szóban forgó kaszinó vagyontárgyait, esetleg ingatlanát.

²⁸⁸ Idézi Somlyai 1983: 74.

²⁸⁹ Nemzeti Parasztpárt kérelme az Úri Kaszinó egyesületek működése és helyiségeinek használata tárgyában. MNL OL XIX-B-I-h.1.250386.2.

Sokszor vastag iratcsomó jelzi, hogy a helyben működő pártok milyen nagy küzdelmet folytattak egy-egy kaszinó általában erősen megviselt, kopottas ingóságaiért vagy éppen épületéért. Bonyhádon például a szociáldemokraták helyi szervezete a kiscgazdákkal volt kénytelen megosztani az ingóságokon. A *Bonyhádi Kaszinó* biliárdfelszerelését a szocdemek, a berendezési tárgyakat és a tizenegy kártyacsomagot pedig a kiscgazdák kapták.²⁹⁰

Az általános helyzet konszolidálódásával az egyesületekre vonatkozóan is született néhány rendelet, mely ezen a téren is próbált rendet teremteni. Elsőként az 529/1945-ös számú miniszterelnöki rendelet értelmében a fasiszta és katonai jellegű egyesületek felosztatását rendelték el, amire hivatkozva több kaszinó is hasonló sorsra jutott 1945 és 1946 folyamán. 1945-ben még két, az egyesületek életét konkrétan szabályozó rendelet látott napvilágot. Az egyesületi élet újbóli megkezdését engedélyezte a 130.632/1945 számú belügyminiszteri rendelet, a 20.165/1945 számú b. m. rendelet pedig az egyesületek felülvizsgálatát írta elő. E szerint az egyesületeknek jelentést kellett írniuk az 1939 óta kifejtett tevékenységükről, amit a törvényhatóság fejének és az illetékes Nemzeti Bizottságnak kellett benyújtaniuk. Ezeknek véleményezési joga volt, de az egyesületek további működésével kapcsolatosan a végző szót a belügyminiszter mondta ki, részben ezen véleményezések alapján. A jelentési kötelezettséget elmulasztók pénzbírsággal, illetve az egyesület felosztatásával voltak büntethetők.

A várakozásokat jóval felülmúló 1945 utáni levéltári iratanyag tanúsága szerint az egyes kaszinók felülvizsgálatát a belügyminisztérium egyesületi főosztálya az államvédelemmel karöltve végezte. A hivatali út a belügyminisztériumtól az államvédelemig, majd vissza vezetett. A belügyminiszter utasítására elrendelt nyomozás során felmérték, hogy milyen ingóságai, ingatlanai vannak a kaszinónak, kik vezették azt, mi volt jellemző a tevékenységükre. Majd kikérték az illetékes Nemzeti Bizottságon kívül a helyben működő pártok véleményét is. Ezek az esetek többségében az adott kaszinó bezáratását javasolták. Kiskőrösön a *Petőfi Kaszinó* esetében például ilyen indoklással: „Ma, amikor demokratikus pártok működnek és fejtenek ki áldásos tevékenységet

²⁹⁰ Kaszinók, egyesületek és a Nyilas Párt felosztatására és vagyonának átadására vonatkozó iratok. 1946-1947. PIL 1.283.40/20.

az országépítés szempontjából, nincs arra szükség, hogy Kaszinók folytathassák működésüket és ha azok az egyének, akik a kaszinóba tömörültek eddig, az ország újjáépítésében részt kívánnak venni, akkor csatlakozzanak, illetve lépjenek be valamelyik demokratikus pártba.”²⁹¹ Akadt azonban néhány olyan eset is, amikor a Nemzeti Bizottság pozitívan nyilatkozott az adott kaszinóról, ennek ellenére feloszlató határozatot hozott az illetékes főosztály. Megegett az is, hogy az ügy előadója úgy nyilatkozott, hogy semmilyen törvényes kifogás sem hozható fel az adott kaszinóval szemben, felettese mégis a feloszlató határozat megszerkesztésére utasította (például az *Országos Kaszinó* esetében). A feloszlató határozatok túlnyomó többségében egy sablonindoklást olvashatunk, mely szerint a belügyminiszter megállapítása szerint az úri kaszinók propagandát fejtenek ki az „Egyesült Nemzetek” ellen, ezért azokat fel kell oszlatni. Ebben a kontextusban természetesen minden kaszinó úri kaszinónak minősült, nevezzék azt bárhogyan is. Az „Egyesült Nemzetek” elleni izgatás vádjára pedig azért volt szükség, hogy az adott kaszinót a fegyverszüneti egyezményre (annak is a 15. paragrafusára) hivatkozva lehessen feloszlalni.

Volt néhány kaszinó, amelyik próbált küzdeni a fennmaradásáért, és működött még hosszabb-rövidebb ideig 1945 után is. A *Lipótvárosi Polgári Kaszinó*, majd névváltoztatása után a *Budapesti Polgári Kaszinó* például 1948 áprilisáig fennállt, igaz, 1946-ban *Budapesti Körre* változtatta a nevét. Ugyanakkor sem a *Nemzeti Casino*, sem az *Országos Kaszinó* továbbműködési kérelmére nem adtak pozitív választ. Az iratfolyam legkésőbbi darabjai (néhány 1950-estől eltekintve) zömében 1949-es keltezésűek, s ezek általában olyan elhúzódó ügyek voltak, amelynek során az adott kaszinó ingatlan- vagy ingó vagyonának megtalálása vagy annak eladományozása jelentett problémát. De voltak olyan esetek is szép számmal, amikor a hatóságok által keresett kaszinónak egyetlen élő tagját vagy alkalmazottját sem sikerült megtalálniuk.

A kaszinók története tehát nem fejeződött be 1945-ben, maradt néhány működő kaszinó ezt követően is, sőt meglepő módon tudunk említeni két 1945 után alakult kaszinót is. A *Kunhegyesi Paraszt Kaszinó*

²⁹¹ A Kiskőrösi Petőfi Kaszinó vagyonának felhasználása. BM. Egyesületi főosztály. 2. sorozat. MNL OL XIX-B-I-h.481497.70.

1946-ban alakult meg a volt polgári kaszinó helyiségeiben. Alapszabályai a korábbi idők sablonjai szerint készültek, egyetlen kivétel, hogy itt már nemcsak a hazafias, hanem a demokratikus szellem ápolását is feladatuknak tartották. A belügyminisztérium az 1922-es rendeletre hivatkozva fogadta el az új egyesület alapszabályát. Az indoklás szerint a kaszinó azért alakulhat meg, mert az demokratikus szempontok alapján áll és főként azért, mert a Nemzeti Parasztpárt érdekkörébe tartozik. Az államvédelem kaszinóval szembeni véleménye 1948-ra – sok más általános körülmény megváltozásával együtt – átalakult. Felosztatását akkor azért tartották indokoltnak, mert kulák és reakciós tagjai nemcsak „tivornyáznak”, de az Amerika Hangját is hallgatják.

A Pécssett alapított *Budai Munkás Kaszinó* 1949. február 12-én tartotta meg alakuló gyűlését, melyen a Sopiana Gépgyár, a Hamerli Kesztyűgyár, a Fém- és Lakatosáru Gyár, az Állami Dohánygyár és az MDP Budai pártszervezetének kiküldött tagjai is részt vettek. A jegyzőkönyv szövege szerint az egyesület létrejötte többek között azért is fontos volt, mert a kaszinóban „lehetőség nyílik a szórakozáson kívül a kulturális és politikai fejlődés fokozására is.”²⁹² Történhetett ez azért, mert a kaszinót az MDP Budai alapszervezetének helyiségeiben és annak kezdeményezésére alakították. Céljai megegyeztek a békeidőkben olvasottakkal: „a pécsi s baranyai dolgozók részére társadalmi központot nyújtani és a munkás kultúrát emelni.”²⁹³ De ez már nem ment át a belügyminisztériumi felügyeleten, és 1949 novemberében egy kiadós államvédelmi nyomozást követően megtagadták az egyesület alapszabályainak láttamozását. Az ennek hatására tartott felosztató közgyűlés jegyzőkönyve szerint a kaszinó csak a pártnak juttatott ingatlanon levő adósságok miatt alakult meg, így próbáltak ugyanis a tagoktól pénzt kérni. Az alkaszinó 1950. február 25-én mondta ki megszűnését.

Tehát annyi biztonsággal megállapítható, hogy az előzetes koncepciókkal ellentétben a kaszinóeszmé, a kaszinójelenség nem találkozott az 1945 utáni új politikai berendezkedés alapvető ellenszenvével. Kétségtelenül gyanúsán kezelték ezt az egyesülettípust, alapvetően a demokratikus elvekkel ellentétesnek érezték azok létét, de az is látható az

²⁹² Budai Munkás Kaszinó. MNL OL XIX-B-1-h.2.5632/1183.45/a.

²⁹³ Uo.

iratok alapján, hogy voltak próbálkozások e civil szerveződés domesztikálására. A politikai mozgástér szűkülésével párhuzamosan azonban egyre nagyobb lendülettel vették célba ezt az egyesületípust, és osztatták fel a még meglevő képviselőiket is.

Összegzés

Az 1827 és 1945 közötti kaszinóalapítások vizsgálata után a fő kérdés tehát, hogy mi változott a kaszinók tekintetében, amióta Széchenyi megkezdte ennek az egyesületípusnak a meghonosítását, és megalapította a *Pesti Casinót*. Az elméleti alapvetésben szinte semmi, hiszen a hazafias eszmék, a reformeszmék közkinccsé tétele a gróf számára is elsődleges célja volt a kaszinónak, ahogyan a kényelmes helyiségek, a könyvtár és az újságok biztosítása is a tagok számára. Az igazi különbség tehát nem itt, hanem a kaszinók társadalmában rejlik. A 19. század utolsó harmadától kezdve ugyanis a Széchenyi által a *Pesti Casino* megalapításával adott minta a társadalom széles rétegei számára jelenthetett alternatívát, ha egyesületalapításról volt szó. A kaszinó mint egyesületi forma a korszak második felében már nem kizárólag a felső vagy a középrétegeket összefogó társaságok esetében volt jellemző. A kaszinódivat egyre szélesebb körű elterjedése együtt járt az egyesületípus exkluzivitásának elvesztésével. Természetesen egyes kaszinók, és legfőképpen a *Nemzeti Casino* ettől függetlenül, a változások közepette is megőrizte presztízsét. De ekkor már nem igaz, hogy a kaszinók olyan társaskörök, melyeket társaságuk összetétele különböztetne meg más egyesületektől. A folyamat során a kaszinó egy lett a társaskörök között, melynek ideáltípusa a Széchenyi gondolatai mentén alakult *Pesti Casino* volt.

II. FEJEZET

Fővárosi kaszinók a két világháború között

17. kép. Gróf Cziráky palotája
az 1830-as években

Előzmények

Pest, Buda és Budapest kaszinói

1827–1918

Az általam összeállított kaszinókataszter tanúsága szerint 1827 és 1945 között legalább harminchat kaszinó alakulhatott és működhetett Budán és Pesten, majd az egyesült fővárosban (Lásd Melléklet 1. táblázat).²⁹⁴ A reformkori Pesten, a hasonló méretű európai városokhoz hasonlóan színes egyesületi palettát találhatott a korabeli városlakó.²⁹⁵ A sokféle funkciójú és sokféle kezdeményezést elindító egyesületek Pest 1848 előtti fejlődésében komoly szerepet kaptak.²⁹⁶ Tóth Árpád 46 reformkori pesti egyesületet sorol fel. A hét jótékonyági, kilenc-kilenc önszervező, valamint kulturális vagy tudományos egyesület mellett hat gazdasági és három izraelita együletet vett számba. A legnépesebb csoportba sorolt társas, politikai és sportegyletek (11) között találhatjuk meg az 1827-ben alakult *Pesti* majd *Nemzeti Casinót*, és az ugyanekkor alapított *Pesti Kereskedői Casinót* is.

Budára vonatkozóan nem áll hasonlóan részletes egyesülettörténeti munka a rendelkezésünkre, ebben az esetben csak saját kutatásomra támaszkodhattam. E szerint a korai előzmények (az 1787-ben alakult kaszinó) után Budán 1841-ben alapították meg a *Budai Kaszinó Egyletet*. Az egyesület később a *Budapesti Várbeli Casino Egylet* nevet vette fel, 1899-ben még a Dísz tér 9. szám alatt, később az Úri utca 7. szám alatt működött 180 fő körüli tagsággal. A kaszinó – a lakcímjegyzékek ta-

²⁹⁴ Minden esetben az adott időszakban érvényes fővárosi közigazgatási határokon belül alakult kaszinókat vizsgáltam.

²⁹⁵ Tóth 2005: 217.

²⁹⁶ Uo. 225.

núsága szerint – még 1916-ban is fennállt, de a két világháború közötti időszakból már nincs róla adatunk.

Az 1862-ben készült összeírás szerint²⁹⁷ Budán 18, Pesten pedig 83 egyesület működött. Mind a budai, mind a pesti egyesületek típusonkénti megoszlása eltért az országosan jellemzőektől. Mert míg az ország egész területére vonatkozóan igaz, hogy az egyesületek között a társalgási egyletek voltak túlsúlyban (45,5%), addig Pesten is és Budán is a jótékonyági egyesületek voltak a legnagyobb arányban jelen (42% és 55%). Budán – Hunfalvy kategóriái szerint – tíz jótékonyági (ebből hét temetkezési) egyesület működött, négy gazdaságinak nevezett és egy egyéb kategóriába sorolt egyesület létezett. Ezeken kívül három társalgási egyesületet írtak össze egy lövészegylet és egy olvasóegylet mellett, a fent említett 1841-ben alakult *Budai Kaszinó Egyletet*, amelynek ekkor 150 tagja volt, és Heszl János elnöklete alatt állt. 1862-ben a pesti egyesületek többségét alkotó jótékonyági egyesületek (35) között főleg betegápolási és temetkezési egyleteket (20) találhattunk. Rajtuk kívül 16 gazdasági egyesületet írt össze Hunfalvy, ezek többsége részvénytársaság volt, 21 egyesület került a nem túl differenciált „tudományos, ipar- és kereskedelmi, takarékpénz- és magtári egylet” kategóriába. S végül a kilenc társalgási egyesületnek nevezett alakulat, polgári lövészegylet és dalárda között egyetlen kaszinó szerepelt az összeírásban. E szerint a *Nemzeti Casinó*nak 1862-ben 603 tagja volt, gróf Károlyi Gyula, báró Wenkheim Béla és Hajnik Pál elnöklete alatt. A szintén a reformkorban alakult *Kereskedői Casinó*ról nem tesz említést az 1862-es összeírás, mint ahogy az 1861-ben alakult *Magyar Királyi Honvéd Tisztek Országos Tudományos és Kaszinó Egyesülete* (később *Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egylet*) sem szerepel a Hunfalvy által közölt összeírásban.

Budapest nagyvárosi fejlődésének megindulásával egy időben, a 19. század hetvenes éveiben a nyilvánosság szférája egyszerűsödött, a magán- és a közsféra határozottan kettévált. Ez a folyamat a köztér használatát és a társasági élet jellemzőit is alapvetően átalakította. Gyáni Gábor szerint a nagyvárosi élet által leszűkített utcai nyilvánosság következménye volt a városi nyílt terek (parkok) kialakulása és használatba vétele, a kulturális intézmények (mozik, színházak) tömeges alakulása,

²⁹⁷ Hunfalvy 1862.

a fogyasztási szükségletek kielégítésére szolgáló intézmények (áruházak) létrejötté, illetve a nyilvános társas élet céljait szolgáló közterek gyarapodása. Utóbbi, s tárgyunk szempontjából a legfontosabb átalakulás keretében szaporodtak a speciális tevékenységeknek fenntartott mikroterek és a közvetlen, nyilvános együttlét érzését adó félnyilvános közterek. Ezekben az ún. „specializált terekben” „a társadalom vagyoni és presztízshierarchiáját leképező klubok, kaszinók, olvasókörok, munkásotthonok, egyéb társaskörök nyilvánosságfórumai” rendezkedtek be.²⁹⁸ Az utca világát jellemző semleges köztérrel szemben ezekben az intézményekben személyes kapcsolatokkal is jellemezhető félnyilvános köztér alakult ki. Félnyilvánosak voltak, hiszen csak azok számára álltak nyitva, akik fizettek a használatukért.²⁹⁹

Mindezen változások következményeként is tekinthetünk a kaszinók számának a 19. század utolsó harmadában tapasztalt gyarapodására. Ez az időszak – ahogy az előző fejezetben is láttuk – kétséggkívül az egyesületi mozgalom fénykorának tekinthető, nemcsak a fővárosban, hanem országosan is. Az 1878-as egyesületi statisztika 276 egyesületet vett számba az akkor már egyesített fővárosban.³⁰⁰ Az 1862-es összeíráshoz képest sokkal bonyolultabb kategóriarendszerrel dolgozó Vargha Gyula eredményei szerint is az önszegélyező egyletek voltak a legnagyobb számban (91) jelen Budapest egyesületei között. Ezeket követték az ipartársulatok (51), majd pedig a társas egyletek. Az összesen harminc társas egylet között az olvasókörok, a társaskörök, a polgári körök és az önképzőkörök mellett három kaszinót találhatunk. A *Nemzeti Casino* és a budai, akkor már *Várbéli Casino Egylet* mellett a *Tiszti Casino* szerepel a listában mint működő budapesti kaszinó.

A *Nemzeti Casinó*nak 1878-ban 750 tagja, a tiszti kaszinónak 620, a várbelinek 155 tagja volt. Míg a *Nemzeti Casinó*ban 100 forint volt a tagdíj, addig a tiszti kaszinóban 12 forintot, a várbeliben pedig 10 forintot kértek a tagoktól évente. A kaszinók közötti különbségeket nem csak ez, de az addig felhalmozódott vagyonuk nagysága is jól mutatja. A nemzeti 300 ezer forintos vagyona mellett eltörpült a tiszti kaszinó 2000 és a várbeli kaszinó 600 forintos vagyona.

²⁹⁸ Gyáni 1998: 35.

²⁹⁹ Uo. 31.

³⁰⁰ Vargha 1878.

Az 1878-as statisztika számai azonban még nem beszélnek a fentiekben emlegetett aranykorról. 1867 és 1918 között ugyan 16 kaszinó alakult a fővárosban (ebből három Budán és 13 Pesten), de a korszak első új alapításai csak az 1880-as évek elejére datálódnak. 1883-ban alakult meg az *Országos Kaszinó* és a *Lipótvárosi Casino*, 1884-ben pedig a későbbi *Terézvárosi Casino* elődje *VI. és VII. kerületi Kör* néven. 1886-ban Budán alapították meg a *Budai Polgári Casinót*, 1889-ben pedig a *VII. kerületi Polgári Casinót*, illetve az akkor még messzi külvárosnak számító Kőbányán a *Pest-Kőbányai Kaszinót*.³⁰¹ Az 1890-es években további négy kaszinóval gyarapodott Budapest egyesületi palettája. 1890-ben alakult meg a *Fővárosi Kávés és Kávémérő Ipartársulat keretében alakult Jótékonyági Kaszinó* nevű speciális egyesület. Két évvel később egy újabb külvárosi kaszinót alapítottak, ezúttal a tisztviselőtelepen *Tisztviselőtelepi Casino* néven. Az *Erzsébetvárosi Casino* feltehetően 1894-ben alakult meg, majd 1895-ben feloszlott, 1905-ben pedig újraalapították. 1892-ben Budán alakult egy újabb kaszinó *Kelenföldi Kaszinó* néven. 1897-ben jött létre az első foglalkozási elkülönülést hirdető kaszinó a fővárosban *Budapesti Orvosi Kaszinó* néven. Nem tudjuk az alapítási évét az 1899-es összeírásban szereplő *VI. kerületi kültelki kaszinónak* sem, de azt tudjuk, hogy 1899-ben a Rőppentyű utcában volt a székhelyük, és Kiss János építőmester elnöklése alatt működött.

Az 1899-ben Koczányi Béla által készített összeírás természetesen nem hasonlítható össze a statisztikai pontossággal végzett 1878-as listával, de mindenképpen alkalmasnak mutatkozik a két hivatalos összeírás közötti hosszú időszak áthidalására. 1899-ben Koczányi szerint 349 egyesület működött a fővárosban, a legtöbb egyesületet „iparos és munkás egyesületek” (71) név alatt írta össze a szerző.³⁰² Kiemelkedő volt még a művelődési és tudományos egyesületek száma (58), és az egy kategóriába sorolt társas egyesületeknek és klubok-

³⁰¹ Az egyesület levéltári anyaga szerint ezen a néven alakult. Az egyesület történetét megíró 20. századi visszaemlékező szerint azonban az egyesület *Kőbányai Körként* alakult, és csak 1900-ban vette fel a kaszinó nevet. A laci címjegyzékek ez utóbbi változatot támasztják alá.

³⁰² Koczányi 1899.

nak (56). Ez utóbbiak között kilenc kaszinó nevű egyesületet találunk, ami az összes budapesti egyesület két és fél százalékát tette ki.

Az 1898-as lakcímjegyzék tanúsága szerint azonban a fentiekén kívül még három kaszinó működött a fővárosban. Koczányinál ugyanis nem szerepel a már említett *Budai Polgári Casino*, a *Tisztviselő telepi Kaszinó* és a más forrásban eddig nem említett József körút 8. szám alatt működő *Magyar Tanítók Casinója*. A források adatait összegezve azt mondhatjuk, hogy a századfordulón hét, nevében városrészi elkülönülést hirdető, három szakmai alapon szerveződő és két országos hatókörű kaszinó működött Budapesten.

1900 és 1914 között négy új kaszinó megalakulásáról tudunk. 1902-ben a *Felső Krisztina-körúti Kaszinó* (később *Krisztinavárosi Kaszinónak* keresztelt) megalapításával egy új budai kaszinó jött létre az I. kerületben. 1905-ben alakult újjá a kilencvenes években feloszlott *Erzsébetvárosi Kaszinó*. Még ugyanebben az évben egy újabb foglalkozási elkülönülést hirdető kaszinót is alapítottak, ez volt a *Posta Táviró- és Távbeszélő Tisztviselők Országos Kaszinója*. Feltehetőleg ez idő tájt alapították a *Budapest Józsefvárosi Kaszinót* is, amely 1906-tól tűnt fel a lakcímjegyzékekben. 1910-ben alakult meg a második postás kaszinó, ami a *Posta járműtelep kaszinója* nevet kapta. Két évvel később az *Idegenek Kaszinója Egyesület* alakult meg.

A századfordulót követő és az első világháborúig terjedő időszak kaszinóiról – statisztikai összeírás hiányában – a fentiekén kívül az akkor rendszeresen megjelenő budapesti cím- és lakásjegyzékekből³⁰³ lehetett csak valamilyen töredékes képet összerakni. E szerint 1900 és 1914 között hozzávetőlegesen 16 kaszinó létezett a fővárosban. Ebből kettő országos hatókörű, három foglalkozási és egy speciális kaszinó volt, de a budapesti kaszinók többsége (tíz kaszinó) kerületi kaszinónak minősíthető.

Az 1914-es és 1916-os lakcímjegyzékek szerint a fenti kaszinóállomány két szakmai kaszinóval bővült. A *Fővárosi Sütőmesterek Kaszinója* először a VII. kerület Hársfa utca 21., majd a VIII. kerület Rákóczi út 47. szám alatt működött Spolarits György, majd Nits Márton sütőmesterek elnöklete alatt. A *Ferencvárosi Iparosok és Kereskedők Kaszinója* pedig a IX. kerület Mester utca 4–6. szám alatt üzemelt dr. Helvey Tivadar

³⁰³ Budapesti Cím- és Lakásjegyzék. Budapest, 1900–1914.

gyáros, Nils Gregersen vállalkozó és Schön Rezső építész vezetésével. Az 1912 októberében megnyílt kaszinónak 440 rendes tagja volt.³⁰⁴

A fővárosban a *Nemzeti Casino* megalakulását követően jellegüket tekintve – két kivétellel (1861. *Tiszti Casino*, 1883. *Országos Kaszinó*) – lokális hatókörű kaszinók jöttek létre. Az 1890-es évek végétől kezdve (az országosan mértnél körülbelül egy évtizeddel később) Budapesten is megjelentek az egyes foglalkozási csoportokat egybegyűjtő kaszinók, amelyek országos vagy helyi kötődésűek egyaránt lehettek (például *Budapesti Orvosi Kaszinó*, *Magyar Tanítók Casinója*, *Posta Távíró és Távbeszélő Tisztviselők Országos Kaszinója*, *Posta Járműtelep Kaszinója*, *Fővárosi Sütőmesterek Kaszinója*, *Ferencvárosi Iparosok és Kereskedők Kaszinója*). A késedelem okát talán a legelső és legelőkelőbb kaszinók térbeli közelségében ragadhatjuk meg. A *Nemzeti Casino* exkluzivitása, az *Országos Kaszinó* presztízse túlságosan közvetlenül éreztette hatását, így az ország más részeihez képest itt némi késéssel terjedt el a kaszinó mint egyesületi minta az alacsonyabb társadalmi csoportokban is.

A fővárosi kaszinók területi szóródását vizsgálva fontos megjegyezni, hogy Budán csak a kormányhivatalnokok beköltözésével, az 1840-es években teremtdött kaszinóképes lakosság, ekkor költöztek oda nagy számban az egyesületi élet élharcosainak tartott állami hivatalnokok és honoráciorok.³⁰⁵ Az 1841-ben megalapított *Budai Kaszinó Egylet* számukra nyitott megfelelő társasági teret, de ezt követően csak 45 év múlva alapítottak újabb kaszinót a Duna jobb partján. A városegyesítésig főleg kereskedők, kézművesek, szőlőművelő polgárok, később közalkalmazottak, a keresztény középosztály és munkások alkotta budai társadalomban nem mutatkozott igény több ilyen jellegű egyesületre a *Budai Polgári Kaszinó* megalakulásáig. Az 1892-ben alakult *Kelenföldi Kaszinó* és a tíz év múlva alapított *Krisztinavárosi Kaszinó* szintén az első kerület lakosságának kínált társasági teret. Óbudán és a XIII. kerületben nem alakult kaszinó, ami valószínűleg a kerület munkásjellegéből következett. A főváros II. és XII. kerületében pedig feltételezhetően a zöldövezeti jelleg és az inaktívak magas aránya játszott közre abban, hogy nem jött létre ilyen egyesület.

³⁰⁴ *Ferencváros*, 1912. október 15.

³⁰⁵ Bácskai-Gyáni-Kubinyi 2000: 104.

Összességében tehát, az országos trendekkel összhangban a fővárosban is a kiegyezést követően élték fénykorukat a kaszinók. Míg Budán és Pesten 1862-ben 101 egyesület működött, addig 1878-ban már 276 egyesület volt a fővárosban. Az egyesületek száma 1932-re 2 236-ra nőtt, tehát míg Budapest lakossága 1878 óta háromszorosára növekedett, addig az egyesületek száma, elsősorban a sportegyesületek és az érdekképviselőek szaporodásának köszönhetően³⁰⁶ több mint nyolcszorosára. Ez a növekedés azonban a szomszédos Bécshez képest még mindig kisebb egyesületi sűrűséget jelentett.³⁰⁷

³⁰⁶ Dobrovits 1936: 61.

³⁰⁷ 1932-ben Budapesten 220,2 egyesület esett százezer lakosra, ezzel szemben Bécsben 1929-ben ugyanennyi lakosra 879 egyesület. Dobrovits 1936: 63.

18. kép. A Budai Polgári Casino régi épülete

Áttekintés

Budapesti kaszinók

1918–1945

Az első világháborút és a két forradalmat követően lassan kezdett konszolidálódni a budapesti élet. Az 1913-ban 930 ezer fős főváros lakossága megközelítette, majd az 1930-as évek elejére el is érte az egymillió főt. Az ezt követően lassuló népességnövekedés mögött komoly szociális folyamatok zajlottak a budapesti társadalomban. A pauperizáció és a fokozódó lakáshiány a kaszinóba járó, minimum középosztályi életnívót magáénak tudó népességet nem érintette, a nehezedő gazdasági körülmények azonban a fővárosi társadalom viszonylag kis részét³⁰⁸ képviselő középpolgárság és az elit életmódját is befolyásolták. Politikai tekintetben a két világháború közötti budapesti közéletet a Wolff-féle Keresztény Községi Párt uralta, és a kormányzat fővárosi autonómiát szűkíteni igyekvő törekvései határozták meg. A Nemzeti Múzeum környékén és a Várnegyedben lakó arisztokraták, az Andrássy út és a Szent István park környékén lakó nagypolgárság nemcsak lakóhelyüket, de társasági életüket tekintve is elkülönültek egymástól. A kaszinók társadalmának további fontos, ha nem a legfontosabb összetevőjének tekinthető középpolgárság egyik része volt az I., II., XI., illetve XII. kerület lakosságát kitevő közhivatalnokok és magántisztviselők aktív és inaktív elemei. A középosztály másik felének elsősorban pénzügyi területen vagy kereskedelemben foglalkoztatottjait főként a IV., V., I., II., valamint a XI. és XII. kerületben találjuk. Budapest közigazgatási határához kö-

³⁰⁸ Gyáni Gábor szerint a középpolgárság a közel egymillió budapesti népesség 10 százalékát, az elit pedig a 2 százalékát tette ki a Horthy-korszak egészét tekintve. Bácskai-Gyáni-Kubinyi 2000: 232.

zelítve az egyes kerületek lakosságának egyre jelentősebb aránya volt munkás, ami az itt megalakuló kaszinók gyakoriságát csökkentette. A kerületi elit azonban a lakosság összetétele ellenére is képes lehetett kaszinóalapításra, ahogy az Kőbányán is lezajlott.

Az első világháború befejezése után, hosszabb szünetet követően, 1921 és 1934 között újabb kilenc kaszinó létesült a fővárosban.³⁰⁹ Elsőként 1921-ben a *Budapest Erzsébetvárosi Keresztény Kaszinó*t alapították meg, amely céljai szerint „Budapest VII. kerülete egész keresztény társadalmának és a köréje csoportosulni kívánó más kerületbeli lakosoknak a keresztény és magyar nemzeti gondolattal áthatott, de minden más különbségtől eltekintő tömörítése, és ezáltal a magyar fajnak a keresztény világnézet alapján történő erősítése”³¹⁰ céljából jött létre. Ezt két év múlva követte a *Józsefvárosi Keresztény Kaszinó*, mely nem elsősorban a kerület lakosságát kívánta tömöríteni, hanem a főváros minden keresztény érzésű polgárát akarta egyesíteni. Ugyanebben az évben alakult meg a már közel negyven éve fennálló *Terézvárosi Casino* mellé a *Terézvárosi Polgári Kaszinó* is. Ferencvárosban 1924-ben alakítottak kaszinót, a *Ferencvárosi Keresztény Kaszinó* néven alakult egyesület három év múlva megváltoztatta nevét, elhagyva belőle a keresztény jelzőt. Ezt követően csak hat év múlva, 1930-ban alakult újabb kaszinó Budapesten, akkor azonban mindjárt három kaszinót is alapítottak. A *Gyógy-szerész Kaszinó* volt közülük az egyetlen szakmai alapon szerveződő egyesület. Az ebben az évben alakult további két kaszinó kerületi jellegget hordozott,³¹¹ a Lipótvárosban ugyanis a városrész polgárai számára létesült újabb kaszinó (*Lipótvárosi Polgári Kaszinó*), a XI. kerületben pedig a múlt század kilencvenes éveiben alakult *Kelenföldi Kaszinó* mellé (vagy helyette) jött létre a *Szent Imrevárosi Kaszinó*. Adataim szerint az utolsó fővárosi kaszinó az 1931-ben alakult *Józsefvárosi Polgári Kaszinó* volt, mely a kerület harmadik ilyen nevű egyesületeként jött létre.

³⁰⁹ Egész pontosan még egy budapesti székhelyű kaszinóalapításról tudunk, a *Balatonvilágos-Kláratelepi Kaszinó* azonban nem a fővárosban működött, ide csupán a székhelyét jegyeztette be. Valójában a balatonvilágosi nyaralótulajdonosoknak biztosított szórakozási lehetőséget nyaranként.

³¹⁰ A Budapest Erzsébetvárosi Keresztény Kaszinó alapszabályai 1921. Budapest, 1922. 4.

³¹¹ Lehetséges, hogy ekkor alakult újjá a század elején alapított és a fentiekben már emlegetett *Józsefvárosi Kaszinó* is.

A két világháború közötti korszak korántsem volt ideális időszak a kaszinók számára. Az első világháború, majd a Tanácsköztársaság ideje alatt több helyen voltak kénytelenek szüneteltetni az egyesület működését. A *Népszava* 1918. decemberi száma például egyes kaszinóhelyiségek lakásínség enyhítésére szolgáló igénybeviteléről számolt be: „A közszükségletek kielégítésére azonban elengedhetetlennek mutatkozott a kaszinók helyiségeinek lefoglalása, miután ezek igazán csak néhány ember passziós szórakozásainak kicsinyes céljait szolgálták.”³¹² De a helyzet konszolidálódásával sem látszott visszatérni a fénykor, hiszen az 1920-as és az 1930-as évek is folyamatos pénzügyi nehézségeket hoztak. Az 1930-as évekre a kaszinók hanyatlásáról, a társasági élet e formájának hattyúdalaról szólnak a kaszinói évkönyvek és az újságcikkek is. A változás nem a kaszinói élet teljes eltűnését jelentette, inkább annak egyszerűbbé és főleg olcsóbbá válását. Mindezt jól példázza a fényűző bálók ritkulása vagy a menürendszer bevezetése egyes egyleti éttermekben.

Az 1918 és 1945 között Budapesten működő kaszinók jellemzéséhez a korszak elejére vonatkozóan az 1922–1923-as és az 1928-as lakcímjegyzék adataira támaszkodtam,³¹³ az 1930-as évekre vonatkozóan pedig három időpillanatban álltak rendelkezésre adatok. 1930 és 1933 közötti adatokat közölt Illyefalvi Lajos 1935-ben kiadott összeírása,³¹⁴ Dobrovits Sándor munkája pedig az 1932-es egyesületi statisztika Budapestre vonatkozó feldolgozását és a függelékben közölt, 1937-es állapotoknak megfelelő egyesületi listát tette kutathatóvá.³¹⁵

Az 1922–1923-as lakcímjegyzékbe tizenhat Budapesten működő kaszinó került be. Három szakmai alapon szerveződő (*Postatisztviselők Országos Kaszinója*, *Budapesti Orvosi Casino*, *Országos Tisztii Tudományos és Kaszinó Egyesület*), nyolc kerületi (*Budai Polgári Kaszinó*, *Krisztinavárosi Kaszinó*, *Lipótvárosi Casino*, *Terézvárosi Casino*, *Erzsébetvárosi Kaszinó*, *VII. kerületi Polgári Kaszinó*, *Kőbányai Kaszinó*), ezen belül egy keresztény (*Erzsébetvárosi Keresztény Kaszinó*), két országos (*Nemzeti Casino*, *Országos Kaszinó*) és három speciális kaszinó.

³¹² *Népszava*, 1918. december 20. 7.

³¹³ Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1922–1923. Budapest, 1924. és Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1928. Budapest, 1929.

³¹⁴ Illyefalvi 1935.

³¹⁵ Dobrovits 1936.

Ez utóbbi kategóriába sorolt három egyesületről csupán a tárgyalat lakcímjegyzékből tudunk.

A *Magyar Úri Casinó*ként bejegyzett egyesület a IV. kerületi Kaas Ivor utca 6. szám alatt működött, és Rácz Gábor tábornok állt az élén. Az egyesület az 1928-as lakcímjegyzékben már nem szerepelt. Ahogyan a *Turul Casino* névre keresztelt egyesület sem, amit szintén csak az 1922–1923-as lakcímjegyzék említ. A kaszinó a VIII. kerületben a Rákóczi út 74. szám alatt jelölte meg a székhelyét. A *Pesti Lloyd-kaszinója* néven megjelölt kaszinó volt a harmadik, amely minden előzmény nélkül szerepelt az 1922–1923-as és az 1928-as lakcímjegyzékben is. Ez feltehetően a Pesti Lloyd Társulaton belül működő kör volt.³¹⁶

Illyefalvi összeírása az 1930-as évek elejére vonatkozóan húsz kaszinót sorolt fel.³¹⁷ A listában már megtalálhatóak a fentiekben említett friss alapítások is (*Lipótvárosi Polgári Kaszinó, Terézvárosi Polgári Kaszinó, Józsefvárosi Keresztény Kaszinó, Józsefvárosi Polgári Kaszinó, Budapesti Gyógyszerész Kaszinó, Ferencvárosi Kaszinó*). Jellemüket tekintve tizenhárom kerületi (hat sima, öt polgári és két keresztény), két országos és négy foglalkozási kaszinót sorolt itt fel a szerző.

Dobrovits Sándor listája szerint 1937-ben 26 kaszinó működött Budapesten, ebből a jelen vizsgálatba húsz kaszinó került be.³¹⁸ A kaszinók jellegük szerint most is az előzőekhez hasonló megoszlást mutatták, vagyis többségük kerületi kaszinó volt, a két országos hatókörű kaszinó mellett öt szakmai egyesület (orvosi, gyógyszerész, két postás és egy katonai kaszinó) működött az 1930-as évek végén. A kerületi kaszinók között mindössze egy újnak tűnő alakulatot találunk, ez a *Szent Imrevárosi Kaszinó* volt, miközben a *Kelenföldi Kaszinó* már nem szerepelt a listán.

³¹⁶ A kaszinók között csupán a neve és a társaságnak is székhelyet adó V. kerületi Mária-Valéria utcai cím szerepel.

³¹⁷ Ebből a vizsgálatba csak 19 kaszinót vontam be. A jegyzékben *Tisztviselő Kaszinó* néven szereplő egyesületet nem vizsgáltam, mert nem felelt meg a vizsgálat általam támasztott kritériumának, vagyis ez az egyesület fennállásának nagyobb részében nem kaszinó néven működött, az 1874-ben alakult egyesület ugyanis csak 1930-ban vette fel a kaszinó nevet.

³¹⁸ Dobrovits jegyzékében szerepel a *Balatonvilágos-Kláratelepi Kaszinó* is, amit már a fentiekben említettem. Ezenkívül a szintén már a fentiekben említett *Tisztviselő Kaszinó* is szerepelt a jegyzékében.

Dobrovits Budapestre vonatkozó általános elemzéséből tudjuk, hogy az 1932-es összeírásban szereplő összes egyesület 3 százaléka alakult a kiegyezés előtt, 37 százaléka 1867 és 1914 között, és közel 60 százaléka volt egészen új keletű.³¹⁹ Ezzel szemben az általa összeállított listában szereplő kaszinók (20) közül kettő alakult a kiegyezés előtt (10%), 11 a kiegyezés után, de 1914 előtt (55%), és hét az első világháborút követően (35%). A kaszinók tehát az összes egyesülethez képest hosszabb ideje működő, patinásabb alakulatok voltak, többségük nem csak a világháborút, de az 1920-as és 1930-as évek válságait is túlélte.

Az 1932-es felmérés szerint a fővárosi egyesületek tagsága általában száz és kétszáz fő között mozgott.³²⁰ Az 1937-ben működő kaszinók többsége (14 kaszinó) ezer fő alatti létszámmal rendelkezett (közülük hétnek ötszáz főnél kevesebb tagja volt). A kaszinók közül kiugróan magas taglétszáma volt az *Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesületnek*, melynek 8319 fős tagsága valószínűleg a helyőrség tagjaira vonatkozó belépési kötelezettségnek köszönhetően átlagon felülinek számított. Igen magas, kétezer főt meghaladó létszámot regisztráltak a két terézvárosi kaszinóban is. Itt azonban az 1930-as évek közepén, majd végén kirobbanó botrányok kapcsán született dokumentumokban olvasható vádak szerint úgynevezett *slepperek* foglalkoztak a kártyajátékosok felhajtásával és a kaszinóba való gyors beléptetésével.

A *Lipótvárosi Casino* ugyan nem ekkora, de jelentős tagságot tudhatott magáénak (1823 fő), ahogyan a kerület másik kaszinójának (*Lipótvárosi Polgári Kaszinó*) létszáma is meghaladta az ezer főt (1215 fő). Az *Országos Kaszinó* 1 500 fős taglétszáma nem meglepő, annál inkább említésre méltó a *Budapesti Gyógyszerész Kaszinó* mindössze 108 fős tagsága. A kerületi kaszinók közül a többség nem toborzott magának ötszáz főnél több tagot, a kivételeket a *Ferencvárosi Kaszinó*, valamint Erzsébetváros polgári kaszinója és a már említett terézvárosi vitatott esetek képezik. A kerületi kaszinók legkisebbike a *Rákospalvai Kaszinó* volt mindössze száz taggal.

Az 1930-as évek végére a kaszinók taglétszáma nem változott jelentős mértékben. A mindkét időpontban összeírtak közül nyolcna nőtt a létszáma, hétnek pedig csökkent. A taglétszám átlagosan há-

³¹⁹ Dobrovits 1936: 43.

³²⁰ Uo. 60.

romszáz fővel nőtt, a csökkenések átlaga viszont nem érte el a kétszáz főt. Dobrovits a legnagyobb emelkedést a *Terézvárosi Polgári Kaszinó*ban (615 fő) és a *Postás Kaszinó*ban (447 fő) regisztrálta, a legjelentősebb létszámcsökkenés pedig a *Lipótvárosi Polgári Kaszinó*ban (308 fő) és a *Józsefvárosi Polgári Kaszinó*ban (218 fő) ment végbe. A taglétszámok szűrőjén keresztül tehát nem érezhető a kaszinók 1930-as évekbeli hanyatlása.

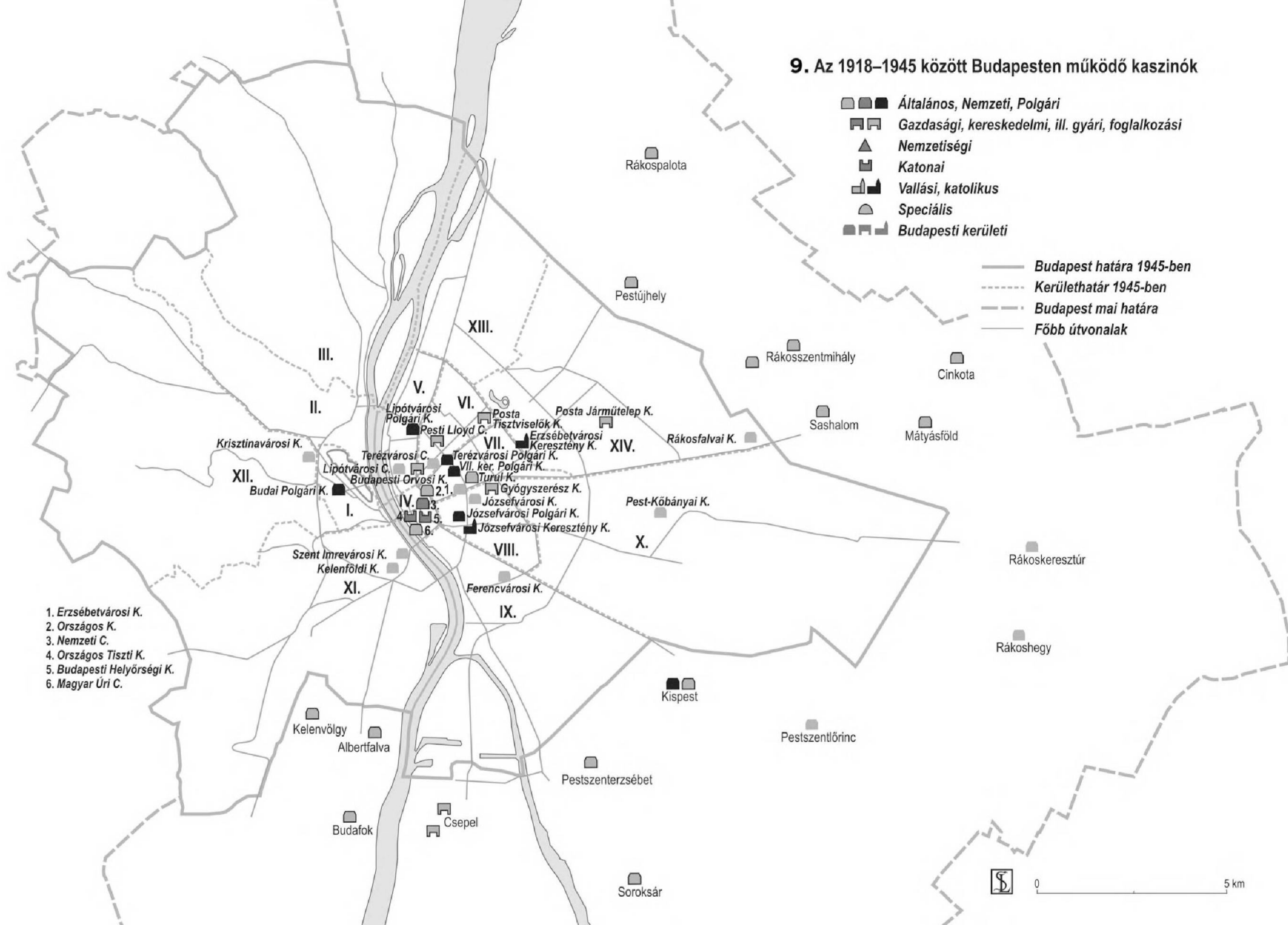
Dobrovits Sándor az 1930-as évek elején működő fővárosi egyesületek területi elhelyezkedésének alakulását az infrastrukturális körülmények kedvező voltával hozta összefüggésbe, kisebb mértékben gondolta befolyásoló tényezőnek az egyes kerületek lakosságának társadalmi különbségeit.³²¹ Véleményem szerint helytállóbb az a megközelítés, mely szerint a kaszinók székhelyük kiválasztásában elsősorban tagságuk lakó- és munkahelyi sajátosságait vették figyelembe.³²² Az állítás nemcsak az elitkaszinók esetében igazolható, de például a *Postaskaszinó* számára is a szakmai elkötelezettség volt a meghatározó szempont a székhely kiválasztásakor. (Az egyesület eredetileg a jelentős postás népességgel rendelkező VII. kerületben alakult meg, és csak 1931-től működött a Benczúr utcai Postás Otthonban.) Az országos működési körű kaszinók (országos, országos tiszti kaszinók) azonban valószínűleg a kiváló infrastruktúra és a központi elhelyezkedés mellett a presztízsszempontokat is mérlegelték a székhelyük kiválasztásakor. Mind a *Tiszti Kaszinó*, mind az *Országos Kaszinó* alapítói számára fontos volt például, hogy a nagy előd, a *Nemzeti Casino* közelében működjenek. Ezek alapján a térképre (9. térkép)³²³ tekintve azt látjuk, hogy a hagyományosan nagy egyesületi sűrűséggel rendelkező IV. kerület mellett a VI. és VIII. kerületekben is öt-öt kaszinó működött, s Budán továbbra is visszafogottabb maradt a kaszinói élet, amelynek határai alig terjedtek túl az I. kerületen. Ugyanakkor az is jól látható, hogy a kaszinóalapítás divatjának terjedésével a külsőbb kerületek is szerepet kaptak. A XIV. kerületben két kaszinó is létezett, ebből csak egy volt a kerülethez kö-

³²¹ Dobrovits 1936: 46.

³²² Lengyel 1995: 130–131.

³²³ A kaszinók címére vonatkozó adatok Illyefalvi 1930–1933-ra vonatkozó összeírásából és a Dobrovits által közölt listából származnak. Illyefalvi 1935. és Dobrovits 1936.

9. Az 1918–1945 között Budapesten működő kaszinók

tődő lokális jellegű kaszinó, a másik a posta járműtelepének dolgozóié volt, amely a telephelyhez kötődött.

A rendelkezésre álló adatok szerint a két világháború közötti időszakban 27 Budapesten működő kaszinóról beszélhetünk, ám mivel három esetben csak az 1920-as évekre és csak az egyesületek tisztikárára vonatkozóan találtam utalást, így ezeket kihagytam az elemzésből. A fentieken kívül – a levéltári források bizonyossága szerint – működött még a fővárosban a *Budapesti Helyőrségi (Honvéd) Altiszti Kaszinó Egyesület* is, ami az iratok szerint még 1943-ban is fennállt.³²⁴ Mindent összevetve tehát 25 fővárosi kaszinó került az elemzésbe (lásd Melléklet, 2. táblázat).

A korszak kaszinóinak legnagyobb része kerületi alapon szerveződő egyesület volt, ami egybevág Dobrovits összes társaskörre vonatkozó kijelentésével, mely szerint a társaskörök „túlnyomó többségükben helyi jellegűek” voltak.³²⁵ Ezek a kaszinók egy adott lakóhelyi közösséget kívántak összefogni, lakóhelyüket fejleszteni és társas életüknek helyet biztosítani. Kerületi kaszinónak neveztem minden olyan kaszinót, ami nevében kerületi elköteleződést sejtetett, vagy amely alapszabályaiban foglaltak szerint is egy-egy adott lakóhelyi egység, azaz esetünkben egy kerület fejlesztéséért jött létre, vagy azt elősegítendő működött. Budapesten a vizsgált időszakban 15 kerületi kaszinót különböztettem meg.

Városi kaszinónak neveztem a két lipótvárosi kaszinót, amelyek nem illeszkedtek sem a kerületi kaszinók keretébe, sem országos kaszinónak nem voltak nevezhetők. S bár a *Lipótvárosi Casino* és a *Lipótvárosi Polgári Kaszinó* – neve alapján – szintén a kerületi kaszinók közé tartozna, korabeli alapszabályaikat³²⁶ olvasva egyiket sem sorolhattam ebbe a csoportba, azok ugyanis nem utaltak kerületi elköteleződésre. Előbbi kaszinó alapszabálya teljesen általánosan fogalmazott, s csupán a művelt rétegek összefogását említette meg céljai között, utóbbi kaszinó alapszabályában az egyéb szempontból nem tipizált, „szélsőségektől

³²⁴ MNL OL K150.1942.VII.5.215342 és A Magyar Királyi Helyőrségi Altiszti Kaszinó vagyonának hovaforditása. MNL OL XIX-B-I-h.1948.486177.105.

³²⁵ Dobrovits 1936: 54.

³²⁶ A budapesti Lipótvárosi Casino alapszabályai, ügyrendje, tagjainak névjegyzéke 1935. Budapest, 1935.; Lipótvárosi Polgári Kaszinó alapszabálya 1930. MNL OL XIX-B-I-h.1949.547581.219.

mentes gondolkodású polgárokat³²⁷ akarta tömöríteni. Feladatai között nem említettek kerületi ügyeket, csupán a polgárság jogainak képviselését emelték ki.³²⁸

A *Nemzeti Casino* és az *Országos Kaszinó* egy külön altípust jelentett. Ezek az úgynevezett országos hatókörű kaszinók nyilvánvalóan Budapest fővárosi státuszából adódóan kaptak itt helyet. De fontos megjegyezni, hogy a különböző foglalkozásúak országos kaszinói nem kerültek ebbe a típusba, mert ezek esetében a szakmai elköteleződés sokkal hangsúlyosabb volt, mint az országos hatókör.

A negyedik kaszinótípusba sorolt egyesületek tehát a szakmai alapon szerveződő vagy foglalkozási elkülönülést mutató kaszinók voltak, ahol egy-egy szakma képviselőinek nyújtottak társasági helyszínt. Hat ilyen jellegű kaszinó működött a vizsgált időszakban a fővárosban. A kategórián belül is többféle módozatot találunk, volt köztük szakmai érdekképviselést ellátó vagy a szakmai képzést előtérbe helyező, volt közöttük önszegélyezésre fókuszáló kaszinó, és volt olyan is, amely sokkal inkább látszott egy korszerű művelődési háznak, szakmai alapon szerveződő társasági klubnak, mint az eddigiekben megismert kaszinónak.

³²⁷ A Lipótvárosi Polgári Kaszinó alapszabályai 1930, uo.

³²⁸ Ez utóbbi magyarázhatja a kaszinó későbbi névváltoztatását *Budapesti Polgári Kaszinóra*, mely sokkal inkább kifejezte az egyesület elköteleződését.

19. kép. A Terézvárosi Casino homlokzata

Kerületi kaszinók

A tizenöt kerületi kaszinóból a főként aktív és nyugdíjas tisztviselők lakta első kerületben működött Buda legrégebbi kaszinója, az 1886-ban alakult *Budai Polgári Casino*. Az 1930-ban létrehozott és társadalmi összetételében az I. kerülethez hasonló XI. kerületben feltehetően két kaszinó működött. A *Kelenföldi Kaszinóról* tudjuk, hogy 1892-ben alakult, és az Illyefalvi által összeírt budapesti kaszinók között is megtaláljuk, sőt háború utáni iratanyaga is fennmaradt. Ennek ellenére a Dobrovits által publikált jegyzékben nem szerepel, a kérdéses lista csak a XI. kerületben működő *Szent Imrevárosi Kaszinót* tünteti fel.

Az Illyefalvy-féle jegyzék szerint a *Kelenföldi Kaszinó*nak 220 tagja volt, és a Mészöly utca 1. szám alatt működött. Kerületi „párja” Dobrovits összeírása szerint néhány évvel később ötszáz tagot tudhatott maga mögött, székhelye pedig a másik kaszinóhoz igen közel, a Horthy út 29. szám alatt volt. Mivel a *Szent Imrevárosi Kaszinóról* csak a fentiekben említett adatok ismertek, a helyzet tisztázása nem lehetséges. De minnekutána a két kaszinó a kerület két különböző részének a nevét viselte, méltán gondolhatunk elkülönülésre.

A Terézvárosban két, kártyabotrányoktól hangos kerületi kaszinó létezett. Az 1930-as években mindkettő az Andrássy úton működött, a régebbi az Opera mellett a 24., a *Terézvárosi Polgári Kaszinó* pedig a körúthoz közelebb, az Andrássy út 47. szám alatt.

A *Terézvárosi Casino* 1884-ben *VI-VII. kerületi Kör* néven alakult. Pontosan nem tudni, mikor vette fel a *Terézvárosi Casino* nevet, annyi bizonyos csak, hogy az egyesület 1901-ben már ezen a néven szerepelt egy bérleti szerződésben. Az alakulás évében a fővárosi kaszinók között elsőként épület-részvénytársaságot alakítottak, hogy a Sugárút 3948. helyrajzi számú telken bérházat és kaszinóhelyiséget építsenek.³²⁹

³²⁹ A beruházás részletes leírását lásd Eöry 2010: 102–105.

Az épület Petschacher Gusztáv³³⁰ tervei alapján épült, 1885 őszén nyitották meg. A Sugárút felőli földszinti vendéglőt, valamint az első és második emeleti termeket a *VI. és VII. kerületi Kör* bérelte. Az egyleti étkező a Szerecsen utcára néző földszinti termekben volt. Egy 1890-ben készült fotó szerint az épület homlokzatán a Fővárosi VI. és VII. kerületi Kör felirat szerepelt, a földszinten ugyanekkor Petanovics József Bor- és Sör csarnoka üzemelt.

A *Terézvárosi Casino* és az általa létrehozott Fővárosi Casino-Épület Részvénytársaság nem tudta sikerre vinni a vállalkozást, hogy egy értékes ingatlanhoz juttassa az egyesületet. A kaszinó nem tudott annyi tőkét gyűjteni, olyan tagságot toborozni, amelynek anyagi erejével képes lett volna az ingatlant megvenni. S mivel nem találtak jobb megoldást, értékesítették a székházat, a kaszinó pedig új otthon után nézett. A kudarcban fontos szerepe lehetett annak is, hogy túl korán vágtak bele a vállalkozásba. Ha elfogadjuk azt az álláspontot, mely szerint minden egyesület életében a természetes fejlődés eredményeképpen következik el az a pillanat,³³¹ amikor kellően megerősödve bele tud vágni egy ilyen beruházásba, akkor azt is beláthatjuk, hogy ebben az esetben ennek még nem érkezett el az ideje. Végül 1908. március 2-án adták el a házat, melyben néhány évvel később a Párizsi Nagyáruház nyílt meg. Az épületet átalakították, de a kaszinó dísztermét megtartották, ez lett az áruház híres Lotz-terme. A Terézvárosi Casino ezzel egy időben az Andrássy út 24. szám alá költözött, ahol 1933-ig működött, majd a közeli Nagymező utca 22-24. szám alatti épületbe tette át székhelyét.

A *Terézvárosi Casino* kezdetben a teljes főváros polgárságát kívánta megszervezni, majd csak később, feltehetően az átalakuló körülmények hatására vált a kerület társadalmára fókuszáló egyesületté. A VI-VII. kerületi Kör legelső, 1884-es alapszabálya ugyanis még nem említette, hogy csak a kerületi lakosok számára kívánja céljait, a „társadalmi és üzleti előnyök megteremtését”³³² elérni. Az 1928-ban keletkezett alapszabályában még mindig a fővárosi polgárságot, majd 1934-ben már

³³⁰ Petschacher Gusztáv (1844–1890) munkája a Pénzügyminisztérium József nádor téri székháza, a Harkányi- és Pallavicini-paloták az Andrássy úton, és nem utolsósorban a Kodály körönd vasutas házai is.

³³¹ Dobrovits 1936: 93.

³³² A VI-VII. kerületi Kör alapszabálya 1884. 2.

20. kép. *A Terézvárosi Casino díszterme*

a kerületi polgárságot szólították meg. Elsődleges céljuk „a fővárosi polgárság és különösen a terézvárosi polgárság erkölcsi, gazdasági és különösen politikai érdekeinek szolgálata, a magyar nemzeti gondolat istápolása, és ennek kapcsán a polgárságnak a szélsőséges irányzatoktól való elvonása és megszervezése”³³³ volt.

A fennmaradt levéltári források szerint a szerencsejátéknak igen jelentős szerepe volt az egyesület életében. A *Terézvárosi Casino* 1934-es alapszabálya az akkor hatályban levő szabályozásnak megfelelően³³⁴ rendelkezett a hazard kártyajátékkal kapcsolatban, amikor azt délután kettő és hajnali kettő között engedélyezte, valamint azzal, hogy a (rulettezhez hasonló) „Trente et Quarante” játékot megtiltotta a kaszinóban.

³³³ A Terézvárosi Casino alapszabályai 1934. MNL OL K150.1940.VH.5.145968.

³³⁴ 174000/1928. számú B.M. rendelet.

Mindezek ellenére 1936-ban az egyesület ellen rendőrségi vizsgálatot folytattak, sőt időlegesen meg is tiltották a hazárdjátékot, aztán végül a belügyminiszternek küldött kérvény hatására, az év végén fokozott ellenőrzés mellett újra engedélyezték azt. 1940 októberében azonban újabb probléma támadt a kártya körül, amikor a rendőrségi nyomozás következményeképpen a kaszinó feloszlott.

A főbb vádpontok szerint a kaszinóban bérbe adták a bankadás jogát, nem szedték be a tagdíjakat, nem könyveltek szabályosan, és főként kártyajövedelemből tartották el magukat. Ez a vád már négy évvel korábban is felmerült ellenük, akkor az elnökök beismerték, hogy költségvetésük 60 százaléka kártyapénzből származik, és működésük a hazárdjátékok nélkül lehetetlen lenne, de felhívták arra is a figyelmet, hogy az így megszerzett jövedelmet milyen hasznos célokra fordítják.³³⁵ Ennek ellentmondóan a Budapesti Rendőrfőkapitány ugyanez év július 3-án kelt feloszlatási kérelmében a következő indoklást adta: „A nyomozás adatai szerint a kaszinó társadalmi tevékenysége sem olyan, melyet betölteni hivatva volna. Főtevékenysége a hazárdjátékokra van alapítva és így nem rendelkezik azzal a szükséges erkölcsi alappal, mely egy kaszinó mint társadalmi egyesület működésének elengedhetetlen része.”³³⁶

A kaszinó vezetői azonban a feloszlást kimondó közgyűlésen (1940. október 22-én) mindezt másképp interpretálták: „a közel hatvan esztendő múltja visszatekintő kaszinó nem tudott kellően beilleszkedni az új kor szellemébe. Kiöregedett, régi tagjainak zöme a tradíciókhoz ragaszkodva nem tette lehetővé a szükségszerű újítások keresztülvitelét.”³³⁷ Egyoldalú forrásokat vizsgálva bűnös kártyabarlangként mutathatnánk be a *Terézvárosi Casinót*, ám ha a levéltári anyagban talált, a kaszinóról szóló egyéb szövegek múltábrázolását is figyelembe vesszük, egy másik kaszinó képét tudjuk rekonstruálni.

Az említett szövegek annyiban rendhagyóak, hogy nem a dicsőséges múlt felidézésének igényével íródtak, hanem a fentiekben már említett rendőrségi eljárások okán keletkeztek. 1936-ban a kaszinóban folyó hazárdjáték miatt született tiltó határozat ellen a kaszinó akkori elnökei

³³⁵ A Terézvárosi Casino iratai. MNL OL K150.1940.VII.5.145968.

³³⁶ Uo.

³³⁷ A Terézvárosi Casino 1940. október 22-i közgyűlésének jegyzőkönyve. MNL OL K150.1940.VII.5.145968.

(Dénesfalvy-Dinich Vidor és Faragó János József) írtak fellebbezést, 1940-ben pedig az akkor folyó, immár felosztatással fenyegető rendőrségi eljárás apropójaként írt beszámolót a kaszinó főttkára, Erdős Miklós.

Az e forráscsoportból kiolvasható információk szerint a *Terézvárosi Casino* a polgári középosztály egyesületeként, annak szervező erejeként tekintett önmagára, mely a nemzeti érzésű, városi polgárság öntudatra ébresztőjének, szociális érdekei védelmezőjének feladatát látta el. A dokumentumok szerint a kaszinóban rendezett események nagyjából azonosak voltak a más kaszinókban is megtalálhatóakkal (társas estélyek, műsoros táncestek, szombatonként kabaréestélyek, valamint tudományos előadások történelmi, gazdasági, politikai és szociális problémákról). A beszámolók szerint a kaszinó karitatív tevékenységet is folytatott: ruhagyűjtő akciókat, ingyen ebédeket szervezett. S miközben arról panaszkodtak, hogy nem tudják fenntartani az egyesületet, megfestették Mussolini portréját és 1940. április 28-án ünnepélyes kezek között le is leplezték, majd pedig ebben az évben kezdték újra-szervezni a könyvtárukat is.

Vagyis látszólag átlagos és élénk egyesületi élet folyt a *Terézvárosi Casinó*ban, mellyel az elsőként említett források ismeretében nehezen tud mit kezdeni a jelenkori kutató. Benyomásaink súlyozásakor azonban nem téveszthetjük szem elől, hogy ezek a beszámolók a rendőrségi eljárás és a kaszinót ért vádak apropóján készültek. A benne felsorolt események megtörténtét ugyan meghívókkal bizonyították, de arra semmi nem utal, hogy hány kaszinótagot mozgattak meg ezek az események, és a tagság mekkora része használta csak „kártyabarlangként” az egyesület székházát.

A főváros VII. kerületében a két világháború között három kaszinó is működött. A *VII. kerületi Polgári Kaszinó* 1889-ben alakult, az *Erzsébetvárosi Kaszinó* 1894-ben, az *Erzsébetvárosi Keresztény Kaszinó*t pedig 1921-ben hozták létre. Utóbbi a Thököly út 56. szám alatt működött, a két 19. században alakult kerületi kaszinó közül az erzsébetvárosi a Rákóczi út 28., a polgári pedig előbb az Aréna út 21., később az Erzsébet körút 48. szám alatt talált magának helyet. Hármójuk közül csak a polgári kaszinó került be az 1930-as évek mindkét összeírásába. Ezek szerint az egyesület néhány év alatt jelentős taglétszám-növekedést könyvelhetett el, az 1930-as évek elején még alig hétszáz tagot számoló kaszinónak ugyanis 1937-ben már 1012 tagja volt. Az *Erzsébetvárosi*

Kaszinó tagsága az 1930-as évek elején 584 fő volt, a keresztény kaszinó pedig 1937-ben mindössze 302 taggal működött.

Az *Erzsébetvárosi Kaszinó* tárgyalta korszakot megelőzően keletkezett iratai³³⁸ egy átlagos kerületi kaszinó képét vetítik elénk, melynek célja volt „a fő- és székvárost, különösen pedig a VII. kerületet érintő kérdések tárgyalása és megvitatása által a közügyek iránti érdekeltséget felkölteni és állandóan fenntartani.”³³⁹ Az 1907-ben kiadott alapszabály már a polgárságra fókuszálva tartotta fontosnak a kerület és a főváros eseményeinek követését, sőt befolyásolását: „Figyelemmel kíséri az egyesület a közérdekű országos, fővárosi s főleg kerületi jelentőségű ügyeket, a székesfőváros s ennek keretében az Erzsébetváros gazdasági érdekének erősítése érdekében állandó működést fejt ki.”³⁴⁰ Források hiányában csak hipotézisként tudjuk állítani, hogy ez az egyesület az első világháború után is megtartotta alapelveit, és vélhetően a továbbiakban is a kerület érdekeit szem előtt tartva működött.

Az *Erzsébetvárosi Kaszinó* 1922-es és 1928-as tisztikarának³⁴¹ foglalkozási összetétele a kaszinó polgári voltára enged következtetni. Az egyesület mindkét évben Ugron Gábor nyugalmazott miniszter elnöklete alatt állt, ügyvezető elnöke Steiner Gyula orvos, társelnöke pedig Soltész Adolf lapszerkesztő volt. Alelnökei között három orvost és egy színigazgatót, háznagyai között egy mérnököt és egy fűszerkereskedőt találhatunk.

Erzsébetváros másik kaszinója a *VII. kerületi Polgári Kaszinó* alapszabályai szerint az általános, kerületi kaszinókra jellemző célok mellett olyan fennkölt elvekért kívánt síkraszállni, mint a „humanisztikus eszmék,” sőt kísérletet akart tenni arra, hogy a „közügyeket az egyéni érdek mételyező befolyásától” megóvjá. Mindezekon kívül még egy különleges szerepre vállalkozott ez az egyesület, amit az alapszabály így fogalmazott meg: „a kerület külső részének fellendítése céljából mint erkölcsi testület a hatóságoknál eljár, ily ügyekben kérvényez vagy szót emel,”³⁴² vagyis érdekképviselőként is működött.

.....
³³⁸ Az Erzsébetvárosi Casino 1893-as alapszabálya. Budapest 1894.; Az Erzsébetvárosi Kaszinó alapszabályai 1907. Budapest, 1908.

³³⁹ Az Erzsébetvárosi Casino 1893-as alapszabálya. 3.

³⁴⁰ Az Erzsébetvárosi Kaszinó alapszabályai 1907. 2.

³⁴¹ Az adatok a Budapesti Czim- és Lakásjegyzékből származnak.

³⁴² A VII. kerületi Polgári Kaszinó módosított alapszabályai. Budapest, é.n. 2.

Az elvek megvalósítása források hiányában ebben az esetben sem követhető nyomon, de a megvalósítás komolyságát jelezheti talán a kaszinó kormányzati rendszere. A kaszinónak ugyanis négy igazgatója volt, hárman a szokásos feladatokat látták el, a negyedik elnök a fenti alapelv megvalósítása érdekében „a Kaszinót, annak tagjait, úgy a VII. kerület külsőrészét és ennek lakosságát érintő közügyekkel és társadalmi mozgalmakkal”³⁴³ foglalkozott.

A *VII. kerületi Polgári Kaszinó* „a haza, a székesfőváros, de különösen az Erzsébetváros külső részének és polgárainak érdekeit”³⁴⁴ kívánta képviselni. Ahogyan ez egy ideális kerületi kaszinótól elvárható, a Széchenyi óta hangoztatott elveket (társasági élet élénkítése, érintkezési központ teremtése) kifejezetten a helyben lakó polgárok számára kívánta megteremteni, ez esetben azonban nem az egész kerületre, hanem annak egy még kisebb részére, Erzsébetváros külső területére fókuszált csupán. Mindemellett elgondolkodtató, hogy az összeírások szerint az 1930-as évek elején valóban a kerület peremén működött a kaszinó, míg az évtized végére már a kerület szívében találjuk az Erzsébet körút 48. szám alatt.

A Józsefvárosban a kerület kaszinóképes lakosságán szintén három kaszinó osztozott, amelyek szinte egymás szomszédságában helyezkedtek el. A *Józsefvárosi Kaszinó* feltehetőleg a század elején alakult és a József körút 16. szám alatt működött. A *Józsefvárosi Keresztény Kaszinó* 1923-ban jött létre, székhelye a József körút 52–56. szám alatt volt. A *Józsefvárosi Polgári Kaszinó* pedig 1931-ben alakult meg, előbb a Röck Szilárd utcában, majd a József körút a 65. szám alatt működött. A két utóbbi alakulatról csak az összeírások és lakcímjegyzékek emlékeznek meg, innen tudjuk, hogy az 1930-as évek elején a polgári kaszinónak közel négyszáz tagja volt, míg a keresztény kaszinóba valamivel több mint háromezren iratkoztak be.

A Ferencváros egyetlen kaszinója, az 1924-ben alakult *Ferencvárosi Keresztény Kaszinó* a józsefvárosi példákkal ellentétben az Üllői 115/a szám alatt, a körúttól távol működött. Az egyesület három évvel később változtatta meg a nevét *Ferencvárosi Kaszinóra*. Az 1930-as években viszonylag jelentős tagsággal rendelkezett, 1931-ben 910, 1937-ben 1012

³⁴³ Uo. 13.

³⁴⁴ Uo. 2.

tagja volt. A kaszinó székhelyéül szolgáló ház a mindenkori elnök,³⁴⁵ Usetty Béla tulajdonában volt,³⁴⁶ aki nemcsak a helyiségeket, de a rendezési tárgyakat is biztosította az egyesületnek. Sajnos magának az egyesületi térnek a nagyságáról nincs információnk, de a felosztás alkalmával felvett leltár szerint a kaszinónak színpada is volt, elfért benne továbbá 196 Thonet szék és tizenkét vendéglői asztal is.³⁴⁷

A *Ferencvárosi Kaszinó* 1945 augusztusában kérte továbbműködésének engedélyezését, hogy legyen hol pihennie és beszélgetnie a kerület polgárainak. A kérvényben a kaszinó vezetői tagjaikat kispolgárnak titulálták, mely fogalom alatt tisztviselőket, kereskedőket, iparosokat értettek.³⁴⁸ A tagnévsorokat nem ismerjük, egyetlen tagságra utaló forrás a kaszinóval kapcsolatban az említett iratban feljegyzett tiszti kari névsor volt. Ebben két ügyvéd, két tisztviselő, egy műépítész, két iparos és egy kereskedő neve olvasható.

A X. kerületben a *Kőbányai Kaszinó* képviselte a kerületi kaszinók típusát, melynek korai története kissé ellentmondásos. A levéltári iratok szerint az egyesület 1872-ben *Pest-kőbányai Casino* néven alakult meg.³⁴⁹ Az egyesület történetírója³⁵⁰ szerint azonban *Kőbányai Társaskör* néven alapították az egyesületet, majd 1889-ben *X. kerületi Kőbányai Kör* elnevezéssel alakult újra. A beszámoló szerint csak 1900 márciusában dr. Gábor Ignác egyesületi tag alapszabály-módosítási indítványa hatására vette fel az egyesület a *Budapest-Kőbányai Casino* nevet. Az 1940-es alapszabály szövege azt támasztja alá, hogy a kaszinó ezt az alakulást tekintette kiindulópontnak, hiszen pecsétjén a Kőbányai Kaszinó név mellé az 1889-es dátumot tüntette fel.

³⁴⁵ Az egyesület elnöke 1924-ben, 1927-ben is Usetty Béla volt, és az 1945-ös beadvány szerint is ő vezette az egyesületet.

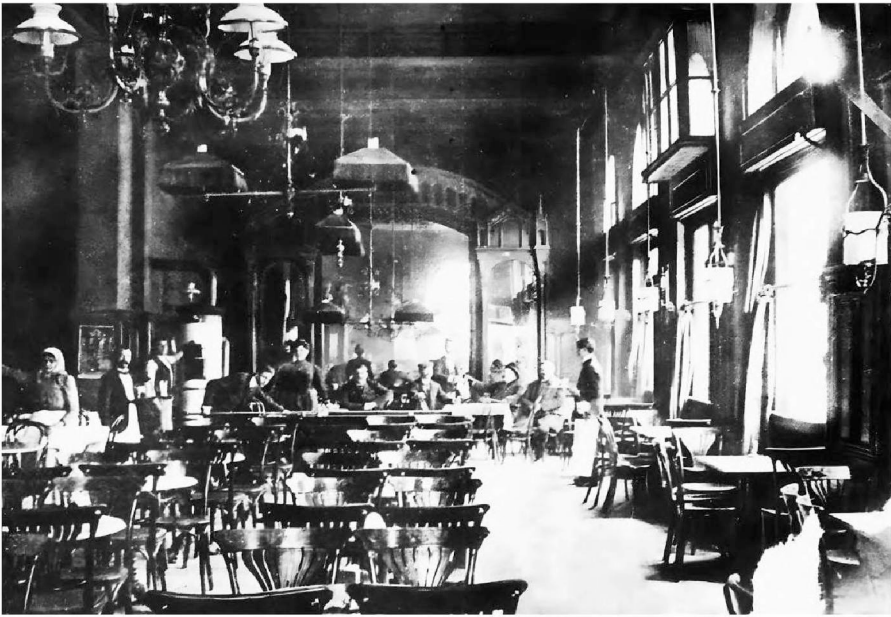
³⁴⁶ Usetty 1887-ben született, jogi egyetemet végzett, ügyvédi praxisa, a kerület aktív közéleti szereplője volt. Az *Országgyűlési Almanach*ban 1936-os megválasztása kapcsán közölt életrajza szerint már 1919-ben Wolff-párti színekben a kerület polgárainak vezetője lett. 1920-tól törvényhatósági bizottsági tag, 1926-ban pedig az Egységes Párt színeiben lett képviselő a budapesti déli lajstromos választókerületben.

³⁴⁷ MNL OL XIX-B-I-h-1948.493673.141.

³⁴⁸ MNL OL XIX-B-I-h-1948.493673.141.

³⁴⁹ Pest-Kőbányai Kaszinó. MNL OL K150.1872.BI.4.31075.170.

³⁵⁰ Bereczky 1914.

21. kép. *Kőbányai Kaszinó kávéháza*

A Budapest-Kőbányai Casino-Épület Részvénytársaság 1899. május 11-én alakult meg, hogy felépíttesse és működtesse a kaszinó saját épületét az akkor kialakuló kerületi központban. Az építkezés 1900 júniusában kezdődött meg, és az 1901. június 28-án tartott tanácskozáson már annak befejezéséről számolt be az igazgatóság.³⁵¹ Az egyesület a helyiségek (és a külön kihangsúlyozott díszterem) használatáért cserébe hat évre minden jövedelmét az épület-részvénytársaságra ruházta (az adományok és örökségek kivételével). Az épületet 1924 áprilisában adták el a Kőbányai Takarékpénztárnak, aminek következtében a részvénytársaság megszűnt, de az épületet továbbra is a kaszinó használta. A két világháború között is itt, a X. kerület Füzér utca 13. szám alatt működött az egyesület, amelynek az 1930-as évek elején 265, 1937-ben pedig 344 tagja volt.

A kaszinóban olyan, a két világháború között már ritkán megtalálható helyiségek is voltak, mint a tekepálya vagy a vívóhelyiség. (A kaszinó

³⁵¹ A beruházás részletes leírását lásd Eöry 2010: 111–115.

az épületet is birtokló Kőbányai Takarékpénztártól bérelt egy tekepályát 1935-től.) Szintén rendhagyónak tekinthető, hogy az estélyeken, felolvasásokon kívül az egyesület kirándulások szervezését is tervezte, ezeken felül pedig olyan „rendes értekezleteket” is kívántak tartani, „melyeken a közélet terén felmerülő”³⁵² kérdésekről akartak eszmét cserélni. Összegezve azonban azt mondhatjuk, hogy a *Kőbányai Kaszinó* semmilyen specializált feladatot sem kívánt felvállalni más kerületi vagy korszakbeli kaszinókkal összehasonlítva. Az ismert 1872-es alapszabályban még két nyelven jelentek meg a paragrafusok, németül és magyarul, ennek itt már nyoma sincs. A *Kőbányai Kaszinó*ban a „kaszinó működésének fokozása céljából”³⁵⁷ hat bizottságot hoztak létre. Ezek voltak a közügyi, a tudományos, a szépirodalmi és szépművészeti felolvasásokat rendező, a gazdasági, a vigalmi, a személyügyi és a testnevelési bizottságok. A közügyi bizottság a halaszthatatlan ügyekben való intézkedést kapta feladatul. A tudományos bizottság a felolvasások rendezése mellett pályadíjak kitűzését is feladatul kapta, mégpedig „a hazai irodalom, nemzetgazdaságtan, socialpolitika [sic!], hazai történelem, nyelvészet és egyéb aktuális témák köréből, melyet az arra illetékes irodalmi vagy tudományos társulat véleménye alapján az évi rendes közgyűlésen”³⁵⁸ adtak ki. Mindezek mellett megemlítenéd még a testnevelési bizottság, mely természetesen a sportolási lehetőségek megteremtéséért volt felelős, mégpedig a felsorolás szerint a már említett vívás mellett „Law tenisz” és jégpálya megteremtése volt a feladatuk.

A *Kőbányai Kaszinó* feloszlását egy 1947-ben kelt határozat mondta ki, ami szerint az egyesület 1944 óta nem működött, mert akkor leventotthon céljára sajátították ki a helyiségeiket, 1945-től pedig a Szociáldemokrata Párt működött az épületben. A kaszinó elnöke, Halter Károly szerint a párttal kötött szerződés értelmében az épületet a felújításért cserébe ingyen bocsátották a rendelkezésükre, ennek befejeztével a kaszinó is kapott volna egy helyiséget, hogy tovább működhessen. Az irat szerint azonban ez a feloszlást kimondó határozat megszületéséig nem következett be.

³⁵² A Kőbányai Kaszinó alapszabályai 1940. MNL OL XIX-B-I-h.1948.490031.129.

A *Kőbányai Kaszinó* vizsgált korszakban regnáló vezetősége (az 1922-es, az 1928-as és az 1940-es tisztikart ismerjük) a kerület gazdasági elitjét vonultatta fel. A Dréher Sörgyár igazgatójának, Aich Györgynek az elnöklete után egészen az egyesület feloszlatásáig Halter Károly, a Kőbányai Takarékpénztár Rt. elnöke állt a *Kőbányai Kaszinó* élén. Főtitkára Burg Ferenc magánzó, később Donyó Orbán, majd Gratz Antal ügyvéd, alelnökei Sajó János gimnáziumigazgató, Gábor Ignác, majd Fehér Béla polgári iskolai igazgató voltak, míg igazgatói Reithauser Róbert gyáros és Kloss Hermann, a Dréher sörgyár nyugalmazott cégvezetője.

A XIV. kerület a nemrégiben hozzácsatolt Rákosfalvának köszönhetette kaszinóját, amely a Kerepesi úton működött. 1936-os alapszabálya szerint működését Rákosfalván és a Horthy Miklós kertvárosban kívánta kifejtetni.³⁵³ Általánosnak mondható kerületi céljai mellett a kaszinó nagy hangsúlyt fektetett a hazafiasság terjesztésére, illetve annak kifejezésére, ezért az alapszabály elhatározása szerint az egyesület fontosnak tartotta, hogy hazafias ünnepségeket rendezzen, és hogy a kaszinó saját zászlaja alatt vegyen részt a nemzeti ünnepeken. Szintén idekapcsolódik az alapszabálynak az a homályos célkitűzése, amely szerint fontosnak tartották „a jelenlegi állami élet” „nemzeti szempontból” való bemutatását, valamint egyéb „politikamentes időszórúságok”³⁵⁴ ismertetését is.

Az 1870-ben alakult kaszinónak 1937-ben mindössze száz tagja volt. Ekkor a Kerepesi út 124. alatt, majd a feloszlítás kapcsán keletkezett iratok szerint a Vezér út 15. szám alatt, Tóth Mihály vendéglőjében működött. Az akkor már évek óta nem működő *Rákosfalvi Kaszinót* 1946-ban oszlatták fel.

Óbudán és a XIII. kerületben korszakunkban nem alakult és nem működött kaszinó, ami valószínűleg a kerületek munkásjellegéből következett, a főváros II. és XII. kerületében pedig feltételezhetően a zöldövezeti jelleg és az inaktívak magas aránya játszott közre abban, hogy nem alapítottak ilyen jellegű egyesületet.

³⁵³ Budapest XIV. kér. Rákosfalvi Kaszinó alapszabálya 1936. MNL OL XIX-B-I-h.1948.480561.64.

³⁵⁴ Uo.

Határesetként a kerületi kaszinókhoz soroltam azt a két keresztény kaszinót is, amelyek vallási alapon szerveződtek ugyan, de egy adott kerület kebelén belül működtek. Ezekben az esetekben a felekezeti meghatározottság mellett a kerületi elköteleződés másodrangú szempont volt, ennek ellenére nyilván a székhely és az idejáró tagság óhatatlanul feltételezett egyfajta területi elköteleződést is.

Az *Erzsébetvárosi Keresztény Kaszinó*³⁵⁵ és a *Józsefvárosi Keresztény Kaszinó* esetében is igaz, hogy a tagság elsődleges kritériuma a magyar állampolgárságon kívül a keresztény meggyőződés volt. Utóbbi kitétel a korszak szóhasználatában „nem zsidó” jelentésben értelmezendő. Ezzel egybehangzóan céljaik között elsősorban a keresztény és magyar értékek, s nem a kerületi érdekek védelme volt a leghangsúlyosabb: „A magyar Genius szülte tehetségeket lekötni a keresztény és nemzeti eszmevilágnak, a nemes magyar ízlést fejleszteni, az általános műveltséget nemzeti irányba terjeszteni, a magyar zene, költészet és beszélőművészet kincseit feltárni.”³⁵⁶ Ezzel párhuzamosan a „haza földjéhez való törhetelen ragaszkodás,” a tekintélytisztelet, valamint a fajvédelem is a kaszinó napirendjén szerepelt. Tevékenységükkel be kívánták bizonyítani, „hogyan a magyar faj vezetésre és uralkodásra született”, és meg kívánták mutatni „mindazt, ami tehetséges magyar lélek és ihletett magyar szívnek terméke.”³⁵⁷ A célkitűzések elérése érdekében falaik közé elsősorban a kaszinó ideológiai elkötelezettségének megfelelő előadókat vártak, könyvtárában is az ilyen jellegű műveket preferálták. A *Józsefvárosi Keresztény Kaszinó*ban a fentiek mellett szerették volna a kerületi ügyeket a nemzeti érdekek szerint megoldani, a kerületi jótékony szervezeteket támogatni, valamint a kerületi tehetségeket felkarolni. Vagyis e két utóbbi esetben az egyesület kerületi identitása a keresztény és nemzeti elköteleződés mögé szorult.

.....
³⁵⁵ Az *Erzsébetvárosi Keresztény Kaszinó* 1939-ben a nevét *Budapest Rákospalota-i Keresztény Kaszinó*-ra változtatta, mivel székhelye átkerült a XIV. kerületbe. A módosított alapszabályban már nem szerepeltek a kerületi ügyekre vonatkozó kitételek.

³⁵⁶ A Budapesti Erzsébetvárosi Keresztény Kaszinó alapszabályai 1922.4.

³⁵⁷ Uo.

A kerületi kaszinók ideáltípusa

A Budai Polgári Casino

A kerületi kaszinók sokféleségének áttekintése után nézzük meg, hogyan is festett egy ideáltipikus kerületi kaszinó, mely minden alapjellemzővel rendelkezett, és forrásadottságai is átlagon felüliek voltak.

A *Budai Polgári Casino* 1886-ban alakult. A háború ideje alatt a különböző segítő akciókban részt vevő egyesületben a mindennapi kaszinói élet szünetelt. 1919. március végén az épületet elfoglalták az első kerületi kommunisták, s augusztusig a kezükön is maradtak a helyiségek. A kaszinó háború utáni első közgyűlését 1919. szeptember 23-án tartották, elnökévé Haller István keresztényszocialista politikust, akkor propagandaügyi minisztert (1920-tól a KNEP színeiben megválasztott képviselőt, valamint vallás- és közoktatási minisztert) választották. Mellette Virter László ügyvéd (1920-ban a KNEP országgyűlési képviselője) ügyvezető alelnökként, Áldassy Antal történész, egyetemi tanár (1924–1925-ben a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának dékánja, a *Turul* és a *Történelmi Szemle* szerkesztője) és Fodor István alelnökként, Szuppán Ferenc pedig igazgatóként működött.

Az 1920-as években a *Budai Polgári Casino* is anyagi gondokkal küzdött. Bevételeik növelése érdekében italmérési és trafikjogot szereztek, valamint a nagyterem kiadásából, végül a tagdíjak emeléséből (1922. decemberi közgyűlésen határoztak erről) próbáltak pénzhez jutni. Feltehetően emiatt merült fel a két első kerületi kaszinó egyesítésének a gondolata is.³⁵⁸ A *Felső Krisztina-körúti Kaszinó* (később *Krisztinavárosi Kaszinó*) 1902-ben jött létre. Az egyesülés előtt a kaszinó elnöke Ripka Ferenc, a Gázművek vezérigazgatója, 1924-től a Községi Polgári Párt vezetője (1925-től Budapest főpolgármestere) volt, másodelnöke Ripka párttársa, dr. Baránszky Gyula ügyvéd, törvényhatósági bizottsági tag (aki később a Községi Polgári Párt szakadásakor Ripka mellé állt Wolff Károly pártelnök és későbbi kaszinóelnök ellenében).

³⁵⁸ *Budapesti Várbéli Kaszinó Egylet* működésére vonatkozóan a háborút követő években nincsenek adatok.

A Krisztinavárosban az 1923. február 1-jei sikertelen, majd a 11-ei sikeres közgyűlés tárgyalta és határozta el a fúziót. A *Budai Polgári Casinó*ban szintén csak második nekifutásra sikerült elfogadtatni a két kaszinó egyesítésének tervét. A hivatalos megfogalmazás szerint a fúzió azért volt hasznos, mert így az ugyanazon célokért küzdő két kaszinó immár a kerület polgárait egyesítve a közélet hangsúlyosabb elemévé válhatott.³⁵⁹ Az egyesülés nyomán létrejött kaszinó *Budai Polgári Casino* néven működött tovább, elnöke a krisztinavárosi egyesület elnöke, Ripka Ferenc lett. Az egyesült kaszinó a *Budai Polgári Casino* alapszabálya szerint működött tovább, melybe csak az egyesülés tényét szűrták be. A megnövekedett létszám miatt pedig annak megfelelően emelték a választmányi tagok számát, a 761 fős krisztinavárosi és a 658 fős budai polgári tagság egyesülésével a kaszinó tagsága ugyanis jóval ezer fölé emelkedett (1419). Ezzel tehát 1923-ban a főváros budai oldalán is megszületett egy, a legnagyobb pesti kaszinókhoz hasonló nagyságú kaszinó.

A *Budai Polgári Casinó*nak a legjelentősebb pesti kaszinókhoz hasonlóan saját székháza volt. Az építkezés lebonyolítására és az épület működtetésére a fenti kőbányai és terézvárosi példához hasonlóan egy részvénytársaságot hoztak létre.³⁶⁰ A részvénytársaság hivatalosan 1892. június 15-én alakult meg, alapszabálya szerint célja volt „a főváros I. kerületében, az Alagút utca és a Krisztina-tér sarkán fekvő 541.542/b.4. számú telket megszerezni, e telken casinói és vendéglői helyiséggel oly házat építeni és fenntartani, mely jellegénél fogva a városrész társadalmi életének mintegy központja legyen.”³⁶¹ Az építkezés 1892 szeptemberében kezdődött, és a következő év augusztusában a nagyobb munkálatok már be is fejeződtek. A kaszinó tulajdonképpen a beköltözés pillanatától arra készült, hogy saját tulajdonába vegye az épületet, hiszen 1894-ben már létrehoztak egy a házrészvények vásárlására szolgáló alapot, amely a tagok adományából gyarapodott. 1912-ben a hatszáz részvényből már 121 volt a kaszinó tulajdonában, amikor

³⁵⁹ A Budai Polgári Casino iratai. Az 1923. február 11-i közgyűlés jegyzőkönyve. MNL OL K150.1943.VII.5.185285.6191.

³⁶⁰ A beruházás részletes leírását lásd Eöry 2010: 105–108.

³⁶¹ Budapes-krisztinavárosi Casino-épület Részvénytársaság alapszabályai. Budapest, 1892. 3.

22. kép. A Budai Polgári Casino új épülete

mindkét fél késznek mutatkozott az üzlet lebonyolítására. (Az indoklás szerint a részvényesek felhígultak, vagyis egyre kevesebb kaszinótag volt részvényes is egyben, ezért attól tartottak, hogy kaszinói érdekek szembekerülnek más részvényesek érdekeivel.) Az 1912 februárjában tartott közgyűlésen így fogalmaztak: „Most oda fejlődött a helyzet, hogy a Casinó maga képes ugyanazt a célt biztosítani, amelyre a részvénytársaság a Casinónak segítségére volt.”³⁶² Az épület végül 1916. május 1-jén került a *Budai Polgári Casino* tulajdonába.

³⁶² A Budapest-Krisztinavárosi Casino Épület-Rt. 1912. február 5-én tartott rendkívüli közgyűlése. BFL Cg 2457. okm. 258.

A kaszinó 1929-es és 1933-as költségvetését³⁶³ ismerjük, ezek alapján azt állíthatjuk, hogy a *Budai Polgári Casino* számára meghatározó jelentőségű volt a fentiekben leírt építkezés, illetve a későbbi házvétel, hiszen az egyesület bevételeinek 67, illetve 73 százalékát tette ki a ház általuk nem használt helyiségeinek kiadásából és a nagyterem esetenkénti bérbeadásából származó jövedelem. Emellett a kaszinó számára a tagdíjakból befolyó 20, illetve 26 százaléknyi jövedelem volt a másik meghatározó költségvetési forrás, a játékdíjak ezzel párhuzamosan az összbevétel mindössze 2,7-3 százalékát biztosították. A kiadási oldalon mindkét évben a személyzet fizetése mellett (17,44% és 17,83% volt a részesedésük) az adók és illetékek jelentették a legnagyobb terhet, 1929-ben a bevétel 26 százalékát, 1933-ban viszont közel felét (48,2%) vitték el ezek a fizetési kötelezettségek. Míg 1929-ben még meglevő hitelük törlesztésére költötték a bevétel ötödét (20,7%), addig 1933-ban a személyzet fizetése mellett az üzemeltetési költségekre (26,71%) költötték a fennmaradó összegeket. A könyvtárra 1929-ben még a bevétel közel öt százaléka ment, 1933-ban azonban ez az arány nem érte el az egy százalékot sem. Az adományokra költött összegek ugyanezt a tendenciát követték, bár ez a költségvetési tétel 1929-ben sem érte el a két százalékot, négy évvel később pedig a közel ötvenezer pengős összbevételből mindössze 126 pengő jutott erre a célra. Vagyis a *Budai Polgári Casino* feltehetően nem lett volna képest fenntartani magát ingatlan-tulajdon nélkül, a sikeresen kivitelezett építkezés, majd az azt követő vásárlás azonban szilárd alapot teremtett az egyesület működéséhez a két világháború közötti általános gazdasági nehézségek közepette is. S itt utalnék vissza a fentiekben bemutatott *Terézvárosi Casinóra*, ahol az elhibázott székházberuházás és -eladás a vizsgált korszak nehézségei közepette teljesen ellehetetlenítették az egyesületet.

Hogy hogyan múltatták az időt a *Budai Polgári Casinóban*, nem tudni, annyi azonban bizonyos, hogy ennek a kaszinónak is volt ünnepi serlege, amelynek tiszteletére minden évben vacsorát adtak. Említik továbbá, hogy családi estéket és táncmulatságokat tartottak, valamint hogy nyáron tekepályát béreltek a tagok szórakoztatására. A források arról is tudósítanak, hogy a *Budai Polgári Casinónak* is volt könyvtára.

³⁶³ A kaszinó 1929-ben 54 308 pengőből, 1933-ban pedig 48 508 pengőből gazdálkodott.

23. kép. *A Budai Polgári Casino díszterme*

1929-ben közel háromezer kötetet őriztek itt, valamint 35 féle napilapot és 44 féle hetilapot olvashattak a tagok a kaszinóban. Az állománygyarapítás érdekében a kaszinó testületileg belépett az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat és az Országos Iparművészeti Társulat tagjai közé is, így biztosítva a társaságok kiadványait az egyesület számára.

A *Budai Polgári Casino* tagsága 1923-ban az egyesítést követően meghaladta az ezer főt, de a létszám a fentiekben is említett okoknak köszönhetően 1927-től kezdve meredeken csökkenni kezdett. Az akkori 778 fős tagság 1930-ra már alig haladta meg az ötszázat, folyamatos csökkenéssel az 1937-es kimutatásban már csak 390 tagot írtak össze. Ezzel a létszámmal a Budapesten működő kerületi kaszinók között az 1930-as évek végén az ötödik volt a sorban. A *Budai Polgári Casino* tagsága főként az első kerületből verbuválódott, melynek tár-

sadalmát aktív és nyugdíjas hivatalnokok, tisztviselők és némi vasutas népesség alkotta. A kaszinó tagsága 1929-ben főként IV. fizetési osztályú vagy az alatti beosztású állami tisztviselőkből (23,4% volt a IV-IX. fiz. osztály, plusz 10% volt az első három fizetési osztály, ami összesen 33,4%-ot tett ki) és értelmiségiekből (26,6%) állt. Azonos arányban iratkoztak be a kaszinóba állami alkalmazottak, városi tisztviselők és hivatásos katonák is (10-10%). A tagság harmada már nem volt aktív korú 1929-es tagsága idején. 1933-ra az értelmiségiek aránya visszaesett (13%), a tisztviselőké viszont a négy évvel előbbi szinten maradt (26%+4,3%=30,3%). Előbbiek mellett az állami alkalmazottak aránya (21,7%) volt még jelentős a *Budai Polgári Casinó*-ban. Ezúttal találtam a névsorban magát földbirtokosnak tituláló tagokat is (8,7%), de ugyanilyen arányban voltak jelen igazságügyi alkalmazottak, városi tisztviselők és a bank- és hitelélet intézményeiben dolgozók. Az eltelt négy év alatt a mintegy százötven taggal alacsonyabb létszámú kaszinó tagsága az aktívabb korúak felé mozdult el (a nyugdíjasok aránya 33%-ról 12,9%-ra csökkent, ugyanakkor kerületi meghatározottsága még erőteljesebb lett, hiszen 79,3%-ról 95,5%-ra emelkedett az I. kerületi lakosok aránya). Feltételezésem szerint ez utóbbi elmozdulás oka lehetett, hogy elsősorban a távolabb lakók vagy a kettős tagsággal rendelkezők léptek ki a kaszinóból.

Az 1929-es és az 1933-as tisztikar összetételében voltak átfedések. A tizenkilenc, majd húsztagú testületből kilencen négy év múlva is ugyanazon a poszton szerepeltek. A tisztikarban a tagsághoz hasonlóan szintén a tisztviselők dominanciájáról beszélhetünk (1929-ben 27,1%, 1933-ban 33,3%) az értelmiségi foglalkozásúak jelentős részvétele mellett (21%, illetve 30%). Fontos megjegyezni, hogy a nyugdíjasok az 1929-es tisztikar közel harmadát (31,8%), az 1933-as tisztikar negyedét (25%) tették ki. Az 1929-es tisztikarban felülreprezentáltak voltak a kerületi lakosok, a tizenkilenc tagból tizenheten laktak itt. Az 1933-as tisztikarban a kerületi lakosok aránya azonos volt a tagságban mértékkel.

De miért is nevezhetjük ezt a pesti társaihoz képest is versenyképesre növekedett kaszinót a kerületi kaszinók ideáltípusának? A válasznak több aspektusa is van. Az egyik szerint a kerületi kaszinók alapszabályainak általános vonása volt, hogy a mindenkori kaszinói célokat (társas élet fejlesztése, a műveltség emelése, a környezetük fejlesztése) egy szűkebb környezetben kívánták megvalósítani. A *Budai Polgári Casinó*

alapszabálya mindezt jól demonstrálta, amikor az egyesület céljait illetően így fogalmazott: „Tagjainak a főváros, különösen az I. kerület társadalmi és közigazgatási viszonyai fesztelen megbeszélésére és a polgárságot érdeklő városi és egyéb közügyekről való barátságos eszmecserére” kíván alkalmat adni, valamint a polgárság és képviselői között kíván közvetíteni „és általában az I. kerület társas életének és közművelődésének fejlesztésére”³⁶⁴ kíván hatni. A *Budai Polgári Casino* vagyonát – feloszlása esetén a fenti elvekkel egybehangzóan – egy alapítványban akarta kezelni, melynek jövedelmét olyan tanulmányi ösztöndíjakra szerezte volna fordítani, aminek kedvezményezettjei vagyontalan főiskolai hallgatók, azok között is elsősorban volt kaszinótagok (minimum öt-éves tagság esetén) leszármazottai, másodsorban első kerületi lakosok lehettek. Vagyis jól látható az a szándék, amely elsősorban a helyi közéletre kívánt koncentrálni, a helyi lakosokat kívánta segíteni mind az egyesület működése idején, mind esetleges megszűnése esetén.

A kerületi kaszinók másik alapvonása volt, hogy tevékeny részt vállaltak környezetük, kerületük fejlesztésében, az azokért való lobbizásban és a kerületben lakó rászorulókat támogatásában. Ennek megfelelően több esetben is látható volt, hogy egy-egy kaszinó saját magáról mint a kerület fejlesztőjéről, a fejlesztések motorjáról beszélt.

A *Budai Polgári Casino* fennállásának negyvenedik évfordulójára született visszaemlékezés³⁶⁵ írója szerint ez a kaszinó is sokban hozzájárult az akkor még falusias jellegű környék nagyvárosivá tételéhez. Források hiányában csak feltételezhetjük, hogy a kaszinó szerepe a legtöbb esetben a lobbizásban és a tagjai sorában található befolyásos emberek közbenjárásában merült ki, kisebb részben érthetünk mindezek alatt pénzbeli hozzájárulást. Kivételt képezett például, amikor az 1920-as években a kaszinó egykori elnökeinek (Rupp Imre és Garancsy Mihály) emlékére alapítványokat hoztak létre (200, illetve 500 pengő tőkével), amelyek segítségével a kerületben működő reálgimnázium és a községi elemi fiú- és leányiskola szorgalmas növendékeit támogatták.³⁶⁶

³⁶⁴ A Budai Polgári Casino alapszabályai. Budapest, 1929. 4

³⁶⁵ Megemlékezés a Budai Polgári Casino negyvenéves fennállásáról. 1927.

³⁶⁶ A Fővárosi Törvényhatósági Bizottság közgyűlési jegyzőkönyvei szerint az alapítvány alapítólevelében csak a községi elemi iskola tanulóinak támogatása szerepelt 500 pengő tőkével.

Minden egyéb, elsősorban az évi jelentésekből kihámozható momentum a támogatás és fejlesztés nem anyagi meghatározottságát mutatja. Például, hogy 1929-ben nyílt meg a kaszinó közbenjárásával a Pauler utcai postahivatal, ugyanekkor sikeresen lobbiztak a Retek utcai hurokvágánynál egy járdasziget létesítéséért, valamint az 53-as villamos megszüntetése ellen.³⁶⁷ A jövőbeni és még elintézetlen ügyeket illetően az autóbusz-közlekedés javítását és a Déli Vasút pályaudvarának áthelyezését (és ezzel a vonatfűst megszüntetését) említette meg a jelentés. A kaszinó által kezdeményezett kerületi újítások közé tartozott még a Krisztina téri bódék lebontása és a helyükbe egy park létrehozása is, de közbenjártak a Farkasréten létesítendő rendőrőrszoba és a várbeli leánygimnázium áthelyezése ügyében is. S nem utolsósorban a Mészáros és a Koronaőr utca sarkán építendő új leánygimnázium létrehozásáért is lobbizott a kaszinó.

A *Budai Polgári Casino* egyrészt a kerület fejlesztőjeként határozta meg magát, másrészt az egyesületet egy olyan, tagjainak ideológiai és szellemi nevelést adó, „családias” társasági térként definiálták, ahol mindenki keresztény, magyar és a nemzet jövőjéért munkálkodik. Az identifikáció ez utóbbi aspektusa közvetlen kapcsolatot jelentett a korszak politikai és ideológiai tényezőivel. A politikamentesség a kaszinók korábbi történetében is csak idea volt, a kaszinó nevű egyesületek többségének politikai meggyőződése a külvilág számára minden korszakban nyilvánvaló volt. A két világháború között azonban a trianoni béke és az ennek következtében kialakult helyzet olyan mértékben átpolitizálta a mindennapokat is, hogy ehhez mindenképpen viszonyulniuk kellett ezeknek az egyesületeknek is. Ennek ellenére hivatalosan persze továbbra is sokszor hangoztatták politikamentességüket. A *Budai Polgári Casino* negyvenedik születésnapján elhangzott beszédben például a kaszinó alelnöke, Zubriszky József az egyesület konzervatív elköteleződése mellett annak politikamentességét is hangsúlyozta.³⁶⁸ De ennek a kijelentésnek az értékelésekor figyelembe kell vennünk, hogy mindaz, ami a mai olvasó szemében egyértelműen politikai célkitűzést, állásfoglalást jelent, az az akkori közhangulatban a nemzet megmentésére tett kísérlet látszatát keltette, amibe egyaránt beletartozott a középosztály

³⁶⁷ A Budai Polgári Casino jelentése az 1929. évről. 1930.

³⁶⁸ Megemlékezés a Budai Polgári Casino negyvenéves fennállásáról. 1927. 2.

vagy a polgárság megmentése, a fajvédelem és a revízió is, mely momentumok a *Budai Polgári Casinó*val kapcsolatban az 1920–1930-as években keletkezett szövegekben mind-mind megjelentek.

Különösen igaz volt ez 1923-tól kezdve, amikor az egyesület élére Ripka Ferenc helyére a Keresztény Községi Párt vezetője, a frissen megválasztott nemzetgyűlési képviselő (KNEP), németprónai Wolff Károly került. Wolff elnöksége alatt a keresztény eszmék hangsúlyosabb szerepet kaptak a kaszinóban. Az 1926 márciusában tartott közgyűlésen Wolff Károly elnöki bevezetőjében hosszan értekezett Herczeg Ferenc *Híd* című darabja nyomán Széchenyi és Kossuth politikájáról, és ennek kapcsán a hazai polgárságról, annak erőtlenségéről. Gondolatmenete összegzéseként arra jutott, hogy a kaszinóknak (vagyis nem csak a *Budai Polgári Casinó*nak) a polgárság és a magyarság megőrzéséért kell munkálkodniuk, a meg nem nevezett idegenekkel kell megküzdeniük.³⁶⁹

A helyzet tehát nem változott meg gyökeresen Széchenyi korához képest, akkor a polgárság megteremtéséért, a haza felvirágoztatásáért kellett – a gróf útmutatása szerint – az egyleteknek síkraszállniuk. Korszakunkban a már létező, de erőtlen polgárságot és az ezzel azonosított magyarságot akarták megvédeni a kaszinók, sőt ennél talán többet is, hiszen Wolff szerint: „a polgárság lelkét kell birtokba vennünk, ez a casinónk feladata”, mert a „kereszténység nem lehet magánügy Magyarországon, mert ha azt mondjuk, hogy a vallás magánügy, akkor lemondunk a polgárság magyar fajiságának védelméről. A mi casinónk a keresztény szeretet jegyében áll, nem mondunk le idegenek kedvéért fajunk fenntartásáról” – fogalmazott.³⁷⁰

Wolff elnök fentiekben is bemutatott lendülete 1929 márciusában sem volt kisebb. Az éves közgyűlésen tartott beszéde sokkal inkább nevezhető politikai programbeszédnek, mint a kaszinóról szóló beszámoló. Vezérgondolata a korszak sajátosságaiból adódóan Trianon és az ott született döntés megváltoztatásának lehetőségei körül forgott. Gondolatmenete szerint ebben a feladatban a kormányt nem lehet magára hagyni, sőt a társadalom összefogása nélkül ebben az nem is lehet sikeres. A társadalmat Wolff itt is leszűkíti a polgárok összességére, aki-

³⁶⁹ A Budai Polgári Casino 1926. márciusi közgyűlésének jegyzőkönyve. MNL OL K150.1943.VII.5.185285.6191.

³⁷⁰ Uo.

ket a kaszinóknak kell aktivizálniuk, vagyis egyfajta propagandafeladatot kell ellátniuk, tagjaik „szórakoztatásán kívül [...] a lelkek meggyőződését”,³⁷¹ a keresztény alapokon álló hitet is fenn kell tartaniuk. Éppen emiatt nem baj, sőt kívánatos, hogy egyesületük ideológiai elköteleződése mindenki számára nyilvánvaló legyen: „Mindenki tudja, ha elmegy ez előtt a Casino előtt, hogy itt a keresztény nemzeti gondolat trónol és fog uralkodni a jövőben is.”³⁷²

Az 1933-as évkönyvben olvasható jelentésben – bár még mindig Wolff volt az elnök – ez a fajta elköteleződés és lendület jelentősen alábbhagyott, de az ideológiai meggyőződés nem változott. A kaszinóban a későbbiek folyamán keletkezett szövegek is megmaradtak a fentiekben vázolt tematikánál, hiszen Pollnik Zoltán a kaszinó ötvenedik születésnapján elhangzott beszédében³⁷³ is a nemzeti hagyományok és a keresztény erkölcs otthonaként definiálta a kaszinót. Mintegy hat évvel később Bocsáry Kálmán, a Magyar Élet Pártjának I. kerületi képviselője, a kaszinó akkori elnöke Telekit és Gömböst a nemzet, Wolff Károlyt pedig a kaszinó legnagyobb vezérének nevezte.³⁸⁰

A szövegeket olvasva tehát újra az az érzésünk támadhat, mintha még mindig a 19. század elején járnánk. Az erők egyesítése, a társadalmi összetartozás megteremtése, a nemzeti eszmék és tradíciók megőrzése mondhatni a kaszinók hagyományos feladatait jelentették, melyeket a tárgyalt korszakban is fontosnak tartottak. Ekkor azonban – a fentiekben idézett szövegek tanúsága szerint – egészen más vélt vagy valós erők ellenében kívánták megőrizni a nemzeti hagyományokat.

.....
³⁷¹ A Budai Polgári Casino 1929. márciusi közgyűlésének jegyzőkönyve. MNL OL K150.1943. VII.5.185285.6191.

³⁷² Uo.

³⁷³ A Budai Polgári Casino iratai. MNL OL K150.1943.VH.5.185285.6191.

„Városi” kaszinók

■ ■ ■

Az alábbiakban tárgyalandó, városi kaszinóknak nevezett egyesületek számára csupán presztízsszempontról volt jelentősége annak, hogy hol működik az egyesület. A megfelelő hely kiválasztásában főként kényelmi szempontok játszottak közre (jó környék, könnyű megközelíthetőség), céljaik között nem szerepelt szűkebb pátriájuk fejlesztése, számukra egy kényelmes környezetet nyújtó társasági klub megteremtése volt az elsődleges.

A típus elnevezése arra utal, hogy ezekben az esetekben a kaszinók nem a főváros egy kisebb területi egységét, hanem magát a fővárost tekintették otthonuknak. Erre utal a *Lipótvárosi Polgári Kaszinó* névváltoztatása is, aminek következtében 1940-ben az egyetlen máig ismert, nevében legalábbis „összbudapesti” kaszinó jött létre *Budapesti Polgári Kaszinó* néven.³⁷⁴

A kategóriába sorolt két lipótvárosi kaszinó alapszabálya tehát semmilyen területi elköteleződést sem mutatott. A *Lipótvárosi Casino* feloszlása esetén például egy fővárosi jótékonyági intézetre vagy több intézetre hagyta volna vagyonát. A *Lipótvárosi Casinó*ban 1907-ben elhangzott jubileumi beszédből ugyan az derül ki, hogy itt kezdetben utaltak a kerületi elköteleződésre, tagjaikat „az összes polgárságot s különösen ezen kerületet illető ügyek fesztelen, barátságos megbeszélésére és előmozdítására”³⁷⁵ kívánták sarkallni, de a későbbi alapszabályokból ez a kitétel már kikerült. Az emlékező szerint a változás az új kaszinóépület megnyitása³⁷⁶ után zajlott le, amikor any-

³⁷⁴ Az alapítást követő tizedik évben (1940 októberében) vette fel a kaszinó a *Budapesti Polgári Kaszinó* nevet, sajnos a forrás csak a tényről közli, indoklás és egyéb körülmények nem szerepelnek az iratban.

³⁷⁵ Jelentés a Budapest Lipótvárosi Casino 25 éves fennállása alkalmából. Budapest, 1907. 3.

³⁷⁶ A *Lipótvárosi Casino* új épületét 1896-ban nyitották meg.

nyira megszaporodott a tagok száma, hogy a kaszinó „országos jelentőségűvé vált.”³⁷⁷ Vagyis kinőtte az addigi szűk kerületi kereteket, és ennél nagyobb viszonyítási rendszerbe, az *Országos Kaszinó* és a *Nemzeti Casino* mellé lépett.³⁷⁸

A Lipótvárosi Casino

A Lipótvárosi Casinót az *Országos Kaszinó*val egy időben, 1883-ban alapították. Míg az egyesület tagjainak száma az első huszonöt esztendőben nem érte el a kétszázat sem, addig az 1930-as években tagjainak száma az 1800 főt is meghaladta. Az egyesület a Zrínyi és a Nádor utca sarkán saját ingatlannal rendelkezett. Ebben az esetben is egy a kaszinó által alapított részvénytársaság állt a beruházás mögött, és üzemeltette a későbbiek során is az épületet.

Az 1893 tavaszán megalakult Lipótvárosi Casino-épület Részvénytársaság célja volt „egy olyan casinoépület felépítése és berendezése, amelyben a Lipótvárosi Casinó által kibérelt helyiségeken felül egyéb, bérlet útján hasznosítható helyiségek”³⁷⁹ is lesznek. Az építkezést 1894 májusában kezdték meg, a palotát 1896-ban nyitották meg.³⁸⁰ A kaszinó ügyrendje szerint a kaszinó felügyelte a részvénytársaságot, bár nem volt többségi tulajdonos: „A vagyonellenőrző bizottság feladatát képezi a Lipótvárosi Casino Épület Rt. ügyeinek ellenőrzése és ezen rt. igazgatóságának irányítása. Ha a vagyonellenőrző bizottság és az rt. igazgatósága között véleménykülönbség merül fel, úgy az ügy az igazgatóság elé terjesztendő és ennek döntése kérendő ki.”³⁸¹ A későbbiekben voltak próbálkozások arra nézve, hogy a részvénytársaság átadja az ingatlant a kaszinónak, de

³⁷⁷ Jelentés a Budapest Lipótvárosi Casino 25 éves fennállása alkalmából. Budapest, 1907. 6.

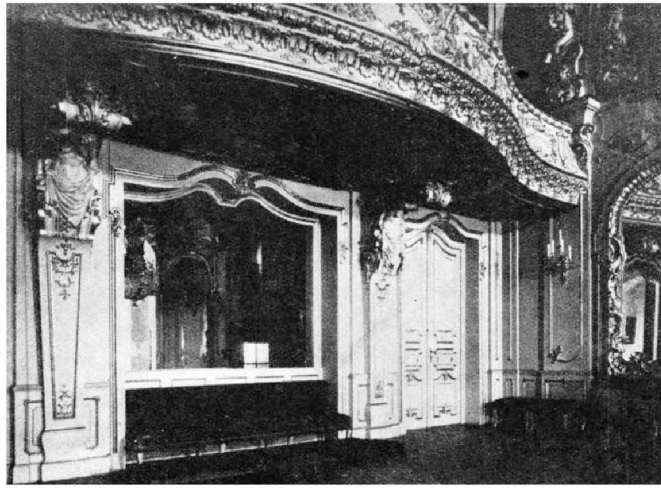
³⁷⁸ A Lipótvárosi Casino budapesti lakással nem rendelkező tagjait kültagoknak hívták, tagdíjuk a rendes tagdíj fele volt, és nem lehettek tisztségviselők a kaszinóban. A kültagok aránya a Lipótvárosi Casinóban 1928-ban 5 százalék volt. Ugyanekkor az Országos Kaszinó tagjainak 11 százaléka volt vidéki tag.

³⁷⁹ A Lipótvárosi Casino-épület Részvénytársaság alapszabálya, Budapest, 1896. 2.

³⁸⁰ A beruházás részleteit Eöry 2010: 108–110.

³⁸¹ A budapesti Lipótvárosi Casino alapszabálya, ügyrendje, tagjainak névjegyzéke. Budapest 1935. 47.

24. kép.
A Lipótvárosi
Casino

végül a Lipótvárosi Casino-épület Részvénytársaság 1931-ben összeolvadt a Laképítő és Ingatlanértékesítő Részvénytársasággal (és alaptőke-emelésen is átesett, 1 275 000 pengőre), majd 1938 májusában felszámolták. A *Lipótvárosi Casino* gazdasági erejét jól reprezentálja, hogy a más kaszinók számára gazdaságilag meglehetősen nehéz 1920-1930-as években is képes volt nagyobb átalakításokat kivitelezni.³⁸² A *Színházi Élet* című lap 1928-ban a *Lipótvárosi Casino* épületének nagy volumenű átalakításáról tudósított, melynek során többek között felújították a dísztermet, áthelyezték a főbejáratot és egy félemeletet is létrehoztak.³⁸³ E beruházás mellett a kaszinó átalakította a tavasztól őszig használt nyári helyiségeit,³⁸⁴ illetve 1939-ben a Margitszigeten sportházat építtetett.³⁸⁵

Nem tisztázható egyértelműen, hogy a *Lipótvárosi Casino* pénzügyi ereje minek volt köszönhető, de tény, hogy ennek az egyesületnek a pénzügyi igazgatása eltért más kaszinókétól. Az első és legfontosabb

³⁸² Az 1913-ban esedékes munkákat a kaszinó végezte, de a részvénytársaság kölcsönéből finanszírozta. 1920-ban viszont a kaszinó fizette a helyreállítást saját forrásaiból.

³⁸³ *Színházi Élet*, 1928. (32. sz.) augusztus 5-11. 103-105.

³⁸⁴ Április 15-ig, illetve szeptember 15-ig kellett rendbehozni az épületeket, hogy lehetséges legyen az átköltözés.

³⁸⁵ Mindkét lap építészeti tekintetben elismerően nyilatkozott a házról, amelynek tervezői Deli és Faragó, kivitelezője pedig Pintér Oszkár voltak. *Tér és Forma*, 1939. 227-231. valamint *Magyar Kultúrszemle*, 1939. (1. sz.) 52.

25-27. kép. *A Lipótvárosi Casino nyári helyiségei*

különbség, hogy itt nem a pénztáros, hanem az igazgatóság feladata volt a kaszinó tőkéjének megfelelő elhelyezése és kezelése. Feladata volt továbbá kijelölni „azt a Pénzintézeti Központ kötelékébe tartozó elsőrangú budapesti pénzintézetet, amelynél a Casino esetleges pénzkészlete gyümölcsözően elhelyezendő.”³⁸⁶ Az igazgatóság feltehetően jól sáfárkodott a rendelkezésére álló eszközökkel, hiszen a dokumentumok szerint a kaszinó nemcsak „magára” költött, hanem „nemzeti, hazafias, emberbaráti, közművelődési és művészeti ügyek” anyagi támogatására is. Az 1935-ös alapszabály szerint: „Különös gond fordítandó arra, hogy a társas érintkezés keretében nemzeti, hazafias, emberbaráti, közművelődési és művészeti kérdések, eszmecsere, valamint társadalmi úton, erkölcsi és anyagi támogatás tárgyát képezzék.”³⁸⁷

³⁸⁶ A Lipótvárosi Casino alapszabályai 1940. 14. MNL OL XIX-B-I-h.1949.558658.244.

³⁸⁷ A Budapesti Lipótvárosi Casino alapszabálya, ügyrendje és tagjainak névjegyzéke. 1935. é.n. 3.

28–32. kép. A Lipótvárosi Casino Sportháza

A kaszinó igazgatósága döntötte el, hogy milyen célra mennyit áldoz-zanak. Sajnos korabeli dokumentumot ennek gyakorlati megvalósítására nem találtam, csak a század elejéről valót, az 1905-ös évkönyv³⁸⁸ ugyanis beszámol a kaszinó irodalmi díjának megalapításáról. Ennek keretében három éven át (egyelőre) először a szépirodalom, aztán az irodalomtör-ténet, esztétika vagy filozófia, harmadszor pedig bármely tudományterü-let kiemelkedő művét tervezték ezer pengővel jutalmazni. Szintén ebből a beszámolóból derül ki, hogy a fentiekén kívül a *Lipótvárosi Casinó*nak volt még képzőművészeti és (Erkel Ferenc nevét viselő) zenedíja is.³⁸⁹

A vizsgált korszakra nézve azonban csak annyit tudunk, hogy a ka-szinó egykori igazgatójáról elnevezett Rust-díjat is művészeti célokra alapították, amelyet 1936-ban Ámos Imre festőművész kapott meg. Volt a kaszinónak még egy Horthyról elnevezett díja is, amit a Tudományos Akadémia ítelt oda különböző témájú kutatásokért. Ezt 1941-ben az Al-föld vízellátásáról szóló tanulmány szerzőjének, 1943-ban pedig egy or-vosi témában kiírt pályázat írójának ítelték oda.³⁹⁰

A *Lipótvárosi Casinó*nak nemcsak gazdasági ereje volt kivételes, de az egyesület irányítási rendszere is eltért a kaszinóknál általában jel-lemzőktől. Az egyesület ügyrendje szerint az igazgatóság kebeléből bizottságokat választottak, melyek az egyesületi élet más-más szeg-menséért voltak felelősek. A gazdasági bizottság minden pénzügyi jellegű kaszinói ügyben kompetens volt a színházjegyeiktől az alkalmazottak fizetéséig. A becsületügyi és fegyelmi bizottság a tagok egy-mással szembeni viselkedését és a kaszinói etikett betartását felügyel-te, lovagias ügyekben és fegyelmi ügyekben is határozatokat hozott, kizárási indítványt tehetett. A vigalmi bizottság a „művészi és vigalmi” programokat tervezte meg egy évre előre. A rostáló bizottság javaslatot tett a felvételre jelentkezők személyéről, javaslatuk azonban nem volt kötelező érvényű a választmányra nézve, de a listát kifüggesztették, el-sősorban azért, hogy a felveendők be tudjanak mutatkozni a kaszinó

³⁸⁸ A Budapesti Lipótvárosi Casino 1905. évi jelentése és zárszámadása. 1906. 4–7.

³⁸⁹ A képzőművészeti díjat 1919-ben Kisfaludy-Strobl Zsigmondnak adományoz-ták, aki három évvel később az *Erzsébetvárosi Kaszinótól* is kapott egy ilyen elismerést.

³⁹⁰ Jelentés a Lipótvárosi Casino Horthy Miklós-jutalmának odaítéléséről. Budapest, 1941; Jelentés a Lipótvárosi Casino Horthy Miklós-jutalomdíjáról. Budapest, 1943.

vezetőinek. A játékbizottság a kaszinóban folyó játékok szabályainak megállapításában és betartatásában volt illetékes. A képzőművészeti és irodalmi bizottság ajánlásokat fogalmazott meg, amit az igazgatóságon keresztül nyújtott be a gazdasági bizottság elé. A kijelölő bizottság a tisztviselők kijelölését végezte, a vagyonellenőrző bizottság pedig – ahogy a fentiekben már említettem – többek között a Lipótvárosi Casino Épület Rt. ügyeit felügyelte. A bizottságok mellett a végrehajtó hatalmat a viszonylag nagy létszámú választmány (90 fő) és a 42 főből álló igazgatóság gyakorolta. Ez utóbbi testület 26 a közgyűlés által választott igazgatósági tagból és 16 tisztségviselőből állt. Mindezek mellett az elnök munkáját még három alelnök segítette. A máshol egy-egy személyre ruházott háznagyi és gazdai tiszteket itt ketten-ketten látták el, vagyis a *Lipótvárosi Casino* sokkal differenciáltabb rendszert alkalmazott az egyesület irányítására. Ha például a létszámában és jellegében is hasonló *Országos Kaszinó*val vetjük össze, amit ugyanekkor mindössze egy hatvantagú választmány mellett három igazgató és egy gazda irányított, jól látható, hogy az egyes területek feletti felelősség jobban eloszlott, és a tagság sokkal nagyobb hányada kaphatott szerepet a különböző testületekben.

1928-ban a *Lipótvárosi Casino* elnöke Baracs Marcel ügyvéd, volt országgyűlési képviselő (a budapesti közigazgatás aktív szereplője) volt, mellette Lichtemberg Kornél orvos, egészségügyi főtanácsos, Márkus Jenő fővárosi tanácsnok és Ruszt József nagykereskedő alelnökként működött. Utóbbit a kaszinó építkezésének vezetőjeként és a kaszinó művészeti és irodalmi életének kitalálójaként őrizte meg az emlékezet.³⁹¹ A kaszinó háznagyai Hoffman Lajos és Ráskai Dezső orvosok, gazdái Kremer Jenő és Vadász Márton gyárosok voltak.

A *Lipótvárosi Casino* igazgatóságában helyet foglalók (a tisztviselők és a választott igazgatósági tagok együttesen) negyede ügyvéd volt, negyede valamilyen részvénytársaság igazgatójaként kereste a kenyerét. Jelentős volt még az értelmiségiek aránya, akik a társaság ötödét tették ki, nagy részük orvos volt. Az igazgatóság szűkebb körét képező 26 igazgatósági tag közül kilencen részvénytársaságot vezettek,³⁹²

³⁹¹ Ujvári (szerk.) 1929: 758.

³⁹² Baruch Aladár, Deutsch Artúr, Gáldy Marcell, Küszler Henrik, Stern Samu, Lázár Lipót, Miklós László, Rein Sándor, Vázsonyi Jenő.

öten ügyvédek voltak,³⁹³ három bankigazgató³⁹⁴ mellett három orvos,³⁹⁵ valamint Balla Henrik háztulajdonos, Létay Ernő nemzetgyűlési képviselő, Fábián Lajos mérnök, Beimel Sándor udvari tanácsos, Bódy Tivadar budapest nyugalmazott polgármestere (1918 és 1920 között viselte a tiszteletet) és Dombora Árpád nyugalmazott rendőrfőtanácsos volt. A főtitkári tisztelet Kramer Emil ügyvéd, az ellenőri tisztséget Steiner Marcel részvénytársasági igazgató látta el. Pénztárosa Birnbaum Károly kenderkereskedő, könyvtárosa Sebestyén Károly tanár, író volt. A főügyészi és ügyvédi posztot Unger Ferenc és Kemény Miklós ügyvédek töltötték be.

1928-ban a *Lipótvárosi Casino* tagságában is a részvénytársasági vezetők voltak a legnagyobb arányban jelen (25%), az értelmiségiek aránya itt is magas volt (17%), ezen belül az orvosok adták a csoport felét. Továbbá a tagság 10-10%-át tették ki a kereskedők, ügyvédek, magánzók és bankvezetők. A tagok között az inaktívak aránya mindössze egy százalék körül mozgott, a különbség szembevetve a *Budai Polgári Casino* tagságával szemben.

A kaszinó kerületi elköteleződésének részlegességét bizonyítja, hogy tagságának csak valamivel több mint egyharmada lakott az V. kerületben. További 27 százalékuk a VI. kerületben lakott, s valamivel több mint a 10 százalékuk járt át Budáról az V. kerületbe társas életet élni. A budai kerületek közül a második kerületnek volt nagyobb a részesedése a tagságban (7,3%). Az első kerületből a *Lipótvárosi Casino* tagságának mintegy 5,5 százaléka járt ide szórakozni, de sem az 1920-as évek végén, sem az 1930-as évek elején nem voltak a két kaszinónak közös tagjai. A tisztikarban látványosabb volt a kerülethez kötődés, hiszen a kaszinó vezetésében részt vállalók közel 60 százaléka lakott ebben a kerületben, de itt is jelentős volt a VI. kerületi lakosok aránya (19,5%).

A kaszinó épületét 1944-ben Jaross Andor belügyminiszter utasítására a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetségnek adományozták, azután 1945 első felében orosz katonai parancsnokság működött benne, tőlük került vissza az épület a kaszinó tulajdonába, s ezt követően a Lakáshivatal utalta ki a Fórum Clubnak és a Budapesti Rendőr

³⁹³ Halász Frigyes, Gyöngyössi Jenő, Hirschler Henrik, Jakobi Béla, Kemény Miklós.

³⁹⁴ Wertheim Sándor, Kanitz Vilmos, Fábry Samu.

³⁹⁵ Alapy Henrik, Gerber Béla, Láng Ignác.

Egyesületnek. A kaszinó 1945 áprilisában a Nemzeti Bizottságnál kérvényezte az egyesület továbbműködését. 1946 májusában rendelték el a kaszinó felülvizsgálatát, amelynek végeredményeként az egyesület tagságát és működését is antidemokratikusnak és munkásellenesnek nevezték. 1946 decemberében rendelték el a kaszinó feloszlását. A határozat értelmében az épületet a Fórum Club, a rendőregyesület és a Szakszervezeti Tanács kapta meg, a megmaradt készpénzvagyont (341 forint szerepel a leltárban) pedig a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének utalták át.³⁹⁶

A Lipótvárosi Polgári Kaszinó

A Lipótvárosi Polgári Kaszinó Budapest legfiatalabb és legdinamikusabban fejlődő kaszinója volt. Az egyesület 1930-ban alakult és „rövid néhány hónap alatt a főváros legtöbb tagot számláló klubjai közé emelkedett.”³⁹⁷ 1933-ban már 1523 fős tagságot számlált, ami az 1930-as évek végére ugyan csökkent, de 1215 fős tagságával még így is a főváros negyedik legnagyobb kaszinójának számított (ha a Tiszi Kaszinót és a terézvárosi kaszinókat sajátos tagtoborzási technikájuk okán nem vesszük figyelembe). *A Lipótvárosi Polgári Kaszinó* a kerületi egyesülettársától, a *Lipótvárosi Casino*tól viszonylag távol, a Berlin tér 5. szám alatt működött.³⁹⁸

Az egyesületet nemcsak kora és tagságának nagysága tette rendhagyóvá, hanem tisztikarának mérete is. *A Lipótvárosi Polgári Kaszinó* ugyanis még a fentiekben említett *Lipótvárosi Casino* irányító testületénél is nagyobb létszámú csoport irányította. Választmányába 150–250 főt, igazgatóságába 80–100 főt választottak, az egyesület élén az elnököt öt társelnök és nyolc alelnök, valamint öt igazgató segítette a kaszinó vezetésében. *A Lipótvárosi Polgári Kaszinó* első elnöke az Újlipótváros fejlesztésében irányító szerepet vivő Scheuer Róbert mérnök volt,

³⁹⁶ *A Lipótvárosi Casino*. MNL OL XIX-B-I-h.1949.558658.244.

³⁹⁷ *Lipótváros*, 1931. november 5. 4.

³⁹⁸ Később ugyan elköltöztek, de továbbra is az V. és VI. kerület határán maradtak, 1938-ban a Szent István körút 18. szám alatti épület második emeletére költöztek, majd 1945 után ugyanennek a háznak az első emeletén folytatták tevékenységüket 1948-as feloszlásukig.

az alapítók között volt még Tárkányi Jenő tanár, Berényi Géza, Németh Imre és Beregi Endre ügyvéd, valamint Weiss Artúr üvegkereskedő.³⁹⁹ A kaszinó tisztikari névsorát sajnos nem ismerjük.

Az egyesület 1930-ban elfogadott alapszabálya szerint nemcsak „a szélsőségektől mentes gondolkodású polgárokat”⁴⁰⁰ akarta tömöríteni és jogos érdekeiket képviselni, hanem a polgárság „anyagi és erkölcsi javítását célzó társadalmi mozgalmakban is”⁴⁰¹ részt kívánt venni. Vagyis a kései interpretáló számára úgy tűnik, hogy ez a kaszinó nem első-sorban társasági klubként, hanem inkább érdekvédelmi egyesületként szeretett volna működni. Néhány elszórt említés szerint ez valamelyest sikerült is, hiszen Scheuer Róbert kaszinóelnök több helyen is feltűnt mint a városrész, de főként Újlipótváros fejlesztésében tevékenyen részt vevő közéleti szereplő.

A „Kaszinó tevékenységének minél intenzívebbé tétele céljából”⁴⁰² a *Lipótvárosi Polgári Kaszinóban* tíz szakosztályt alapítottak. A más kaszinókban bizottságoknak kerezstelt csoportok tagjait a választmány jelölte ki, elnökeit a közgyűlés választotta. Részletes feladataikról az alapszabály nem határozott, csak a nevüket sorolta fel, ez alapján valamelyest a kaszinó preferenciái is megismerhetők. Működött az egyesületen belül egy várospolitikai, közművelődési, közjátékonyasági, közegészségügyi, közgazdasági és iparpártolási, sakk, sport és testnevelési, zenei, vigalmi, valamint adóügyi szakosztály is. Vagyis csak hat szakosztály foglalkozott a hagyományosnak tekinthető kaszinói feladatokkal, úgymint művelődés, játékonyság, zene, szórakozás, sport és sakk, ezek tevékenysége a különböző kaszinói események rendezésére korlátozódott. Ilyenek voltak például a közművelődési szakosztály rendezésében kedd esténként megtartott felolvasások (1931 novemberében az akarat- és gondolatátvitel témájában megtartott előadás lehet erre egy különleges példa), a zenei szakosztály által szervezett kamarazenei

³⁹⁹ Weiss Artúr üvegkereskedése a Vadász utca 29. szám alatti Üvegházban működött, amit 1944-ben felajánlott a Svájci Nagykövetség számára a Palesztinába kivándorló zsidók ügyeinek intézésére.

⁴⁰⁰ A Lipótvárosi Polgári Kaszinó alapszabályai 1930. 1. A Budapesti Polgári Kaszinó. MNL OL XIX-B-I-h.1949.547581.219.

⁴⁰¹ Uo.

⁴⁰² Uo.

összejövetelek péntekenként, vagy a sportszakosztály által szervezett vívótanfolyamok. A másik öt szakosztály azonban merőben új kaszinói célokat tűzött ki az egyesület elé, bár a várospolitikai tematikájú a legkevésbé meglepő csoport. Sokkal kíváncsibbá teszi az utókori olvasót, hogy vajon mivel foglalkozhatott az egészségüggyel, az iparpártolással, a közgazdasággal vagy az adóügyekkel foglalkozó szakosztály.

A *Lipótvárosi Polgári Kaszinó* a *Lipótváros*, később a *Városi futár* címen megjelenő lapban közölt közleményeket. A lap hetente jelent meg sok fővárossal kapcsolatos cikkel, 12 oldalon. Kezdetben egy-két hasábon kaszinói hírekkel, később egy külön oldallal, „Hivatalos Közlemények” címen. Később csökkent a kaszinói híreknek biztosított hely a lapban, s egyre inkább csak egy-egy hirdetés jelent meg az egyesület következő rendezvényéről.⁴⁰³ A lap szerint terveztek nyelvtanfolyamot indítani, volt a tagoknak jutányos áron dolgozó fodrászüzemük, és tagjaik a város különböző helyein egyéb kedvezményekben is részesülhettek. Erre lehet jó példa a lap 1932. február 1-jei számában megjelent hirdetés, amelyben alacsony áron kínáltak szentimrevárosi telkeket a kaszinó tagjai számára.⁴⁰⁴ De rendeztek szombat esti jazz táncestélyt, csütörtöki jótékony teadélutánt, mikulásestet, szilveszteri estélyt, borestet, szerdai társasvacsorákat, jótékonyági bálakat, bridge- és sakkversenyeket is. Vagyis semmi meglepő vagy az alapszabály elolvasása után várt rendhagyó tevékenységet nem mutatott be a kaszinó lapja. Forrásaink csupán arra elegendőek tehát, hogy a történeti köztudatban a kártyázás fellegváraként élő kaszinói torzképet tovább árnyaljuk.

A fentiek felül nagy értéke volt a lap 1931. november 5-i számában megjelent írásnak, amelyet a kaszinó akkori társelnöke, Krompaszky Miksa⁴⁰⁵ jegyzett. A cikkben a szerző nemcsak a *Lipótvárosi Polgári Kaszinó*ról, hanem általában a kaszinókról vallott felfogását is megosztotta az olvasókkal. Vezérgondolata egyrészt Széchenyi alapvetése volt, mely szerint fejlődés az egyesülés útján képzelhető el. Másrészt

⁴⁰³ Az újságot a tagok ingyen kapták.

⁴⁰⁴ *Lipótváros*, 1932. februári. 14.

⁴⁰⁵ Krompaszky Miksa V. Kerületi Magyar Királyi Állami Berzsenyi Dániel Gimnázium igazgatója, tankerületi főigazgató, valamint a kormánypárt V. kerületi elnöke volt.

pedig az, hogy a kedvezőtlen gazdasági viszonyok között új társasági térben kell biztosítani a polgárság számára a társasági élet lehetőségét. Értelmezésében „A Kaszinó nem kártyaklub, nem tánchelység, nemcsak olvasószoba, nemcsak politizáló hely, nem kávéház, nem vendéglő, hanem olyan alakulás, mely a napi robotban elfáradt polgárnak mindazt nyújtja, ami a pihenésre szánt időben mindenkit megillet,”⁴⁰⁶ ahol az egy „életstandardot élőknek” kell találkozniuk, művelődniük, szórakozniuk, és nem utolsósorban a polgárság érdekeit megvédeniük. A későbbiekben látni fogjuk, hogy nem ez volt az egyetlen kaszinó, amely az elszegényedő tagságának társasági igényeit kielégítő térként és egyben az azonos társadalmi státusúak viszonylag zárt klubjaként kívánt funkcionálni.

A rendelkezésünkre álló források tehát legalább három különböző jellemzőt domborítottak ki a *Lipótvárosi Polgári Kaszinó*ról. Az alapszabályok egy viszonylag radikális, érdekérvényesítő egyesületről beszéltek. A kaszinó lapja egy teljesen átlagosnak nevezhető kaszinó eseményeiről tudósított, kiegészítve néhány újabb funkcióval, mint például a kedvezményes szolgáltatások, az ugyanitt megjelent társelnöki cikk pedig egy harmadik aspektust domborított ki, amellyel az elszegényedő polgárság takarékos társas életének helyszíneként kívánta definiálni a kaszinót. A későbbiekben látni fogjuk, hogy az általa hangoztatott elvárások sokban hasonlítottak a *Tiszti Kaszinó* „művelődési ház”-jellegű profiljára.

1945-ben a kaszinó továbbműködését kérelmező beadvány szerint az egyesület működése a nyilas hatalomátvétel óta szünetelt. A *Lipótvárosi Polgári Kaszinó* pozitívumait kidomborítandó a beadványírók a kaszinótagok zsidómentő akcióiról is beszámoltak, ezzel is alátámasztva az előző rendszerrel való szembenállásukat. Ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy az akció sikerrel járt, hiszen az akkor már *Budapesti Polgári Kaszinó* néven működő egyesület 1948 áprilisáig tovább működhetett. Sőt az egyesületet 1946-ban újra átkeresztelték, ezúttal az akkor szalonképesebben hangzó *Budapesti Kör* elnevezést kapta. 1947 júniusában egy a kaszinó és a Háztulajdonosok Országos Szövetsége közötti vitás ügyet vizsgált ki az államvédelem, s talán ennek okán az

⁴⁰⁶ Krompaszky 1931.

év végére jelentés született az egyesületről. Ez a jelentés ugyan még pozitívan nyilatkozott a kaszinóról (amellett, hogy a kerületi kommunisták és szociáldemokraták nem támogatták a továbbműködésüket), alig fél évvel később, 1948 áprilisában azonban már úgy nyilatkozott az államvédelem aktuális jelentése, hogy az egyesületet be kell zárni, mert a konzervatív szellemű társaságban nincsenek munkás tagok, és csupán kártyázással töltik az időt. Az ekkor megszületett határozat szerint az egyesület vagyonát egyedülálló módon nem valamelyik párt, hanem az Országos Zsidó Helyreállítási Alap kapta meg.

33. kép. Országos Tiszti Kaszinó

Szakmai alapon szerveződő kaszinók

A szakmai alapon szerveződő kaszinók csoportjába sorolt hat szakmai kaszinónak – az 1930-ban alakult *Gyógyszerész Kaszinó* kivételével – meglepően gazdag iratanyaga maradt fenn. Az említett (VIII. kerületi Aggteleki úton működő) kaszinóról csupán annyi ismert, hogy az évtized elején taglétszáma meghaladta a kétszázat (254 fő), de néhány évvel később közel felére csökkent (108 fő), ezzel az akkor fennálló kaszinók között a második legkisebb egyesületnek számított. A fennmaradó öt szakmai alapon szerveződő kaszinó esetén a kaszinó mint egyesület legváltozatosabb példáit sorakoztatjuk fel.

Magyar Királyi Helyőrségi Altiszti Kaszinó

A *Magyar Királyi Helyőrségi Altiszti Kaszinó* (rövidebb nevén *Altiszti Kaszinó*) alapítási idejét nem ismerjük. Az egyesület egyik 1930-as évekbeli összeírásban sem szerepel, létezését és működését csupán a fennmaradt levéltári iratok igazolják.⁴⁰⁷ A forrás szerint az egyesület 1937-ben *Budapesti Helyőrségi Altiszti Sport és Kaszinó Egyesületre* változtatta nevét, mert céljai közé iktatták a testedzést is (ettől kezdve külön sportelnököket is választottak). Az *Altiszti Kaszinó* 1946-os feloszlásának idején keletkezett iratok szerint az egyesület négy tágas helyiségben működött, volt színpaduk és biliárdasztaluk is, és könyvtárukban közel 1300 kötetet őriztek. Fennmaradt ingóságait a Honvédelmi Minisztérium kapta meg.

⁴⁰⁷ MNL OL K150.1942.VII.5.215342 és A Magyar Királyi Helyőrségi Altiszti Kaszinó vagyonának hovafordítása. MNL OL XIX-B-I-h.1948.486177.105.

Ahogy a korábbiakban már szó volt róla, a tiszti kaszinók elsősorban a testületen belüli összetartás és a bajtársiasság megteremtése érdekében alakultak. A néhány általam fellelt altiszti kaszinói alapszabályban ezenkívül a jótékonyosság, valamint az özvegyek és árvák támogatása is szerepelt. Az *Altiszti Kaszinó*ban azonban a fentiekén kívül még ennél is többet ígértek tagjaiknak, mert nemcsak könyvtárat, de énekkart, szépirodalmi folyóiratot, valamint jóléti és sportintézményeket is terveztek fenntartani.

Az *Altiszti Kaszinó*ba a honvédség altisztjeinek belépését „a közszellem és a bajtársiasság kötelességükké”⁴⁰⁸ tette – fogalmazott az alapszabály, mellettük leszerelt katonák és közbiztonsági altisztek lehettek még a kaszinó rendes tagjai. A felsoroltakon kívül a nyugállományú, rangosztályba nem sorolódó havidíjasok és hivatásos altisztek is beléphettek az egyesületbe. Pártoló tagok a tagok feleségei és 18 éven felüli gyermekei, valamint azok özvegyei és árvái lehettek. 1925-ben a rendes tagok 150, a pártolók 100 korona tagdíjat fizettek.

Az *Altiszti Kaszinó* – ahogy a katonai kaszinók általában – nem volt klasszikus értelemben egyesületnek tekinthető, nemcsak a rendes tagok belépési kötelezettsége, de az egyesület vezetőségének kijelölése okán sem. A kaszinó elnöke ugyanis nem választás útján nyerte el tisztét, hanem katonai beosztásának köszönhette ezt. Az *Altiszti Kaszinó* elnöke a Magyar Királyi Budapesti Első Honvéd Vegyesdandár mindenkori gyalogsági parancsnoka volt.⁴⁰⁹ Az egyesület két alelnöke közül egyet az elnök nevezett ki, a másik alelnököt és a titkárt pedig a közgyűlés választotta. A máshol számvizsgáló bizottságnak nevezett felügyelőbizottságot is egyrészt a dandárparancsnok nevezte ki, másrészt a közgyűlés választott hozzájuk két rendes és két póttagot. Az elnök és maga az egyesület is közvetlenül a honvédelmi miniszternek volt alárendelve, egy esetleges alapszabály-módosítás vagy közgyűlési határozat jóváhagyása végett is hozzá intézték kérésüket, aki „a belügyminiszterrel egyetértőleg”⁴¹⁰ intézkedett.

.....
⁴⁰⁸ Magyar Királyi Helyőrségi Altiszti Kaszinó alapszabályzata. Budapest, 1925. 4.

⁴⁰⁹ 1924-ben a kaszinó elnöke ujhordai vitéz Kováts Béla, alelnöke Stiaszny Mihály főmester, ügyvezető alelnöke Domokos őrnagy voltak. 1937-ben a kaszinót vitéz Kiss Kálmán tábornok elnökként és vitéz Békássy Rudolf ezredes ügyvezető elnökként vezette.

⁴¹⁰ Magyar Királyi Helyőrségi Altiszti Kaszinó alapszabályzat. Budapest, 1925. 23.

Az egyesület társas életét más kaszinókhoz hasonlóan itt is különböző bizottságok szervezték. A kezelőbizottság a helyiségek berendezési tárgyaiért és a pénzkezelés különböző aspektusaiért (vagyonkezelés, árjegyzékek megállapítása, vagyon befektetése) volt felelős. A tudományos bizottság a katonai szempontból fontos könyvek megszerzéséért és az ugyancsak ilyen szempontoknak megfelelő felolvasások és előadások megszervezéséért volt felelős. A társadalmi bizottság „tevékenysége a modort finomító életnek az altiszti tekintélyhez méltó szórakozásoknak, élvezeteknek, társasjátékoknak, valamint férfias testedző sportnak meghonosítására, az altiszti énekkar szintjének emelésére”⁴¹¹ volt hivatott.

Az egyesület 1937. február 18-i közgyűlési jegyzőkönyvében megörökítették vitéz Kiss Kálmán tábornoknak, a kaszinó elnökének közgyűlési beköszöntőjét. A beszédből úgy tűnik, hogy volt egy erős identifikációs kényszer az altisztekben. Kiss beszédében az altiszti kart a tisztikar odaadó munkatársaiként aposztrofálta, akik nélkül nem működhetne a hadsereg megfelelően. Az altiszt fő jellemvonásának a rátermettséget és a bajtársiasságot nevezte, amely jellemvonások tökéletesítésére jött létre ez a kaszinó is. Hiszen a bajtársi érzés az összetartozás megteremtésével erősödik, az altiszti rátermettséghöz pedig – az elnök szerint – edzettség szükséges, amelyhez megint csak kiváló lehetőségeket biztosított az *Altiszi Kaszinó*.

Az Országos Tiszti Kaszinó

Budapest két katonai kaszinóját csupán egy sarok választotta el egymástól. Míg a fentiekben bemutatott *Altiszi Kaszinó* a Veres Pálné utca 1. szám alatti Lobkowitz-laktanya földszinti három szobájában működött, amelyeket az Államépítészeti Hivatal által kiutalt bútorokkal rendeztek be, addig az *Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület*⁴¹² (rövi-

⁴¹¹ Magyar Királyi Helyőrségi Altiszti Kaszinó alapszabályzat. Budapest, 1925. 18.

⁴¹² Az egyesület ezt a névváltozatot használta kiadványain, hivatalosan azonban egy 1921-es alapszabály szerint *Magyar Királyi Országos Katonai Tudományos Kaszinó Egyesület*, egy 1932-es iraton szereplő pecsét szerint pedig a *Magyar Királyi Honvéd Tisztek Országos Tudományos és Kaszinó Egyesülete* nevet viselte.

34. kép. Az Országos Tiszti Kaszinó

den Országos Tiszti Kaszinó) a Váci utca 38. szám alatt fogadta tagjait. Az 1861-ben a budapesti helyőrség tisztjei, majd az 1919-es újjáalakulás után a honvédség tényleges állományú tisztjei számára létesített *Tiszti Kaszinó*-nak 1899-ben főként kincstári segítséggel (a 800 ezer koronás költségvetésből 500 ezer koronát a kincstár biztosított) saját épületet emeltek. A két épület közötti különbség a két kaszinó tagságának és magának az egyesületnek a presztízsét is kifejezte.

Az Országos Tiszti Kaszinó természetesen nagyobb volumenű tevékenységet folytatott, már csak méreteiből adódóan is. Tagsága 1928-ban 6124 fő volt (ebből csupán 3672 fő fizette meg a tagdíjat), feltehetőleg a fizető tagok létszámát tüntette fel az Illyefalvy-féle összeírás is, amely szerint az 1930-as évek elején 3813 tagja volt a kaszinónak. Az évtized második felében (1937-ben) pedig 8319 fős tagságot regisztráltak ugyanitt. A kiugró adatok természetesen a testületi belépésnek voltak köszönhetőek, és nem az egyesület vonzerejét reprezentálták.

A *Tiszti Kaszinó* délelőtt tíz és este tíz között nyitva tartó épületben nemcsak a szokásos kaszinói helyiségek kaptak helyet. Az 1897

novembere és 1899 novembere között megépült székházban a vendéglő mellett kávéház is működött, a játéktér, a biliárdszoba, a vívóterem és az étterem (a Pinke-féle nyilvános étterem 1929-ig működött itt, ezután a Posch-söröző nyílt meg 1929 júniusában) mellett színház- és mozitert is találtak az odalátogató tagok. 1929 novemberétől a Duna utcai helyiségekben a Képzőművészeti Társulat kortárs galériát létesített. 1927-ben a vívóterem helyén (azok ugyanis az Irányi utcai épületszárnyba költöztek az egyesületi étkezde helyére) társalgóhelyiségeket alakítottak ki. A zeneautomatával, zongorával felszerelt helyiségek és a télikert feladata volt „helyettesíteni a kávéházakat és megkímélni tagjainkat attól, hogy vendéglátás esetén lakásaikat megbolygatni legyenek kénytelenek.”⁴¹³

A kaszinóban szervezett eseményekről, szórakozási lehetőségekről a kaszinó lapjából értesülhettek a tagok, amely előbb *Országos Tisztikaszinó Tájékoztató*, később *Országos Tiszti Kaszinó-Lap* címmel jelent meg.⁴¹⁴ A kaszinó havilapja lehetővé tette az egyesület által „nyújtott szórakozásokról, jóléti intézményekről, kedvezményekről és egyéb tudnivalókról való könnyű tájékozódást, s egyszersmind néhány fillérért”⁴¹⁵ szórakoztatták is olvasóikat. Az általában huszonöt oldalon megjelenő kiadvány tulajdonképpen egy programfüzet volt, melyben csak ritkán jelent meg néhány novella és vers, esetenként a kaszinóban elhangzott előadások írott változata. A kiadvány legnagyobb részét a moziműsor foglalta el.

Az 1930 júliusáig csak némafilmeket játszó moziban szinte minden nap voltak előadások (délután ötkor és nyolckor), amelyeket a kaszinó saját zenekara kísért. A moziból befolyó bevétel képezte az egyesület költségvetésének legnagyobb hányadát, az elnök szerint ennek köszönhetően tarthatták alacsonyan a tagsági díjaikat is.⁴¹⁶ 1928-ban a mozi gépészetileg is megújították, abba egy Zeiss Ikon vetítógépet szereltek, és a filmgyulladás megakadályozandó egy korszerű léghűtővel is ellátták a géptert, így már egyfolytában is képesek voltak lejátszani a leghosszabb filmeket is.

⁴¹³ Miákich Alajos beszámolója az elmúlt egyesületi évről. 10. Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület iratai. 1929. MNL OL K150.1934.VII.5.178796.

⁴¹⁴ A lap 1928 októbertől és 1944 áprilisa között jelent meg.

⁴¹⁵ Miákich Alajos beszámolója az elmúlt egyesületi évről. 10. i. h.

⁴¹⁶ Uo. 9.

35-37. kép. Az Országos Tiszti Kaszinó belső terei

Az 1930-as évek elejéig a nyolcszáz fő befogadására alkalmas „Tisztikaszinói Mozi a magyar úri társaság legkedveltebb találkozóhelye” szlogennel hirdette magát, az olvasói levelek pedig folyamatosan arról panaszkodtak, hogy még elővételben is nehéz jegyet szerezni egy-egy előadásra. 1933 végén azonban az egyesület vezetői már arra hívták fel a tagokat, hogy a rentabilitás megőrzése érdekében mindenki hozzon magával a moziba egy vendéget is.

A mozielőadások helyszínéül szolgáló, 1929 nyarán felújított színházteremben havonta egyszer, szombat esténként a Nemzeti Színház vagy az Operaház egy-egy előadása is vendégszerepelt. A komolyabb szórakozásra vágyók pénteken este hatkor az első emeleti kis tanácsteremben tudományos előadásokat hallgathattak nemcsak katonai, de szociológiai és politikai témákban is. Ismeretterjesztő előadásokat minden hétfőn hat órakor tartottak, amit zenekari hangverseny előzött meg. Ezeket az eseményeket díjtanul látogathatták a tagok, a családtagok⁴¹⁷ és a vendégek is. (Utóbbiak ugyan csak a társalgószobákat használhatták, a játéktérmet, a biliárdtermet és az olvasótermet nem látogathatták.)

Az egyesülettől különálló, de az épületében működő, s a kaszinó által anyagilag (1928-ban például 12 000 pengővel) támogatott vívóklubban a férfiakon kívül nők és gyerekek is megtanulhattak kardot fogatni, de tornafoglalkozásokra is járhattak, céllövészetet is tanulhattak. Az 1920-as évek végén került napirendre a vívóklub önállósodása, talán nem kis részben a Honvédelmi Minisztériumtól elnyert támogatásnak köszönhetően. A testedzés azonban ezek után sem maradt ki a kaszinó profiljából, hiszen az egyesületen belül a későbbiekben is működött evezős, torna, tenisz és autós-motoros szakosztály.

Az évente rendszeresen megrendezett nagyobb táncmulatságok (mikulás est, szilveszterest, jelmezes est, tisztikaszinói bál, bajtársi estély) mellett minden hónap első vasárnapján teadélutánokat, szombatonként pedig családi táncesteket rendeztek, ahol az erre vállalkozó kaszinótagok jeleneteket, énekszámokat adtak elő. A kisebb estélyeken az egyszerűség dominált, kifejezetten felhívták a figyelmet arra, hogy vendégeik kerüljék a csillogást. A kaszinó lapjának 1930. februári számában például felkérték nővendégeiket, hogy ezeken az eseményeken

⁴¹⁷ A családtagok amennyiben rendelkeztek „családtag igazolvánnyal,” akkor a kaszinótag családfő nélkül is bemehettek a kaszinóba.

„délutáni látogató ruhába”⁴¹⁸ jelenjenek meg. A saját zenekarral, később énekkarral, sőt kottatárral büszkélkedő kaszinó több kisebb fellépés mellett évente egyszer nagyszabású hangversenyt is rendezett.⁴¹⁹

Az *Országos Tiszti Kaszinó* tizenkét helyiséget betöltő, 1928-ban 42 ezer kötetes könyvtára hétfő kivételével minden hétköznap négy és hét óra között várta olvasóit. Állománya a kaszinó főleg szépirodalmat gyűjtő könyvtára és a Hadtörténelmi Levéltár könyvtárának 1923-as egyesítése folytán nőtt ilyen nagyra. Az így létrejött könyvállomány méretei már túllépték a kaszinói és általában az egyesületi méreteket.⁴²⁰ Olvasótermében 75 belföldi és 35 külföldi lapot olvashattak, és vehettek bérbe. 20 fillér kölcsönzési díjért pedig könyveket is kölcsönözhetnek a tagok. A könyvtár élénk látogatottságáról tudósítanak az 1928-as évről szóló kaszinói beszámolóban,⁴²¹ amikor a több mint kilencezer olvasó az év folyamán közel 34 ezer kötetet kölcsönzött ki.

A kaszinó kifejezetten abból a célból, hogy kevésbé tehetős tagjainak is módja nyíljon különböző ismeretekre szert tenni, nyelviskolát szervezett (1928-ban 215 ember, ebből 77 tiszt tanult itt angolt, németet, olaszt és franciát, négy anyanyelvi és két magyar tanárnő vezetésével), valamint varró-, sakk- és zongoratanfolyamot (ehhez 1928-ban új zongoraszobát is építettek), illetve tánciskolát is. Jóléti intézmény volt a kaszinó félemeletén működő szabóműhely (amelyben egyenruhát, férfiruhát és „angolruhát” egyaránt készítettek) és az alagsorban működő cipésműhely, ahol a piacinál alacsonyabb áron vásárolhattak az egyesület tagjai. A tagsági igazolvány felmutatásával ezenkívül városszerte még számos kedvezményben részesülhettek, a boltok listáját a kaszinó lapjában rendszeresen közzétették.

Az *Országos Tiszti Kaszinó*ban sem a rendezvények jellegét, sem a szövegek hangulatát tekintve nem volt érezhető a katonai szellem. Sőt az egyesület vezetői kifejezetten nemkívánatosnak találták a „kaszárnyázó” viselkedést a kaszinó falain belül. A tisztek és családtagjaik számára

⁴¹⁸ *Országos Tiszti Kaszinó-Lap*, 1930. február 12.

⁴¹⁹ A kaszinóban megrendezett események részletes ismertetését lásd Pap 2014: 58–219.

⁴²⁰ A *Nemzeti Casino* hasonló méretű könyvtárral bírt, kb. 45 ezer kötettel, az *Országos Kaszinó* könyvtárának könyvállománya azonban csupán 9–12 ezer kötet tett ki.

⁴²¹ Miákich Alajos beszámolója az elmúlt egyesületi évről. 5. i. h.

fenntartott „művelődési ház” volt ez az egyesület, amely a kaszinó elnöke szerint „csekély és olcsó eszközökkel óhajt a tudomány, a szórakozás és az érdekkielégítés terén olyat nyújtani, a mi máskülönben csak drága pénzért volna megszerezhető!”⁴²² A *Tiszti Kaszinó* – ahogyan más kaszinók is – nemcsak alacsony árakat, de exkluzív társaságot is igyekezett biztosítani tagjai számára azzal, hogy lehetővé tette „még a legvagyon-talanabbaknak is azt, hogy rendkívül olcsón és társadalmi állásuknak megfelelő, előkelő környezetben szórakozhassanak.”⁴²³ S hogy valóban megfelelő társaság legyen jelen az egyesület rendezvényein, tagjaiktól is segítséget kértek: „Minthogy Kaszinónk közönségének megválogatásában mindenkor a legszigorúbban járt el, felkérjük azokat, akik ilyen nem közénk tartozó egyéneket látnak előadásainkon, figyelemztessék erre személyzetünket, hogy kellő igazoltatás után az illetőket a minden alkalommal szolgálatot teljesítő detektívnek átadhassuk.”⁴²⁴

Az *Országos Tiszti Kaszinó* alapszabályai szerint⁴²⁵ négy fő célt kívánt megvalósítani. Egyrészt a tudomány ápolását, másrészt a hazafiasság erősítését és a bajtársiasság megteremtését kívánta elérni, harmadrészt a társasági és klubéletet szerette volna tevékenységével felpezsdíteni. Az 1932-es alapszabály ez alatt értette a mozi működtetését, táncestek, hangversenyek rendezését. Negyedrészt pedig célul tűzte ki, hogy a jólét és a szórakozás előmozdítása érdekében „üzemeket, továbbá jóléti és sportintézményeket”⁴²⁶ létesítsen.

A kaszinónak rendes, rendkívüli és jóléti tagjai voltak. (1930-ban 3850 rendes tag mellett 252 jóléti tagot tartottak nyilván.) Rendes tagok lehetek a budapesti helyőrség kötelezően belépő tisztjei és „hasonállásúak” (rangosztályba sorolt havidíjasok, tiszt- és tisztviselőjelöltek), valamint a budapesti nyugdíjas katonák, a szolgálaton kívüliek és a vidéki tisztek. Rendkívüli tagok lehetek a Honvédelmi Minisztérium fogalmazási szakbeli polgári tisztviselői és az emléklapos tisztek. Az *Országos Tiszti Kaszinó* jóléti tagjai pedig az elhunyt tagok özvegyei és árvái lehetek (16 évnél

422 Kary 1929.

423 Miákich Alajos beszámolója az elmúlt egyesületi évről. 9. i. h.

424 *Országos Tiszti Kaszinó-Lap*, 1929. november 17.

425 A levéltári iratanyagból az 1921-es, az 1923-as és az 1932-es alapszabály ismert. MNL OL K150. 1934.VII.5.178796.

426 *Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület alapszabálya* 1932. 2. i. h.

idősebb lányok és 20 évnél idősebb fiúk).⁴²⁷ A jóléti és rendkívüli tagok esetében a kaszinókban bevett ajánlásos módszert alkalmazták.

Az 1921-ben megállapított tagdíjak nemcsak a tagsági kategóriák szerint, hanem a tag katonai rendfokozata szerint is differenciálva voltak. Így a főhadnagyok 10, a századosok 15, az alezredek és ezredek 20, a tábornokok 25 koronát tartoztak fizetni. Ezt követően 1923-ban a tagdíjakat a legdrágább villamosjegyek kétszeresének összegében állapították meg. 1928-ban az 1 pengő 36 filléres tagdíjat 1 pengő 50 fillérre emelték akkor, amikor az *Országos Kaszinó*ban 10 pengőt, a *Nemzeti Casinó*bán pedig 12 pengő 50 fillért fizettek a tagok havonta.

Maradva a pénzügyeknél, az egyesület bevételei között olvasható néhány kivételes tétel. Az eddig általánosnak tekintett gyakorlat szerint ugyanis a kaszinók főként a tagdíjakból, ha volt székházuk, az általuk nem használt helyiségek bérleti díjából és az esetlegesen felhalmozott vagyonukból gazdálkodtak. Az *Országos Tiszti Kaszinó* azonban ezeken a forrásokon kívül részesült még „katonai tudományos célokra” folyósított állami segélyben is. Ez a tény ismét kérdésessé teszi a katonai kaszinók egyesületi mivoltát, és erősíti az *Országos Tiszti Kaszinó* művelődési intézményként való definiálásának lehetőségét.

Az egyesület finanszírozásán kívül annak irányítása is a fenti kételyt erősíti. A kaszinó választmányának tagja volt ugyanis három honvédelmi minisztériumi tisztviselő. Ezenkívül a választás tekintetében is volt egy speciális kitétel, amely szerint a honvédelmi minisztérium által kijelölt választócsoporthoz tartoztak jogosultak leadni voksukat a választmányi szavazáson. Az egyesület felügyeletével kapcsolatban az alapszabály a következő módon rendelkezett: „az O.T.K. elsősorban hivatásos tisztek társadalmi tömörülése. Ezért az egyesület, főleg pedig annak gazdálkodása a honvédelmi miniszter megfelelő befolyása alatt áll.”⁴²⁸ Mindebből egyértelmű, hogy a kaszinó vezetőségének vizsgálata nem tehet sokat hozzá a kaszinó belső világának megértéséhez, hiszen ebben az esetben egy nagyrészt felülről szervezett intézményről volt szó, ahol a tisztviselők nagy része kinevezés útján került a pozíciójába.⁴²⁹

427 Ha férjhez mentek, illetve ha nagykorúak lettek, ez a fajta tagságuk megszűnt.

428 Uo.

429 A kaszinó két elnökét ismerjük, az 1920-as évek végén vitéz Kary Béla nyugalmazott altábornagy, az 1930-as évek elejétől, feltehetően a kaszinó fennállásá-

Miákich Alajos, a fentiekben már többször idézett, az 1929. márciusi közgyűlésen megtartott beszámolójában a *Tiszti Kaszinó*t a tiszti állás presztízsének megtestesítőjeként definiálta, melynek székháza is a tisztek társadalmi presztízsét és értékeit kívánja kifejezni: „El kell ér-nünk, hogy a magyar tisztek akaraterejét, alkotni tudását és társadalmi fölényét [sic!] fényesen megvilágítsa e hatalmassá növekvő palota min-den zuga”,⁴³⁰ vagy később ugyanerről: „tehát ez a Kaszinó van hivatva a társadalomnak bemutatni, közismertté tenni, vagyis visszatükrözni azon kulturális lendületet, melyet tőlünk a modern korszellem megkö-vetel és mely bennünket megkülönböztet az alsóbb rendű néposztá-lyok embereitől.”⁴³¹ Az egyesület tehát elsősorban a tiszti társadalom egységét kívánta megteremteni, hogy az a társadalmi hierarchiában az őt megillető helyre emelkedhessen.⁴³² Mindez nem mutat nagy eltérést más kaszinók szövegeivel szemben, a különbség talán annyi, hogy pél-dául az *Országos Kaszinó*ban nem a hierarchiában való felemelkedés volt a cél, hanem a régi pozíciók megtartása az ott és akkor fenyegető „zsidó veszéllyel” szemben.

A kaszinó utóéletéről annyi ismert, hogy 1949-ben már nem műkö-dött, ingatlanát és ingóságait a Honvédelmi Minisztérium vette át.

A Budapesti Orvosi Kaszinó

Az 1897-ben alakult *Budapesti Orvosi Kaszinó* kezdetben különböző kávéházakban (Egerváry kávéház, Reiter kávéház, Drechsler kávéház és Opera kávéház) működött, majd a Teréz körút 34., később a 22., 1922 és 1926 között az Erzsébet körút 49., majd 1930-ig a Wekerle Sán-dor utca 22. szám alatt tartotta összejeveleteit. Az 1930-as években

nak végéig vitéz Dombóváry Révy Kálmán nyugalmazott altábornagy volt az *Országos Tiszti Kaszinó* elnöke. Kary mellett vitéz Szakváry Emil nyugalmazott tábornok mint alelnök, Miákich Alajos nyugalmazott ezredes mint ügyvezető igazgató rendezte az egyesület ügyeit. 1940-ben Révy mellett vitéz Csics Pál alezredes ügyvezető igazgatóként, Szilárdy János nyugalmazott I. oszt főhad-biztos pedig gazdasági igazgatóként működött.

⁴³⁰ Miákich Alajos beszámolója az elmúlt egyesületi évről. 1. i. h.

⁴³¹ Uo.

⁴³² Miákich Alajos beszámolója az elmúlt egyesületi évről. 1. i. h.

keletkezett összeírások szerint az egyesület helyiségei az Andrássy út 2. szám alatt voltak.⁴³³

A kaszinó taglétszáma az 1930-as években enyhén emelkedett, 1937-ben 612 tagjával a kilencedik volt a fővárosi kaszinók között. 1927-ben a *Budapesti Orvosi Kaszinó*ban évente 15 pengőt kértek tagjaiktól. Gondoljunk csak a tiszti kaszinó tagdíjára ugyanekkor (1,5 pengő) és látható a szemléletbeli különbség, és az is, hogy ez az egyesület a *Tiszti Casinó*val ellentétben a tagdíjakból tartotta el magát.

A kaszinót korszakunkban 1909-től 1929-ig Temesváry Rezső szülész-nőgyógyász, egyetemi magántanár, a Weiss Alice Gyermekágyas Otthon igazgató-főorvosa, majd 1929-től feloszlataáig Kövesi Géza igazgató-főorvos vezette.

A *Budapesti Orvosi Kaszinó* elnöke, Temesváry Rezső 1927-ben az egyesület megalakulásának fő okát a budapesti orvosok körében hiányzó kollegiális légkör megteremtésében jelölte meg. Az elnök szerint a kaszinó múltbeli és jelenlegi feladata, hogy „az orvosok a napi teendőik elvégzése után találkozhassanak, szórakozhassanak, s egymásmind egymással ismerkedve vagy régi ismeretséget felújítva, a kollegiális viszonyt minél bensőségebbé tegyék.”⁴³⁴ Emellett azonban azt is megemlítette, hogy a kaszinó segített eltüntetni azokat a „válaszfalakat, melyek az utolsó években az orvosok között faji, felekezeti vagy politikai szempontokból emeltettek.”⁴³⁵ Az 1919-ben megalakított Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete (MONE) volt az egyik ilyen válaszfal, mely igen erőteljesen igyekezett az orvosi szakmát megtisztítani a zsidó elemektől. Többek között aktív szerepet vállalt a numerus clausus megalkotásában vagy a nem keresztény orvosok kiszorításában a közszolgálati állásokból.⁴³⁶ A kollegialitás mellett az 1930-as években a jobb megélhetésért való küzdelem is a kaszinó céljaként definiálódott, ugyanakkor a források szerint⁴³⁶ a *Budapesti Orvosi Kaszinó* nem kí-

⁴³³ Domány 1937: 14.

⁴³⁴ Temesváry 1927.

⁴³⁵ Kovács M. 1995: 137–158.

⁴³⁶ A szövegek a kaszinó hivatalos lapjában közölt csekély számú beszámolót és az egyesület 40. születésnapjára készült visszaemlékezés szövegét jelentik. A *Budapesti Orvosi Kaszinó* hivatalos lapja a *Magyar Orvos* című lapnak a főlaptól teljesen független állandó mellékleteként, ismereteim szerint 1927-ben havonta két alkalommal jelent meg. 1928 januárjától azonban ugyanezt a mellékletet már a

vánt szakmai érdekszövetségként fellépni: „A Kaszinó nem lehet harci szervezet, sem érdekszövetkezet, békében fogant és a békét óhajtó szabályzatainak értelmében igyekeztünk a konszolidációt szolgálni.”⁴³⁷ Éppen emiatt tagjaikat a valódi érdekvédelemmel foglalkozó Budapesti Orvosszövetségbe való belépésre buzdították.

A kaszinóról olvasható szövegek tanúsága szerint a *Budapesti Orvosi Kaszinó* kizárólag orvospolitikai kérdésekben kívánt állást foglalni: „Bár tudjuk azt, hogy csak az a nemzet tud boldogulni, amely nemzet tud harcolni a szabadságjogokért, csak az a társadalmi osztály tud eredményeket elérni, amely társadalmi osztály az emberi és erkölcsi eszmék haladásáért küzd, de a politizálás mégsem lehetett Kaszinónk célja”⁴³⁸ – mondta Gerő Ármin főtitkár az előző esztendőkre vonatkozóan és a jövőre nézve is. Vagyis az egyesületet tudatosan kívánták elhatárolni a körülöttük zajló politikai eseményektől, az egyesületi munka hatáskörét tudatosan szűkítették le az orvosok szakmai közösségére, céljuk csupán a szakmai közösség befolyásolása volt. A kaszinót 1927-ben a kaszinó főtitkára, Forbáth Sándor⁴³⁹ az orvostársadalom „erős hatalmi tényezőjé”-nek⁴⁴⁰ nevezte, amelynek nemcsak bele kell szólnia az orvosgazdasági intézmények vezetésébe, de vétójoggal is rendelkeznie kell. Tíz évvel később, a kaszinó fennállásának negyvenedik évfordulója alkalmából szintén ugyanez a cél fogalmazódott meg: „Kaszinónk komoly társadalmi megmozdulásait élénk figyelemmel kísérje az egész magyar orvosi kar.”⁴⁴¹ S hogy tényleg így legyen, deklarálták álláspontjukat például az Országos Orvosszövetség elnökének megválasztása idején,⁴⁴²

biztosító intézeti orvosoknak szentelték. A szerkesztésért a kaszinó főtitkára, Forbáth Sándor felelt, a szerkesztők pedig az egyesület választmányi tagjai voltak. Ezt megelőzően a lapban jelentek meg elszórtan hírek a kaszinóról és más orvos-egyesületekről is. A kaszinó jubileumi kötete: Domány 1937.

⁴³⁷ Gerő Ármin kaszinófőtitkár 1929. évi jelentését idézi Domány 1937: 11.

⁴³⁸ Uo.

⁴³⁹ Forbáth Sándor orvos, író, a *Magyar Orvos* című lap megalapítója, 1918 és 1927 között volt az egyesület főtitkára, a dokumentumok szerint az ő munkájának köszönhetően lett jelentős orvospolitikai tényező a kaszinó.

⁴⁴⁰ Forbáth 1927.

⁴⁴¹ Domány 1937: 11.

⁴⁴² Az 1920-as évek közepére a kaszinó a jubileumi kaszinótörténet írója szerint a liberális orvosok gyűjtőhelye lett, így az említett orvosszövetségi elnökválasztás-

vagy sokszor hívtak össze közgyűléseket, megbeszéléseket az aktuális egészségpolitikai kérdések tárgyában is.⁴⁴³

Összességében úgy tűnik tehát, hogy a kaszinó csak az orvosok által meghatározott közvéleményben kívánt fontos tényezővé válni. Viszonylagos zártságukra utal, hogy lapjukban többször is felhívták tagjaik figyelmét, hogy a kaszinóban megtartott előadásokról ne nyilatkozzanak, és vendégeket is csak az elnökség engedélyével hívjanak meg ezekre az eseményekre.⁴⁴⁴

Ahogy tehát a kerületi kaszinók szűkebb környezetük problémáira keresték a választ, úgy az orvosok szakmai alapon szerveződő társas-köre az egészségügy aktuális problémáit igyekezett tanulmányozni. Keddenként szakmai előadásokat szerveztek a kaszinó helyiségeiben, vasárnap pedig valamelyik kórházban „betegbemutatással.” Előadásokat rendeztek, pályázatokat hirdettek orvostikai, orvostársadalmi kérdésekben. Később az úgynevezett Semmelweis-serlegbeszédék (1906 óta) adtak lehetőséget a visszaemlékezésre vagy egy-egy aktuális probléma kifejtésére a kaszinóban. A *Budapesti Orvosi Kaszinó* más orvostársaságok megalakulását is kezdeményezte (Terézvárosi Orvostársaság, Keresetképtelen Orvosokat Segélyező Egyesület), de mindezek mellett a tagság és családtagjaik szórakoztatására szolgáló események is teret kaptak a kaszinóban. Évente egy nagyobb kiállítást is szerveztek, amelyen például orvosi vonatkozású hazai iparcikket, fürdőket vagy szanatóriumokat mutattak be. Szombatonként zenés társas estéket tartottak, amelyre a tagok családotul érkezhetek, máskor társasvacsorákat is adtak. Természetesen a kártya kedvelt időtöltés volt ebben a kaszinóban is, de alakult itt sakktársaság és turistacsoportot is létrehoztak.

A *Budapesti Orvosi Kaszinó*t 1944-ben, a nyilas hatalomátvételt követően feloszlatták. 1945-ben a kaszinó főtitkára kérelmezte ugyan az egyesület továbbműködésének engedélyezését, de a felülvizsgálat csak 1946 októberében indult meg. S mivel a jelentés szerint nem találtak

kor a jobboldali, fajvédő elveket valló Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületével szemben határozták meg a kaszinó helyét.

⁴⁴³ Fennállásuk során ülést tartottak a szabad orvosválasztás ügyében, a betegellátó szövetkezetéről, a munkásbiztosító pénztárákról, a háziorvosi rendszer reorganizálásáról és a magán-betegsegélyező egyletekről is.

⁴⁴⁴ *Magyar Orvos*, 1927. április 1.

életben levő vezetőségi tagokat, feloszlatták az egyesületet. Vagyonát az azt már korábban is birtokló Állatorvos Egyesület kezén hagyták, bár a Magyar Zsidók Szövetsége is jogot formált néhány berendezési tárgyra, az ügy kimenetele azonban az iratanyagból nem ismerhető meg.⁴⁴⁵

Az önsegélyező kaszinó

M. Kir. Posta Járműtelep Kaszinója

A posta XIV. kerületi (Egressy út 47.) járműtelepén 1910-ben alakult meg a *Magyar Királyi Posta Járműtelep Kaszinója*. A *Járműtelepi Kaszinónak* 1937-ben 420 tagja volt. (Az Illyefalvy-féle összeírásba nem került bele.) A kaszinóba elsősorban a posta járműtelepének alkalmazottait, másodsorban a posta más területen működő dolgozóit várták. Ők lehetek az egyesület rendes tagjai, ha nem voltak 40 évesnél idősebbek,⁴⁴⁶ pártoló tagként azonban bárki (feddhetetlen jellemű, 24 évnél idősebb) beléphetett az egyesületbe.⁴⁴⁷ A pártolók nem részesülhettek a tagokat megillető támogatásokban, és nem rendelkeztek szavazati joggal sem. Szavazati jog a rendes tagok özvegyeinek sem járt, akik az eddig nem látott gyakorlat szerint, a rendes tag halála után, özvegységük idejére tagok maradhattak, ha ez iránti igényüket bejelentették a kaszinó vezetésének. A rendes tagok 12 pengőt, a pártoló tagok évente 6 pengőt tartoztak fizetni (előbbieket havi, utóbbiak félévi részletekben).

A *Magyar Királyi Posta Járműtelep Kaszinójának* vezetősége csak a rendes tagok közül volt választható, „Idegenek, vagyis nem postai egyének sem a választmányoknak tagjai, sem pedig tisztviselők nem lehetnek.”⁴⁴⁸ Itt az elnök mellett két alelnök működött, közülük egy az elnök teljes jogú helyettese volt, másikuk pedig a kaszinó rendezvényeinek szervezéséért és a zenekar, valamint a dalárda működéséért volt felelős.⁴⁴⁹

⁴⁴⁵ A Budapesti Orvosi Kaszinó. MNL OL XIX-B-I-h.1945.130033.

⁴⁴⁶ M. Kir. Posta Járműtelep Kaszinójának alapszabálya. Budapest, 1931.

⁴⁴⁷ A *Postajármű* 1937. évi 1. száma szerint a kaszinónak 403 rendes és 17 pártoló, 1938-ban 430 rendes és 17 pártoló tagja volt.

⁴⁴⁸ A M. Kir. Posta Járműtelep Kaszinójának alapszabálya. Budapest, 1931. 14.

⁴⁴⁹ Az 1930-as évek közepén Kalocsai János volt a kaszinó elnöke, alelnökei pedig Börcs József és Nagy József voltak. 1943-ban Patay István volt az elnök, alelnökként Lukátsi Józsefet és Bangó Sándort jegyezték.

A *Magyar Királyi Posta Járműtelep Kaszinója* jellegénél fogva nemcsak a belügyminiszter, hanem a kereskedelmi miniszter fennhatósága alatt is állt. A katonai kaszinókhoz hasonlóan a közvetlen fennhatóságot a kereskedelmi miniszter gyakorolta, a belügyminiszternek pedig csak a jóváhagyásban volt tényleges szerepe. Ugyancsak a katonai kaszinókhoz hasonló függő helyzetre utal az alapszabály néhány további rendelkezése is. Elsődlegesen az, mely szerint (a neoabszolutizmus korában látott gyakorlathoz hasonlóan) a kereskedelmi miniszter „a kaszinó ellenőrzésére megbízottat”⁴⁵⁰ rendelhetett ki, akit a kaszinó közgyűléseire és választmányi üléseire is meg kellett hívniuk a tárgyalandó ügyek listájának bemutatása mellett. Másrészt, hogy a *Járműtelepi Kaszinó* közgyűléseinek időpontját a (posta)hivatalokban is ki kellett függeszteni, ahova a hivatal is megbízottat küldhetett ki, akinek felszólalási joga volt, de szavazati joga nem.

A *Járműtelepi Kaszinó* történetének fontos forrása az egyesület által kiadott kéthavonta megjelenő *Postajármű* című lap.⁴⁵¹ A lap második számában a kaszinó elnöke, Kalocsai János írása egy jobboldali érzelmű, harcos kaszinó képét vetíti elénk: „Bár lennének az egyesületek e hazában, kicsiny egyesületünkhöz hasonlóan az irredentizmus piciny tüzei.”⁴⁵² Az elnök szerint a kaszinó három alapfeladatot lát el. Fenntartja a kartársi szeretetet, népszerűsíti a keresztény nemzeti gondolatot és küzd a trianoni döntés megváltoztatásáért. A postástársadalom Trianon elleni küzdelmeinek „kápolnájaként”⁴⁵³ kikiáltott kaszinó mindenféle revíziót célzó megmozduláson megjelent: „egyesületünk a magyar társadalom nemzeti megnyilatkozású mozgalmában számos alkalommal mint önálló egyesület vesz részt”⁴⁵⁴ – olvashatjuk egy beszámolóban. Ezért is volt kiemelten fontos számukra, hogy 1937 júniusában felavassák az egyesület zászlaját, melyen a „Hitünk a magyar feltámadás” szöveg szerepelt.⁴⁵⁵

⁴⁵⁰ A M. Kir. Posta Járműtelep Kaszinójának alapszabálya. Budapest, 1931. 26.

⁴⁵¹ Első száma 1936 áprilisában jelent meg, az OSZK gyűjteményében összesen négy évfolyam található meg belőle.

⁴⁵² Kalocsai 1936.

⁴⁵³ Uo.

⁴⁵⁴ *Postajármű*, 1936. 5 sz. 3.

⁴⁵⁵ Szabó Dániel a politikai egyletek sajátosságának nevezi az egyleti zászló elkészíttetését. Szabó 1992: 222.

A fentiekhez képest az egyesület egyetlen ismert (1931-es) alapszabálya a *Járműtelepi Kaszinó* tevékenységének öt alappilléret említette meg. Ezek szerint a nemzeti eszme támogatása mellett kiemelt céljuk volt, hogy szórakozási lehetőségeket teremtsenek, segítyezzék tagjait, valamint „az emberbaráti érzés és kartársi szeret ápolása.”⁴⁵⁶ Mindezek mellett az alapszabály a tagok anyagi és erkölcsi érdekeinek az előmozdítását is megemlíttette, amit azonban erősen korlátozott a következő kitétel: „A kaszinónak hivatalos működésében szolgálati viszonyokra vonatkozó és a m. kir. posta vezetését érintő kérdésekkel foglalkozni nem szabad.”⁴⁵⁷ Bajos lehetett azonban úgy képviselni a tagok érdekeit, hogy nem volt lehetőségük mindezekért testületileg kiállni.

A revízió és a nemzeti gondolat térnyerése természetes és általános jelenség volt a két világháború között működő kaszinókban. Sokkal inkább számított kivételesnek, hogy a járműtelepi kaszinó nemcsak társaskörként, hanem segélyegyletként is funkcionált. A „műszaki és forgalmi postásságot” tömörítő egyesületnek az 1930-as évek elejétől alapszabályban rögzített feladata volt egy egyszeri temetkezési segély folyósítása a kaszinó rendes tagjainak (és azok családtagjainak) halála esetén.⁴⁵⁸ Egy tag halálakor 200 pengőt, családtagjai halála esetén pedig 150 pengőt utalt a kaszinó. Mindennek nemcsak a rendes tagsági jogviszony, hanem a tag családi állapotára vonatkozó mindennemű igazolás benyújtása is a feltétele volt. Fontos megemlíteni, hogy temetkezési segély csak egy évnyi tagság után járt. A segélyek zavartalan kifizetése érdekében a kaszinó tartalékalapot képezett, minden hónapban 100 pengőt, évente 1200 pengőt megtakarítva erre a célra egészen addig, amíg az alapon található összeg el nem érte a 10 000 pengőt. A kaszinó azt is vállalta, hogy az utód nélkül elhunytakat a segély összegéből maga temetteti el.

A temetkezési segély mellett a kaszinó tagjai „súlyos betegség vagy anyagi megrázkódtatással járó sorscsapás esetén”⁴⁵⁹ a választmány döntése alapján 15-30 pengős rendkívüli segélyeket is kaphattak. 1936 decemberében a tagoknak nyújtandó kaszinói kölcsönök kibocsátását is

⁴⁵⁶ A M. Kir. Posta Járműtelep Kaszinójának alapszabálya. 1931. 1.

⁴⁵⁷ Uo.

⁴⁵⁸ Emiatt 1937-ig negyvenévesnél idősebb ember nem lehetett a kaszinó rendes tagja. A korlátozás feloldásával párhuzamosan differenciálták a tagdíjakat is.

⁴⁵⁹ A M. Kir. Posta Járműtelep Kaszinójának alapszabálya. Budapest, 1931. 12.

tervezték. (Az első 600 pengős kölcsönt tizenkét havi részletre a következő év júliusában folyósították.) Ezeken kívül az egyesület jogászánál ingyenes jogsegélyt és méltányos árú ügyvédi képviseletet is igénybe vehettek a tagok. A kaszinó jótékonyági tevékenységei sorában meg kell még említeni a más kaszinóknál is jellemző téli ruhaosztást, illetve a rászoruló tagok és családjaik számára osztott karácsonyi pénzsegélyeket és cukorkacsomagokat.

Az 1930-as évek a *Járműtelepi Kaszinó* életében rendhagyó módon fellendülést hoztak. Ekkor építették át például a kaszinó épületét (a postaigazgatóság anyagi segítségének hála), amely így már nagyobb szabású rendezvények megtartására is alkalmassá vált. 1937 nyarán lapjuk hasábjain így írtak a 27. születésnapját ünneplő kaszinóról: „Az a hatalmas lendület, mellyel a kaszinó az utóbbi években öröndetes fejlődésnek indult, már szinte átlépte a járműtelep határait s társadalmi téren is kezdi jótékony hatását kifejteni.”⁴⁶⁰

A *Járműtelepi Kaszinó* a kaszinókra általánosan jellemző szórakozási lehetőségeket kínálta, de nemcsak férfi, hanem női tagjai számára is. A járműtelepen az 1930-as évek elején felújított kaszinóépületben kártyázhattak, biliárdozhattak, sőt pingpongozhattak a tagok. Táncestélyeket, hangversenyeket, műkedvelő színházi estéket, alkalmanként előadásokat is rendeztek. Külön ünnepségeket szerveztek a szolgálati jubileumukat ünneplő tagtársak számára, március 15-e tiszteletére és karácsonykor is. Tánctanfolyamokat szerveztek tagjaiknak, és természetesen volt könyvtáruk (960 kötet), melyből kölcsönözni is lehetett a tagoknak és azok 16 éven felüli családtagjainak is. Mindemellett saját zenekart (később kisebb jazz-zenekart is), dalárdát és újságot tartottak fent, sakkkört alapítottak, és támogatták a járműtelep sportkörét is.

A *Magyar Királyi Posta Járműtelep Kaszinója* a női tagság engedélyezése mellett a tagok családtagjai felé is nyitottabb volt, mint a „hagyományos” kaszinók. Széchenyi még úgy gondolta, hogy „asszony az intézetbe nem jó”,⁴⁶¹ és a magukat komolyan vevő, főleg a 19. század utolsó harmadában alakult kaszinók tartották is magukat ehhez a hagyományhoz. Az újabb alakulatok azonban lassan engedtek ebből, és egyre több helyen csatlakozhattak a tagok nemüktől függetlenül,

⁴⁶⁰ Szamosvölgyi Árpád: Az újjáéledt kaszinó. *Postajármű*, 1937. 6. sz. 1.

⁴⁶¹ Széchenyi 1984: 354.

s egyre több helyen nyíltak meg ezek az eredendően zárt klubok a családtagok számára is. A *Járműtelepi Kaszinó*ban nemcsak az özvegyek tagsági lehetősége, illetve a nyújtott segélyek utaltak erre, hanem az is, hogy a még nem kaszinóképes fiúkat is igyekeztek bevonni az egyesület életébe például azzal, hogy a tagok 16 évnél idősebb, de 24 évnél fiatalabb fiai tagjai lehettek a dalárdának és a zenekarnak is.

A háború befejezése után az átlagosnál egy kicsit tovább tartott a *Járműtelepi Kaszinó* története. 1944-ben ugyan itt is felfüggesztették az egyesületi életet, 1945 augusztusában a kötelező felülvizsgálat miatt küldött jelentésük szerint azonban a kaszinó már újra működött. A hatalom rokonszenvét úgy próbálták megszerezni, hogy az üzemi tanács vezetőjét nevezték ki elnöknek. Ennek ellenére az illetékes Nemzeti Bizottság nem javasolta továbbműködésüket, a polgármester viszont 1946 áprilisában tisztújításra szólította fel őket. A feltámadásból azonban feltehetően nem lett semmi, az iratanyag szerint ugyanis a *Magyar Királyi Posta Járműtelep Kaszinóját* 1947-ben feloszlatták, vagyonát a Magyar Dolgozók Pártjának adományozták.⁴⁶²

Ebben az egyesületben tehát a tagdíjért cserébe nemcsak szórakozási lehetőségeket biztosítottak tagjaiknak, de ezenfelül akkor is fordulhattak a kaszinóhoz, ha bárminemű anyagi gondjuk támadt. Ugyanakkor a fentiekben bemutatott orvosi kaszinóval szemben itt egyáltalán nem törekedtek a postás szakma fejlesztésére vagy a postások munkakörülményeinek jobbítására. Ez utóbbi funkciót egy másik, szintén postások által alapított kaszinó állította tevékenységének homlokterébe.

Az érdekvédelmi kaszinó

Magyar Posta Táviró- és Távbeszélő Tisztviselők Országos Kaszinója

A *Magyar Posta Táviró és Távbeszélő Tisztviselők Országos Kaszinója* 1905-ben alakult, és az évek folyamán sok helyen működött. Korszakunk elején a VIII. kerületi Stáhly út 1., majd 1926-ban a Szentkirályi út

⁴⁶² A Magyar Királyi Postajárműtelep Kaszinójának iratanyaga. MNL OL XIX-B-I-h.1949.544517.192.

38. kép. *Postatisztviselők Országos Kaszinója egyik belső tere*

40., 1928-ban pedig a Kerepesi út 30. szám alatt. Végleges helyükre, a Benczúr utcai Postás Otthonba 1930-ban költöztek át.

A rövidebb nevén *Postatisztviselők Országos Kaszinójának* vagy *Postáskaszinónak* is nevezett egyesület létszáma az 1930-as évek elején 1400 és 1500 fő körül mozgott, 1938-ban már 1667, 1940-ben 1876 tagja volt. Ez országos hatókörére tekintettel ugyan nem volt meglepően magas, de taglétszámának jelentős növekedéséből arra következtethetünk, hogy ennek az egyesületnek is az 1930-as évek hoztak valamiféle fellendülést.

A *Postáskaszinó* rendes tagja lehetett „minden posta, távíró és távbeszélőtisztviselő, akár tényleges szolgálatban, akár nyugdíjban van.”⁴⁶³ 1924-ben a budapesti tagok 48 korona, a vidékiek 24 korona tagdíjat fizettek évente.⁴⁶⁴ A források nem tudósítanak arról, hogy kötelező lett

⁴⁶³ Postatisztviselők Országos Kaszinójának alapszabályai 1924. MNL OL XIX-B-I-h.1949.549942.229.

⁴⁶⁴ A Postáskaszinó pártoló tagjai lehettek nem postások is, ha évente 100 koronát adományoztak az egyesületnek. Más helyen alkalmazott postások vagy postások hozzátartozói évi 12 koronáért lehettek pártoló tagok.

volna minden forgalmista számára a kaszinóba lépni, de voltak erre vonatkozó próbálkozások például 1921-ben, amikor a kaszinó közgyűlésében indítványozták a tagdíj fizetéséből való levonását, és hogy minden forgalmista tagja legyen a kaszinónak: „Észre kell vennünk, hogy mennyire magunkra vagyunk utalva, tehát saját érdekében tartozik mindenki a kaszinóba belépni.”⁴⁶⁵ Ez feltehetően nem valósult meg, és az alapszabályba sem került bele erre vonatkozóan semmilyen, a katonai kaszinókéhoz hasonló, a kötelező belépésre vonatkozó kitétel. Sokkal inkább arról lehetett szó, hogy kialakult egyfajta szokásjog, aminek hatására mondhatta a kaszinó titkára 1926-os jelentésében, hogy az újonnan alkalmazott forgalmi díjnyokok kivétel nélkül tagjai lettek a kaszinónak is.⁴⁶⁶ A *Postaskaszinó*ban az elnök mellett egy társelnök, egy ügyvezető elnök és két alelnök állt. Ennek a viszonylag sok vezetőnek azonban nem voltak speciális feladatai, létüket a helyettesítés szükségessége indokolta.⁴⁶⁷

A kereskedelmi miniszter ezt a kaszinót is ellenőrzése alatt tartotta, ugyanaz a szabályozás volt itt is érvényben, mint a másik postás kaszinóban. A politika mellett itt is tiltották, hogy a posta vezetését érintő kérdésekkel foglalkozzanak, de a járműtelepivel ellentétben 1924-ig nem került be az alapszabályba, hogy a hivatal működésére és a szolgálati viszonyokra vonatkozóan is tiltva lenne az eszmecsere. Az 1924-es alapszabály-módosítás után összehívott első közgyűlésen napirendre is került a kérdés, amikor a kaszinó elnöke a következőképpen értelmezte a tiltást tartalmazó passzust: „a Kaszinó ezek után is tehet javaslatokat, csupán vezetőségünk munkájának bírálatába, kritizálásába, gáncsolásába nem bocsájtkozhatunk, amit eddig sem tettünk.”⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ Beszámoló az 1921. május 29-én megtartott közgyűlésről. *A Posta*, 1921. június 15. 2.

⁴⁶⁶ *A Posta*, 1927. március 19. 10.

⁴⁶⁷ 1922-ben az egyesület élén Walter Ottó állt (Halinyai János társelnök, Aigner Ottó ügyvezető elnök, Dévény Károly és Meyer Ferenc alelnökök mellett). 1926-ban Piláth Vilmost választották meg elnöknek, majd 1928-ban Jancsó János lett az elnök. 1930-ban Lengyel Rezső lett a kaszinó vezetője (társelnöke volt Német István postafelügyelő, ügyvezető elnöke Laux József posta-főfelügyelő volt), 1940-ben Dávid Lajos hivataligazgató lett az elnök (Valentin János főfelügyelőt társelnökké, ügyvezetővé Élő József főfelügyelőt, alelnökké Purpriger János főfelügyelőt és Náday Lajos főfelügyelőt választották).

⁴⁶⁸ Beszámoló az 1925. április 5-én tartott közgyűlésről. *A Posta*, 1925. április 11. 5.

A *Postáskaszinó* történetének legfontosabb forrása – a *Tiszti Kaszinó* lapjához hasonlóan – az egyesület saját lapja volt.⁴⁶⁹ A *Posta* című újságban folyamatosan jelentek meg kaszinói hírek is, de mindent összevetve több volt a postástársadalom kaszinóban képviselt csoportjával, vagyis a forgalmi postássággal foglalkozó általános cikk. A *Postáskaszinó* 1924-es alapszabálya így definiálta az újságot: „A Kaszinó lapja a Kaszinó érdekeinek és céljainak támogatására szolgál, a Kaszinó rendeltetésével ellentétes irányt nem követhet.”⁴⁷⁰ Ebből következően a lap szerkesztőbizottságának összetételét is az alapszabályban határozták meg, amelynek a tisztikar mellett öt, közgyűlés által választott tagja is volt.

A *Postáskaszinó* 1924-es alapszabálya a *Járműtelepi Kaszinó*hoz hasonlóan a kartársi összetartás, a nemzeti és keresztény szellem megteremtését tekintette alapvető feladatának. De mindezek mellett ez az egyesület működésében elsősorban az érdekképviselőre helyezte a hangsúlyt. Fontos volt még hogy különböző helyeken kedvezményt biztosítsanak tagjaiknak, és hogy vidéki tagjaikat segítsék a fővárosban. Végül pedig egy Postás Otthon és internátus megalapítása is szerepelt a célok között.⁴⁷¹ Mindezekon felül és a hagyományos kaszinói tevékenységek mellett (például könyvtár,⁴⁷² előadások, társas összejövetelek) a *Postáskaszinó* is fontosnak tartotta tagjai segélyezését. 1925-től például évente két vidéki postásgyereket iskoláztatását segítették, karácsonyi pénzsegélyeket osztottak (1937-ben 12 család kapott 15-15 pengő segélyt) vagy olcsó tüzelővel

469 A *Posta*. A magyar posta táviró- és távbeszélő érdekeit felölelő szaklap, *Magyar Posta-, Táviró- és Távbeszélő Kaszinójának közlönye* címmel jelent meg, 1921 tavaszától azonban már nemcsak a kaszinó lapja volt, hanem számos más postás-szervezeté is. A lap havonta kétszer, 1-jén és 15-én jelent meg, 1929-től 1943-ig már csak havonta egy alkalommal.

470 Postatisztviselők Országos Kaszinójának alapszabályai 1924. 15.

471 Az otthon és internátus célja az volt, hogy a fővárosban tanuló postás gyerekeket elhelyezzék. Később a központi postásház felállítását is segítette a kaszinó, ami célja szerint a különböző postás egyesületeknek teremtett közös otthonát. 1926-ban adták át a Szentkirályi utca 40. szám alatt az egyesületek otthonát, a VIII. kerület Domonkos utca 6. szám alatt pedig egy hatlakásos épületet internátus céljaira.

472 1921-ben 6 500 kötetet őriztek az egyesület könyvtárában.

támogatták a rászorulókat, 1933-tól pedig temetkezési segélyt is folyósítottak a tagjaiknak.⁴⁷³

A kaszinó lapját olvasva a fenti igen összetett célrendszerből egyértelműen az érdekképviselő domborodik ki mint fő tevékenység. 1921 májusában például ezt olvashatjuk: „Egyesületünk a leglázásabb munkát indította meg a személyzet kétségbeejtő anyagi helyzetének javítása érdekében.”⁴⁷⁴ A továbbiakban mindenféle ügy előkerülhetett itt az étkezési jegyeitől az előléptetésig, a B-listázástól az üzemi pótlék kifizetéséig vagy a forgalmi kar és az üzemi kar közötti megegyezéstől alá hozásáig 1925-ben. Az ügymenet általában az volt, hogy a kaszinó által megfogalmazott állásfoglalást a kaszinóban alakult bizottság vagy a kaszinó vezetősége memorandumként nyújtotta be a vezérigazgatónak vagy az államtitkárnak. Az 1924-es titkári jelentés ezt így fogalmazta meg: „A forgalmi karnak ilyen súlyos sérelmek elszenvedésében minden gondja az volt, hogy a sérelmeket a Kaszinó révén orvosolhassa.”⁴⁷⁵ A kaszinó tagsága az elnökség tagjaitól kérdezhetett és kérhetett minden héten azonos időben egy fogadóóra keretében, akik a posta vezérigazgatóságához továbbíthatták ezeket a panaszokat. Mindennek a közvetítő szerepnek köszönhetően a *Postáskaszinó* az elégedetlenség keresztüzébe is kerülhetett, mint például 1929-ben, amikor a titkári jelentés szerint az elégedetlenek tömeges kilépésre buzdították a kaszinótagokat, de a mozgalom a beszámoló szerint nem volt sikeres: „Tagjainknak száma örvendetesen emelkedett annak dacára, hogy sokan a mai nehéz előlépési és szomorú megélhetési viszonyok tartósságáért egyedül és kizárólag a Kaszinót okolva”⁴⁷⁶ kiléptek.

A lapban közölt közgyűlési beszámolók és titkári jelentések egyértelműen arra utalnak, hogy a *Postáskaszinó* olyan rendhagyó kaszinó volt, amelynek életében sokkal inkább az érdekvédelem, mint a társasági élet kapott hangsúlyt. A leginkább a szakszervezeti működés jegyeit mutató kaszinó az olvasott szövegekben tulajdonképpen sohasem jelent meg mint külön entitás, hanem csak mint a forgalmi kart képviselő egyesület.

⁴⁷³ Bár nehezen tisztázható, hogy egyesületi vagy munkahelyi szinten működött-e a temetkezési segély.

⁴⁷⁴ *A Posta*, 1921. május 15. 2.

⁴⁷⁵ Titkári jelentés a Kaszinó 1924. évi működéséről. *A Posta*, 1925. március 17. 5.

⁴⁷⁶ Titkári jelentés. *A Posta*, 1930. február 4.

A beszámolók ugyan összehasonlíthatatlanul kisebb teret szenteltek a társasági élet leírásának, de azért néhány elnagyolt megállapítást ezzel kapcsolatban is megfogalmazhatunk. A *Postáskaszinó*ban a háború és a forradalmak után újra kellett éleszteni a társas életet. Az 1920-as évek elején ezek az erőfeszítések csak mérsékelt sikerrel jártak, bár voltak felolvasások, voltak házi estek farsang idején és március 15-ét is megünnepelték. Sikeres társasági eseményként úgynevezett bicskás esteket is szerveztek a kaszinóban, ami a kor és a tagok lehetőségeihez alkalmazkodó szalonház-borozós est volt, esetenként műsorral fűszerezve. 1921 januárjában már arról számoltak be a lap hasábjain, hogy „egymást követik a szebbnél szebb magas színvonalú tartalmas felolvasások. Belejöttünk a kerékvágásba.”⁴⁷⁷ A résztvevők számát azonban nem tartották elegendőnek, ezért szigorúan kérték mindenkitől, hogy jelenjen meg a kaszinói rendezvényeken: „A Kaszinó elnöksége elvárja a forgalmi kar minden tagjától, hogy a rendezett önképző és ismeretterjesztő előadásokon a kari szolidaritás dokumentálására, minden alkalommal és kivétel nélkül”⁴⁸³ részt vegyen. (A beszámolók szerint az ilyen események később ritkultak, mert a postás kultúregyesület rendezvényei helyettesítették ezeket.)

Míg a főváros tehetősebb kaszinói saját helyiségeik fejlesztésével, modernizálásával, esetleg nyári helyiségek, sportházak létesítésével voltak elfoglalva, addig a *Postáskaszinó*ban 1928-ban annak örültek, hogy új, fűthető helyiségekbe költözhetnek. 1930-ban az újabb költözésnek (ekkor költöztek át a Benczúr utcai Postás Otthonba) és fiatal postások belépésének köszönhetően még inkább felpezsdült a *Postáskaszinó* társasági élete. Rendszeresen tartottak teadélutánokat, táncdélutánokat és tánctanfolyamot, ezek mellett működött egy sakk-kör is heti kétszeri összejövettel és háziversenyekkel. Az 1930-as évek beszámolóí az általános kaszinói képhez egészen hasonló hangulatról tudósítanak, bár a kaszinó életében még mindig jelentős volt az egész forgalmi postásságot érintő jóléti juttatásokkal kapcsolatos diskurzus is.

Bár *A Posta* című lap 1943 februárjában még a *Postáskaszinó* táncos estélyéről számolt be, 1944-ben feltehetően itt is megszűnt az egyesületi élet. 1945-ben az egyesületi felülvizsgálat során keletkezett beadványában a kaszinó – előtörténetét tekintve korántsem meglepő mó-

⁴⁷⁷ *A Posta*, 1921. január 15. 2.

don – bejelentette a Magyar Postások Szabad Szakszervezetébe való beolvadását, az iratok szerint azonban csak az 1946 áprilisában tartott közgyűlés hozott határozatot a beolvadásról. Az elnök beszéde szerint a fúzió annál is inkább logikus, mert a kaszinó eddig is érdekképviselőként működött. Végül 1947-ben született meg az egyesület feloszlásáról szóló határozat, mely szerint minden vagyonát az említett szakszervezet kapta meg.⁴⁷⁸

⁴⁷⁸ MNL OL XIX-B-1-h.1949.549942.229.

39. Kép. A Nemzeti Casino étterme

Országos hatókörű kaszinók

Az általam országos hatókörű kaszinóknak nevezett egyesületek közé az ország két leghíresebb és legjelentősebbnek tartott kaszinóját soroltam. Mind a *Nemzeti Casino*, mind az *Országos Kaszinó* évkönyvei szinte hiánytalanul fennmaradtak, és jelentős fogódzót jelentettek a kutatásban, de jellegüknél fogva a múlt csak egy nagyon korlátozott szegmensét írták le. Segítségükkel elemezhető volt a két kaszinó tagsága (eltérő mélységben), elemezhető volt a költségvetésük, valamint az évkönyvek mellékleteként megjelenő előadásszövegek és serlegbeszédék írott változatai segítségével az egyesületi diskurzusok is feltárhatók voltak. Ezek a források ugyanakkor a két kaszinó társas életének leírására már kevésbé voltak alkalmasak. Különösen igaz ez a *Nemzeti Casinóra*, amelynek évkönyvei igen szűkszavú beszámolókat közöltek, ráadásul jubileumi kaszinótörténete⁴⁷⁹ is meglehetősen információszegény, fennmaradt levéltári anyaga pedig elhanyagolható mennyiségű.

Az *Országos Kaszinó* esetében azonban a fent említett, bőséges „hivatalos” iratanyag mellett segítségemre volt még Olchváry Pál gávai főszolgabíró naplója. Olchváry Pál 1922 és 1938 között vezette naplóját,⁴⁸⁰ 1917-ben iratkozott be az *Országos Kaszinóba*, ezenkívül tagja volt még lakóhelyén, Gáván a falu kaszinójának és a közeli *Nyíregyházi Kaszinónak* is. A főszolgabíró pesti látogatásait elsősorban hivatali teendői határozták meg. Aktív életszakaszában viszonylag gyakran, nyugdíjaztatását követően egyre ritkábban látogatott Budapestre és az *Országos Kaszinóba*. Harminckét alkalommal említi naplójában, hogy az *Országos Kaszinóban* járt, mely feljegyzések által talán életszerűbbé tehető a hivatalos emlékezet által felidézett múlt.⁴⁸¹

⁴⁷⁹ Ilk 1927.

⁴⁸⁰ Gyarmathy 1990.

⁴⁸¹ Olchváry Pál életvezetésére vonatkozó feldolgozást lásd: Eöry 2008: 65–82.

Az alábbiakban tehát a forrásadottságok függvényében különböző helyekre tettem a vizsgálat fókuszpontját. Az *Országos Kaszinó* esetében egyedülálló módon elemezhettem az egyesület tagságának összetételét, illetve külön a tisztikart is. Ezenfelül a *Nemzeti Casinó*val összehasonlítva lehetett vizsgálni az egyesületek költségvetését és az évkönyvekben közzétett szövegeknek hála a két kaszinó közötti szemléletbeli eltérések is tetten érhetők voltak.

Az Országos Kaszinó

Az *Országos Kaszinó* első alapszabálya szerint az egyesület célja volt „a magyar társadalom művelt osztályainak” olyan társasági helyszínt biztosítani, mely a szórakozáson felül „közhasznú célok és eszmecserék előmozdítására” is szolgál és „az összetartás érzetét” is megteremti tagjai számára. Mindezek mellett a frissen alakult egyesület „különösen feladatául” tűzte ki a „hazafias, közművelődési és szépművészeti célokat viszonyihoz mértén anyagilag és erkölcsileg támogatni és előmozdítani.”⁴⁸² Az 1923-as, az 1931-es és a kaszinó fennállásáig hatályos 1934-es alapszabályból a fenti idézet utolsó mondata, vagyis az anyagi és erkölcsi támogatásra való törekvés kikerült. A mecénási tevékenységre való utalás a két világháború között – feltehetően a megromlott anyagi viszonyok miatt – tűnt el az alapszabályok szövegéből. A kaszinó céljára vonatkozó többi kitétel azonban semmit sem változott az egyesület fennállása alatt. Vagyis az *Országos Kaszinó* semmilyen speciális feladatot sem vállalt fel, kizárólag a kaszinókra a kezdetektől fogva jellemző általános célokat deklarálta alapszabályaiban. Ezek a kaszinót a szórakozás és a társasági élet színhelyévé kívánták tenni, ahol tagjainak művelődését elősegítendő könyvtárat tartottak fenn, előadásokat, hangversenyeket, felolvasásokat szerveztek. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy az *Országos Kaszinó* egy teljesen átlagos kaszinó képét mutatta, melynek különlegességét csupán tagjaitól kölcsönzött presztízse adta.

Az *Országos Kaszinó*t a fentiekben bemutatott kaszinókhoz képest meglepően kis létszámú vezetőség irányította. A három igazgató a hatvanfős választmány és a közgyűlés ellenőrzése mellett tevékeny-

⁴⁸² Az *Országos Kaszinó* alapszabályai 1883. Budapest, 1884. 3.

kedett.⁴⁸³ Az igazgatók jogköre nem volt alapszabályilag elválasztva, a megosztás azok egymás közötti megállapodásán alapult.

Az *Országos Kaszinó* élén a két világháború között több igazgatói triász is állt. A leghosszabb ideig Teleki Pál (1920–1941) nyugalmazott miniszterelnök, egyetemi tanár és felsőházi tag, Halász Lajos (1926–1940) ügyvéd és lapszerkesztő és ifj. Wekerle Sándor (1932–1944) volt pénzügyminiszter, felsőházi tag regnált az igazgatói poszton. Mellettük Csathó Ferenc (1920) ítélőtáblai elnök, belső titkos tanácsos, Nádosy Imre⁴⁸⁴ (1922–1925) országos rendőrfőkapitány (1920–1926), Tóry Gusztáv (1921–1925) volt igazságügy-miniszter, a Kúria akkori elnöke (1921–1925), Bernát István (1926–1929) az MNB alelnöke, a Hangya és a Magyar Gazdaszövetség elnöke, Hodossy Gedeon (1930–1931) orvos, az Egységes Párt képviselője, Balás Kornél (1941–1944) a közigazgatási bíróság elnöke, felsőházi tag és Kállay Tibor (1942–1944) volt pénzügyminiszter, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósági tagja vezették a kaszinót.

Az *Országos Kaszinó* alakuló gyűlését 1883. január 28-án tartották, kapuit 1883 áprilisában nyitották meg a Hungária Szálló⁴⁸⁵ földszinti termeiben. 1889-ben a Nemzeti Színház bérházába költöztek át,⁴⁸⁶ majd 1894-ben megkezdtek egy új, saját otthon építését, amely 1896 januárjától fogadhatta a vendégeket a Hatvani utca és az Újvilág utca sarkán.⁴⁸⁷ Az új palota alagsorában volt a sörház, a konyha és a mellékhelyiségek. A földszinten két kapubejárat volt a kimenő és bejövő forgalomnak, itt helyezkedett el még a vendéglő, két üzlethelyiség (dohánytőzsde és virágüzlet), a vívóterem és az ebédlő. Az első emeleten biliárdszobát, tekézőt, dísztermeket (például a vörös szalont) és társalgószobákat ala-

⁴⁸³ A taglétszámát tekintve közel azonos méretű *Lipótvárosi Casinó*ban ugyanekkor kilencvenfős választmány működött az elnök és a három alelnök, valamint a 42 tagú igazgatóság mellett.

⁴⁸⁴ Részt vett a frankhamisítási botrányban, 1926-ban elítélték, majd két év múlva amnesztiát kapott.

⁴⁸⁵ A szálló 1871 óta működött a Kis híd utca (ma Türr István utca) 1. szám alatt.

⁴⁸⁶ Az épület a mai Múzeum körút és a Rákóczi út sarkán állt.

⁴⁸⁷ Az épület még ma is áll a Kossuth Lajos utca és a Semmelweis utca sarkán. Bár külsőleg hasonlatos a 19. század végén felépült palotával, de belső elrendezése az elmúlt negyven év folyamán, amikor a szovjet kultúra és tudomány házának adott otthont, meglehetősen megváltozott. Jelenleg a Magyarok Világszövetségének székháza.

40. kép. Az Országos Kaszinó

kíttottak ki. Itt volt az úgynevezett zöld szoba, amit kis étteremként is használtak, az udvar felől pedig a táncterem, a társalgó és az olvasóterem helyezkedett el. A második emeletre falépcsőn lehetett feljutni, ami a négy kártyaszobának, a titkári irodának, a személyzet lakásának és a mellékhelyiségeknek adott otthont. A harmadik emeleten hivatalos és magánlakásokat, később pedig fogadószobákat alakított ki a kaszinó vidéki tagjai számára. Ez a palota saját és végleges otthona lett az *Országos Kaszinó*nak, de belső berendezését többször átalakították. Többek között 1925-ben hozták létre a ruhatárat, és egy nagyobb felújítást is végeztek. Az utolsó nagy beruházás 1942-ben zajlott, amikor nyolc vendégszobát alakítottak ki az épület harmadik emeletén, amelyeket a tagok bérelhettek a kaszinótól.

41-42. kép. Az Országos Kaszinó belső terei

43. kép. Az Országos Kaszinó könyvtára

Az *Országos Kaszinó* hajnali öt órakor, a gazdasági nehézségek idején már hajnali kettő, illetve három órakor bezárta kapuit. A kaszinózás gyakorlatának két világháború közötti átalakulása nemcsak az épület korábbi zárójában nyilvánult meg, hanem a bálók presztízsének csökkenésében is. Míg a bál az első világháború kezdetéig a társasági élet fő eseményének számított, addig az 1920-as, 1930-as évek társasági élete elsősorban a háború okozta gazdasági nehézségek következtében kissé csendesebbé vált. Inkább kedvelték a teaestélyeket, vacsorákat, mint az igen költséges és fényűző bálakat. Ez természetesen nem azt jelentette, hogy a bál kiment a divatból, csak jóval kevesebb bált tartottak és a kisebb ún. házi bálók voltak divatban: „Ezeket egy-egy család rendezte, legtöbbször nem is az otthonában, hanem – rangtól és pártállástól függően – az Országos vagy a Nemzeti Kaszinó tánctermében.”⁴⁸⁸ A tendencia még az 1930-as években is jellemző maradt, de akkoriban tudunk olyan kaszinóban tartott házi bálról is, ahol kubai zenekar szolgáltatotta a zenét, ami nem éppen a költségkímélést reprezentálja számunkra.

⁴⁸⁸ F. Dózsa 1989: 144.

A korábbi nagy bálók és estélyek helyett tehát az *Országos Kaszinó*-ban korszakunk kezdetétől egyre nagyobb teret kaptak a felolvasások, a hangversenyek vagy az egyszerű eszmecserék. Egy átalakuló ország megváltozott társasági életéről cikkeztek az újságok: „A nagy mulatózások pedig egészen megszűntek. Egyedüli szórakozás a tagok részére a könyvtár és a kártya.”⁴⁸⁹ Ez az átalakulás a külvilág szemében a korszak egészét tekintve is a kaszinózás válságát jelentette: „Az átalakuló társadalomban bealkonyodott a kaszinóknak.”⁴⁹⁰ De valójában csupán a szórakozás és szórakoztatás pénztárcát kímélő módozatai váltak divatossá, a bálók helyett a teaestélyek lettek az 1920-as, 1930-as évek társasági életének legjelentősebb eseményei. Itt kevésbé elegáns toalettekben is meg lehetett jelenni, és sokkal több lehetőség volt a beszélgetésre, bár itt is volt zene és tánc, sőt helyenként kártyapartik is. Az *Országos Kaszinó*ban Tavaszi Este vagy Őszi Este elnevezéssel megrendezett teaestélyeken a tánc mellett elhangzottak versek, és szokás volt élőképekkel szórakoztatni a közönséget. 1937-ben a farsangi időny alatt hetente két teaestélyt is rendeztek a kaszinóban: „Az Országos Kaszinó teái sokszor olyan látogatottak, hogy alig tudnak helyet adni a tömegeknek.”⁴⁹¹ A csendesebb szórakozások közé tartoztak az évente három-öt alkalommal (januárban, februárban, októberben, novemberben, decemberben) megrendezett hangversenyek is, ahol nagy számban jelentek meg a tagok családtagjai. 1927-től a jótékonyág nevében évente egy, illetve két alkalommal helyet adtak az úgynevezett Pro Juventute-koncerteknek, amelyeken rendszeresen megjelent a kormányzó és családja is.

Szintén a kaszinó anyagi helyzete követelte meg, hogy alkalmasszerűen bérbe adják termeiket különböző rendezvények számára: „a gentryk, ha már mulatásról van szó, mégis inkább saját portájukat szeretik, az Országos Kaszinó sárga termében egymást érik a házi bálók. Az Országos Kaszinó szeparéi estéről-estére zsúfoltak a szezonban, ilyenkor hetekkel előre foglalják le maguknak az egyes társaságok a fiatal Berkes Bélát, az arisztokraták és a gentryk egyformán legkedveltebb cigányprímását.”⁴⁹²

⁴⁸⁹ Élet a budapesti klubokban. Az *Újság*, 1925. március 1.

⁴⁹⁰ Rab Gusztáv: A kaszinók alkonya. *Pesti Napló*, 1933. április 16.

⁴⁹¹ *Színházi Élet*, 1938. 2. sz.

⁴⁹² Kadarkuthy: Nemzeti Kaszinó, Országos Kaszinó, Pak Klub, Uri Klub, stb. *Pesti Hírlap*, 1923. december 8.

Az *Országos Kaszinó* költségvetéseinek⁴⁹³ tanúsága szerint a termek, később a lakások bérbeadásából származó jövedelem a bevételek 20 százalékát, az 1930-as években már a bevételek negyedét is meghaladó összeget tettek ki. A teljes jövedelem közel felét (46–50%) a tagdíjak adták, ezek mellett a játékpénzekből befolyó 2–6 százalékot kitevő bevétel elenyésző volt. A kiadási oldalon a *Budai Polgári Casinó*-nál is láttak szerint a személyzeti jövedelmekre és az adókra költött összegek voltak a legjelentősebbek (36%–43%). „Irodalomra és művészetpártolásra” címszó alatt gyakran találunk üres sorokat, de amennyiben szerepelt ott összeg, az nem érte el a teljes bevétel 1 százalékát sem, ahogy a könyvtárra költött összegek is maximum 2 százaléknyi erőforrást emésztettek fel.

Már Széchenyi kaszinóról szóló terveiben is hangsúlyos szerepet kapott az egyesületi könyvtár, vagyis a könyvtár és a kaszinó már a kezdettől fogva összekapcsolódott egymással. A kaszinók többsége anyagi lehetőségeik függvényében létrehozott valamilyen könyvgyűjteményt az egyesület termeiben. 1885-ben Magyarország köz- és magánkönyvtáiról készült részletes felmérés⁴⁹⁴ szerint az összesen tizenhárom kategóriába sorolt, 2270 könyvtárból 330 volt egyesületi vagy társulati tulajdonban. Ebből 75 könyvtár volt valamely kaszinó birtokában,⁴⁹⁵ ahol a teljes egyeleti könyvállomány majd’ 40 százalékát őrizték. A statisztikai kimutatás szerkesztője nem túl elismerően nyilatkozott a kaszinói könyvtárakról, amikor azok könyvállományát selejtesnek, a könyvtári beszerzéseket pedig ad hoc jellegűnek nevezte. Egyetlen pozitív megjegyzése, hogy „a regényirodalom óriásivá nőtt productiója a kaszinók elterjedésével áll kapcsolatban,”⁴⁹⁶ hiszen a kaszinókönyvtárakban legnagyobb arányban (59,7%) szépirodalmat

⁴⁹³ A kaszinó az 1920-as évek végén 350–400 ezer pengőből, az 1930-as években 250–280 ezer pengőből gazdálkodott.

⁴⁹⁴ Az összeírásba minden ezer kötetnél nagyobb állománnyal rendelkező könyvtár bekerült, az adatgyűjtés során a könyvek és az olvasók számát, a gyűjtemény részletes jellemzőit, az olvasóforgalmat és az intézmény anyagi helyzetét is rögzítették. György (szerk.) 1885.

⁴⁹⁵ 1878-ban 227 kaszinót írtak össze, vagyis a kaszinók körülbelül egyharmada rendelkezett ezer kötetnél nagyobb könyvtárral.

⁴⁹⁶ György (szerk.) 1885: 328.

gyűjtöttek,⁴⁹⁷ ezenfelül történeti (11%) és természettudományos művek (1,9%), tankönyvek (0,4%) és vegyesek közé sorolt kiadványok (8,3%) voltak a polcokon.

A könyvtárteremtés egy-egy kaszinó életében olyannyira nagy szerepet kapott és hatással volt a kaszinón kívüli világra is, hogy már az 1840-es években újságcikk született e tárgyban.⁴⁹⁸ E szerint a kaszinók könyvgyűjtése oda vezet, hogy egyre kevesebben vásárolják a kiadott műveket, és mivel a kaszinók mindenfajta könyvet bevesznek az állományukba, ezért az értéktelen irodalom is olvasóközönségbe kerül. A cikkíró arra is felhívta a figyelmet, hogy a kaszinói könyvtárak – általában – nem teszik lehetővé a kölcsönzést, így csak a felületes olvasásra adnak alkalmat. Szintén az olvasási szokások változását vizsgálta egy több mint száz évvel később megjelent cikk is, melynek szerzője szerint „a könyv és hírlap meg azok közönsége közt hazánkban az 1830-as évektől kezdve új és döntő közvetítő tényező a kaszinó volt.”⁴⁹⁹ A fennmaradt könyvtári jegyzékeknek köszönhetően a későbbiekben is több, a kaszinókönyvtárak állományát elemző írás is született.⁵⁰⁰ A könyvtári kínálat vizsgálata mellett azonban egészen más szempontból is fontos lehet ezeknek a gyűjteményeknek a léte. Gyáni Gábor tanulmányában általában az egyesületi könyvtárakat, ezen belül is a kaszinói könyvtárakat az urbanizáció indikátorának nevezte, mert azok léte, véleménye szerint, a „modern polgári-középosztályi mentalitás legláthatóbb megnyilvánulása volt.”⁵⁰¹

Az *Országos Kaszinó* könyvtára a korszak elején több mint nyolcezer kötetet őrzött, az állomány 1928-ra elérte a tízezres kötetszámot, az 1930-as évek végére pedig közel tizenötezer kötetesre nőtt. Az utolsó évi jelentés szerint 1943-ban 16 330 kötetet őriztek a könyvtárában.⁵⁰²

⁴⁹⁷ Reisz László az 1885-ös összeírás adatai alapján külön elemezte a dualizmus kori egyesületi könyvtárakat. Reisz 1989: 620-632.

⁴⁹⁸ Májer 1840: 54-55.

⁴⁹⁹ Dezsényi 1942: 424.

⁵⁰⁰ Szecső 1969: 155-157.; Halász 1970: 349-351.; Hajdú 1977; Mezei 1999: 57-63.; Goda 2001.

⁵⁰¹ Gyáni 2002: 361.

⁵⁰² Az 1945 után keletkezett dokumentumok szerint a kaszinó könyvtárában a háború után csak nyolcezer kötet volt, de olvashatók a dokumentumokban ötezres állományról is adatok. Az Országos Kaszinó iratai. MNL OL XIX-B-I-h.1947.430873.

A könyvtárat a kaszinó épületének első emeletén négy teremben rendezték be. Az olvasóteremben nyugodt környezetben tudtak olvasni a könyvtárlátogató kaszinótagok, és itt helyezték el azt a zárt szekrényt, ami a „pótolhatatlanságok” tárolására szolgált. A középső teremben lexikonok, szótárak, címtárak és névtárak voltak találhatóak. Az új beszerzéseket a sarokteremben, a folyóiratokat pedig a negyedik teremben találhatták az olvasók. A könyvek felkutatására három katalógus állt az olvasni vágyó tagok rendelkezésére: a piros betűrendes katalógus, a kék szakkatalógus és a zöld folyóirat-katalógus. A forrásokból úgy tűnik, sokan jártak a kaszinó könyvtárába, az évkönyvek többször megemlítik, hogy a könyvtár nagymértékű igénybevétele miatt átalakításra szorult: „Jelentékenyebben emelkedett a Kaszinó látogatottsága, különösen pedig a Kaszinó könyvtárának és olvasótermeinek használata.”⁵⁰³

A példaként felhozott vidéki kaszinótag, Olchváry Pál azonban a tagok között oly népszerűnek tűnő könyvtárat nem használta. Ennek oka lehetett, hogy ő maga is jelentős könyvtárral bírt, és sok napi-, illetve hetilapnak, folyóiratnak volt az előfizetője.⁵⁰⁴ Csupán arra utal néhány helyen, hogy kezébe vette a kaszinóban található külföldi lapokat, de naplója szerint a könyvtárban sohasem járt. (Olchváry egyébként az általa sokkal gyakrabban látogatott *Nyíregyházi Kaszinó* könyvtárát sem használta rendszeresen.)

Az *Országos Kaszinó* könyvgyűjteményének nagysága nem vetezhető a fentiekben bemutatott tisztikaszinói könyvtárral, jelentőségét azonban fényesen bizonyítja, hogy a háborút követően a Szervita Rendházban őrzött kaszinói könyvtárra többen is bejelentették igényüket. Egyrészt maga a rend, nekik a kaszinó elnöke, Kállay Tibor ígérte meg a könyveket feltehetően 1944-ben, amikor menedéket adtak az egyesület vagyontárgyainak. Másrészt a Teleki Intézet részéről Kosáry Domokos kérte levélben, hogy átnézhesse a kaszinó könyvvállományát. Harmadrészt 1946 augusztusában a Nyelvtudományi Intézet igazgatója is levélben jelezte, hogy a nyelvtudományi könyvekre igényt tart az intézet. Végül pedig 1947 januárjában az OSZK akkori főigazgatója írt levelet Rajk Lászlónak, mely szerint a kiszabott idő alatt nem tudták elég

⁵⁰³ Az Országos Kaszinó Évkönyve az 1907-es, az 1912-es, az 1927-es és az 1935-ös évről.

⁵⁰⁴ Eöry 2008: 68.

alaposan átnézni a kaszinó könyvtárát, ezért kérik, hogy hosszabbítsák meg hatvan nappal ezt a lehetőséget.⁵⁰⁵

Nézzük ezek után Olchváry Pál feljegyzései segítségével, hogy milyen szórakozási lehetőségeket kínált még az *Országos Kaszinó* tagjai számára. A főszolgabíró joggal nevezhetjük a vidéki kaszinótag ideáltípusának, hiszen pontosan úgy és arra használta a kaszinót a 20. század elején, ahogyan azt Széchenyi egy évszázaddal korábban elképzelte: megpihent az intézet által nyújtott kényelmes kanapéken, olvasott és jutányos áron evett, egyszóval otthont talált magának a nagyvárosban.⁵⁰⁶ A főszolgabíró naplójában 32 alkalommal említette, hogy járt a Semmelweis utcai épületben, ebből 23 alkalommal ebédelni ment oda. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Olchváry számára elsősorban olcsó ebédlőhely volt az *Országos Kaszinó*. Az anyagi szempontokat mindig előtérbe helyező naplóiíró többször megelégedéssel nyugtázta, hogy itt olcsón jutott ebédhez: „Az Országos Kaszinóban ebédeltem, mint tag méltányos árért.”⁵⁰⁷ Semmiképpen sem közvetlen párhuzamot vonva, de érdekességgként fontos megemlíteni, hogy Széchenyi is – naplófeljegyzései tanúsága szerint – gyakran költötte el az ebédjét elsősorban a pesti, a pozsonyi, esetleg a bécsi kaszinók valamelyikében. (Széchenyi naplójában 94 alkalommal említette, hogy valamelyik kaszinóban ebédel, egyedül vagy valaki más társaságában.)

A kaszinótörténetek szerzői⁵⁰⁸ szerint az *Országos Kaszinó* éttermében leginkább vacsoraidőben volt nagy a vendégsereg, kivéve, ha lóversenyidény volt, mert ilyenkor sokan költötték el itt az ebédjüket is, és csak ezután indultak ki a turfra. Emlékeik szerint az esti látogatók három hullámban érkeztek. Először azok, akik csupán a vacsora kedvéért jöttek, azután a játékosok, akik nyolc óra után sietve költötték el vacsorájukat, majd visszatértek a játékasztalokhoz. Harmadszor pedig, akik színház vagy más szórakozás után tértek be ide. Erre szolgáltatt példát főszolgabírónk is, midőn megemlékezik arról, hogy 1926 márciusában, a Fővárosi Színházban eltöltött este után a kaszinó éttermében vacsorázott.

⁵⁰⁵ Az Országos Kaszinó iratai. MNL OL XIX-B-I-h.1947.430873.18.

⁵⁰⁶ Vö. Széchenyi 1978: 377.

⁵⁰⁷ Gyarmathy 1990: 1. 78. (1922. augusztus 15.)

⁵⁰⁸ Bognár 1927. és Halász 1932.

Ezenkívül is volt néhány alkalom, amikor Olchváry az egyesület éttermét választotta vacsorázóhelynek: „az Országos Kaszinóban ebédelt. Tegnap este is ott vacsoráztam, többek között az adomáiról híres Förster Auréllal.”⁵⁰⁹ Az *Országos Kaszinó* éttermében vacsoraidőben zene is szólt, ahol táncolni is lehetett, Olchváry például egy alkalommal a következőket jegyezte fel: „gyönyörködtem a simiben. Hertelendy Miklósék is szenvedélyesen táncoltak, a táncdüh európai járvány a háború után.”⁵¹⁰

Az *Országos Kaszinó* étterme 1926-ig működött nyilvános étteremként, ettől fogva azonban a megváltozott gazdasági körülmények miatt irányítását a kaszinó saját kezébe vette, és különböző menüket kínált, előre meghatározott összegért, ebéd- és vacsoraidőben.⁵¹¹

Az *Országos Kaszinó* tagjai a könyvtár és az étterem mellett különböző előadásokat, hangversenyeket hallgathattak, kikapcsolódhattak a kártyaszobákban, a biliárd- vagy a vívóteremben. Akik csendet akartak, az olvasótermet választották, akik társalogni kívántak, a szalonban telepedtek le. A főszolgabíró egy forró júliusi napon a kaszinó társalgójának bőrdíványán sziesztázott testvére társaságában. Sőt a másnapi hőséget is itt vészelte át: „egész nap a kaszinóban hűsöltem,”⁵¹² miközben – beszámolója szerint – kártyázással ütötte el az időt.

Kétségtelenül a kártya, a kártyázás forrt össze (maig hatóan) a legszorosabban a kaszinók világával. Az *Országos Kaszinó*ban a második emeleti játékszobákban pénzben vagy zsetonban, illetve felírással alapon játszhattak. A felhalmozódott adósságokat huszonnégy órán belül ki kellett egyenlíteni, egyéb esetben kizárás fenyegette az érintett tagot. A századforduló környékén különböző kártyaafféroktól volt hangos a sajtó, különös tekintettel az *Országos Kaszinó* falain belül történetekre.⁵¹³ Később a botrányok átmenetileg eltűntek, de a kártyázás ezek

⁵⁰⁹ Gyarmathy 1990: 306.

⁵¹⁰ Gyarmathy 1990: 203.

⁵¹¹ Bár a menü már korábban sem volt ismeretlen ebédidőben. Olchváry naplójában olvashatunk a kaszinóban kapható nagy menüről, amiért 1923-ban 300 koronát kértek. Az étteremhez tartozó pincehelyiséget 1934-ben az öregcserekészeknek adták.

⁵¹² Gyarmathy 1990: 175.

⁵¹³ A millennium évében az *Országos Kaszinó* neve három kártyaaffér kapcsán is a napilapok címlapján szerepelt: március folyamán önként távozott a kaszinó

után is a fővárosi kaszinók és klubok életének része maradt. Még a század tízes éveiben, a háború alatt is élénk kártyakedvről tudósítottak a lapok: „Budapesten még sohasem dühöngött oly nagy arányokban a kártyaszennvedély, mint most.”⁵¹⁴ Pár évvel később azonban már lankadó játékkedvről olvashatunk tudósítást: „Valamikor a legnagyobb játékok, a történelmi kártyacsaták a nagy kaszinókban folytak: a Nemzetiben, az Országosban, a két milliomos klubban: az Unióban és a Hungáriában, s ezeket mint az árnyék követte jó messziről a Lipótvárosi Kaszinó, a bankfejedelmek tanyája. Ezekben a fényes, hercegi termekben el-lanyhultak a kártyacsaták. Nincsenek vagy csak nagyon ritkán akadnak százezres vagy pláne milliós összecsapások. A fő oka ennek az időleges lanyhaságnak egyfelől valami általános elkedvetlenedés, másfelől az, hogy a klubélet szűkebb korlátok közé szorult. Héttől kilencig áll a világ, aztán ellanyhul, szertefoszlik. Ilyen rövid időre az emberek nem kezdenek komoly, nagy műveletekbe. Commerce játékok járják, olcsón. Itt ott alsós, többnyire bridge, néha ecerté.”⁵¹⁵ Olchváry ezzel szemben kaláberpartikról emlékezik meg: „Nyertem tőlük 7500 K-t, ami nagy nyereség volt, mert nagyon kicsiben játszottunk.”⁵¹⁶

Az *Országos Kaszinó* által nyújtott szórakozási lehetőségek nem tűnnek színesebbnek bármelyik eddig tárgyalt kerületi vagy szakmai alapon szerveződő kaszinóban tapasztaltaknál. Sőt ki kell emelni, hogy ebben az egyesületben a fent részletezett ún. „általános” kaszinói funkcióknál többet nem kaptak a tagok a pénzükért. Itt nem beszélhetünk semmilyen, a tagság fejében járó, a város különböző intézményeiben érvényesíthető kedvezményeiről, és egyesületi jogtanácsost vagy orvost sem foglalkoztattak. Ezek hiánya feltételezhetően a kereslet hiányával magyarázható. Az egyetlen jóléti intézménynek mondható szolgálta-

egyik tagja, mert hamiskártyázáson kapták, írta a *Fővárosi Lapok* 1896. március 2-án. Azután még ugyanebben a hónapban nagy feltűnést keltett Dániel József (a kereskedelmi miniszter unokaöccse) hamiskártya ügye, amelyben a kaszinó becsületbíráóságának kellett ítélnie. Az ügyről a *Budapesti Hírlap* 1896. március 13-i száma tudósított. S végül 1896. április 30-án a *Magyarország* című lapban említették a kaszinót, mert a hátlapjukról felismerhető kártyákat fedeztek fel kártyaszobáiban.

⁵¹⁴ Az *Újság*, 1917. május 31. 6.

⁵¹⁵ Az *Újság*, 1921. január 23. 2.

⁵¹⁶ Gyarmathy 1990: 175.

tásuk, hogy tagjaik kedvezményes áron juthattak színházjegyekhez. A gyakorlat az volt, hogy a kaszinó bérelt bizonyos számú férőhelyet egy-egy színházban, és a jegyeket maga árusította tagjainak. Korszakonként változott, hogy mikor és melyik színházban, illetve színházakban volt a kaszinónak bérelt helye, de a világháború négy évétől eltekintve mindig rendelkeztek több-kevesebb bérelt hellyel a budapesti színházak valamelyikében.⁵¹⁷

Az *Országos Kaszinó* tagsága ahol tehetette, elpanaszolta rossz anyagi helyzetét, de egyesületüket mégsem használták fel arra, hogy életüket olcsóbbá tegyék. Arra vonatkozóan, hogy ezt rangon alulinak tartották vagy csak egyszerűen nem állt rendelkezésükre megfelelő szervezőerő, nem találtam adatot. Annyi azonban bizonyos, hogy e kaszinó fő vonzereje társaságának exkluzivitása volt. Mint ahogy kaszinótagsága Olchváry számára is arra adott lehetőséget, hogy Szabolcs megyei hivatalnokként a központi igazgatás magas rangú képviselőivel találkozzon. Feljegyzéseiben a legrangosabbak közül Gömbös Gyula, Teleki Pál vagy Gaál Gaszton nevét említette meg.⁵¹⁸

Az *Országos Kaszinó* az eddig bemutatott kaszinókkal ellentétben nem jótékonykodott saját tagjai irányába, és szűkebb környezetének szépítése és fejlesztése sem állt működése homlokterében. Elhelyezkedése csupán a fővároshoz kötötte, de a város mint lakóhely nem érdekelte az egyesületet. Törekvései csupán tagjainak szórakoztatására és a kaszinó exkluzivitásának megőrzésére korlátozódott. Korszakunkban és fennállásának teljes ideje alatt a kaszinó jótékony megmozdulásai meglehetősen esetlegesnek mutatkoztak. A költségvetési kimutatások tanúsága szerint 1885–1886-ban például az Erdélyi Közművelődési Egyesületet támogatták, a következő két év költségvetésében konkrét kedvezményezett nélkül szerepelt 200–300 forint, ami többször, de rendszertelenül ismétlődött meg az elkövetkezendő években. A háború alatt ez valamelyest változott, bár az évkönyv szövegéből kiolvashatóan ez az egyesület számára nem egy belső kényszer diktálta cselekedet volt, inkább a társadalom nyomásának kívántak megfelelni: „ezúttal

⁵¹⁷ Fennállása alatt a Nemzeti Színházban, a Népszínházban, az Operában, a Dalműszínházban, a Magyar Színházban, a Király Színházban és a Vígszínházban béreltek helyeket.

⁵¹⁸ Eőry 2008: 80.

még a tisztelt közgyűlés jóváhagyó tudomására hozzuk, hogy nem zárkozzunk el az elől, hogy a kaszinó részéről is hozzájáruljunk azokhoz a hadsegélyezési adományokhoz, melyeket egész társadalmunk valóban meleg emberbaráti érzéstől áthatva oly bőségesen hord a haza oltárára.”⁵¹⁹ 1915-ben a kaszinó 10 ezer koronát ajánlott hadi jótékonyásra, amit a következő években kisebb összegek (bár 1917-ben 27 ezer korona) és élelmezési segélyek követtek a háború végéig.

A két világháború között a folyamatosan anyagi gondokra hivatkozó kaszinó csak néhány esetben adakozott jótékony célokra. Az 1920-as évek végétől megrendezett Pro Juventute-koncertek is az adományozás keretébe tartoztak, a hangversenyek szervezését ugyanis a kaszinó ingyen vállalta, termeit is ingyen bocsátotta a rendezvény rendelkezésére, amivel a szegény sorsú főiskolai hallgatókat támogatták. 1926-ban az árvízkárosultak javára adományoztak, 1938-ban 400 pengőt áldoztak a „Magyar a magyarért” mozgalomnak és 500 pengőt a Nemzeti Repülőnap támogatására. Ezt 1941-ben kiegészítette még az árvízkárosultaknak és a Vöröskeresztnek, illetve az „Erdélyért” mozgalomnak adományozott 1800 pengő.

A jótékonyagnál sokkal átgondoltabbnak tűnik az *Országos Kaszinó* mecénási tevékenysége. Először a század elején, az 1903-as évkönyvben tűnt csak fel – az említett alapszabályi vállalással összhangban –, hogy évi 2000 koronát szánnak egy hazai „képzőművészeti termék” megszerzésére. Később az irodalom és a művészet pártolására fordítandó összegek szerepeltek a költségvetésben, de az idő előrehaladtával ezek a tételek minden esetben csak az előirányzatokban tűntek fel, a tényleges kiadásoknál már nem. Csupán 1930-ban tért vissza újra az irodalom pártolása mint kiadási tétel a kaszinó költségvetésében, ám mindössze 500 pengővel. Később a művészet és a sport támogatása címen áldoztak 2500 pengőt egy Madách-szoborra és Krenecsey Géza⁵²⁰ síremlékére. Az 1930-as és 1940-es években rendre ezer pengő körüli összeg szerepelt a művészet és sport támogatása címen a költségvetésben. Érdekesség, hogy még 1941-ben is 2600 pengőt tudtak költeni képzőművészeti tárgyak vásárlására, mely a „Magyar Művészetért” cí-

⁵¹⁹ Az Országos Kaszinó Évkönyve 1915. Budapest, 1916. 6.

⁵²⁰ Krenecsey Géza a Magyar Vívó Szövetség alelnöke, a MAC vívószakosztályának vezetője volt.

men került a költségvetésbe, miközben ugyanekkor csupán 1800 pengő jutott közvetlen jótékony célokra.

Az *Országos Kaszinó* korábbi és a korszakban hatályos alapszabályainak tagokkal kapcsolatos megfogalmazásai szokatlanul általánosak voltak (tisztességes, művelt, hazafias, feddhetetlen), bár ennek jelentősége nem túl nagy, hiszen a kaszinó 1928 óta meghívásos alapon gyarapította tagságát. Ennek értelmében a választmány határozta, szavazta meg, hogy kiknek a meghívását tartja lehetségesnek, amelyről az illetőt értesítették, s ha az elfogadta a megtiszteltetést és aláírta a belépési nyilatkozatot, valamint befizette az éves tagdíjat, akkor az *Országos Kaszinó* tagjává válhatott. Ebben az egyesületben nemcsak vidéki és rendes tagokat különböztettek meg, hanem a tagdíj mértékét aszerint is differenciálták, hogy kinek milyen régi volt a tagsági viszonya. Így voltak régi, új és újabb rendes és vidéki tagok. Minden esetben a legrégebbi tagok fizették a legalacsonyabb tagdíjat.⁵²¹ Mindemellett a tagoknak a belépéskor egy egyszeri beíratási díjat is kellett fizetniük, amelynek összege 1931-ben 160 pengőre rúgott, 1934-ben viszont már csak 50 pengő volt. Az 1934-es alapszabály szerint a kaszinó legfiatalabb tagjai számára is könnyebbé kívánta tenni a tagsággal járó fizetési kötelezettségeket, amennyiben a 32 évnél fiatalabbaknak elengedték a beíratási díjat és egységesen 60 pengőben állapították meg éves tagdíjukat. A tagok kötelezettségüknek évente kétszer, két részletben tehettek eleget, de 1934-ben már négy egyenlő részletben is be lehetett fizetni a tagdíjat.

Az *Országos Kaszinó* taglétszáma az alapítás évétől kezdve 1918-ig töretlenül növekedett, 1921-ben 2353 főben érte el a maximumát, majd folyamatosan csökkent. A létszámcsökkenésben fontos, de nem kizárólagos tényező volt a már többször említett gazdasági válság, még az 1930-as évek elején is a „középosztály anyagi leromlásának” tükréként beszéltek az *Országos Kaszinóról*.⁵²² Az apadó taglétszám másik oka, véleményem szerint, hogy a kaszinó nem tudott elég vonzó alternatívát nyújtani a kaszinóképes fiatalok számára. A vizsgált korszakban a kaszinótagság átlagéletkora folyamatosan növekedett, a korszak elején sem alacsony 56-ról 65 évre (míg az alakulás idején mindössze 37 év,

⁵²¹ A tagdíj 1931-ben és 1934-ben 70, 80 pengő volt a rendes tagok és 50, 60 pengő volt a vidékiek esetében.

⁵²² Rab 1933.

de még az első világháború elején is csak 53 év volt a tagok átlagéletkora).⁵²³ A helyzetet az sem javította, hogy egyelőre tisztázatlan okból 1928-tól az *Országos Kaszinó* teljesen zárt egyesületté alakult a tagfelvétel meghívásos módja miatt. Így míg az első világháborút megelőző tíz évben átlagosan száz fővel bővült a tagság, az első világháborút követően ez csaknem a felére csökkent (az évi tagfelvételi létszám átlaga 52,4 fő volt), majd a meghívásos rendszer bevezetését követően évente átlagosan újabb tíz fővel kevesebb új tagot vettek fel az egyesületbe (átlagosan 44,92 főt).

Bár az *Országos Kaszinó* országos hatókörű egyesület volt, a vártnál sokkal kevesebb vidéken élőt vonzott a falai közé, arányuk átlagosan 25 százalék volt. A vidéki tagok leggyakrabban a felvidéki és a Duna-Tisza közti megyékből jöttek.⁵²⁴ Vizsgálódásaim során azonban semmilyen objektív okot nem találtam, amely magyarázatot adna a vidéki tagság rekrutációjára. Véleményem szerint a Budapesten üzleti, politikai vagy személyes érdekeltséggel rendelkező vidéki urak tartották fontosnak, hogy tagjai legyenek az *Országos Kaszinónak*, mint ahogy az Olchváry Pál esetében is látható volt.

A két világháború között az *Országos Kaszinó* rendes tagjainak (azaz a budapesti lakhellyel rendelkezőknek) a legnagyobb része a IV. és az I. kerületben, majd a korszak végére egyre nagyobb arányban a II. és a XI. kerületben lakott.⁵²⁵ 1923 és 1943 között a budai kerületek részesedése nőtt (a II. kerületé például megkétszereződött, 7%-ról 15%-ra), a IV. kerületé ugyanakkor felére (32,8%-ról 17,9%-ra), az V., illetve a VIII. kerületé kisebb mértékben (11,8%-ról 9,8%-ra, illetve 11,8%-ról

⁵²³ Az alábbiakban az általam elvégzett mintavételen alapuló empirikus vizsgálat eredményei olvashatók. A vizsgálat során három mintaévben elemeztem az *Országos Kaszinó* tagságát és tisztikarát. Az 1923-ban, 1933-ban és 1943-ban felvett minták az évkönyvekben publikált tagnévsorokból egyszerű, véletlen mintavétellel álltak össze. A mintába minden évmetszetbe bekerült a teljes tisztikar (igazgatók, gazda és a választmány), valamint a tagságból vett 10 százalékos minta, ennek megoszlása reprezentálta a kaszinón belüli budapesti vidéki megoszlásokat.

⁵²⁴ A vizsgálatban alkalmazott minta alacsony esetszáma miatt azonban ennek a csoportnak a részletes megoszlásairól nem lehet releváns kijelentéseket tenni.

⁵²⁵ A vizsgált korszakot megelőzően a kaszinótagok legnagyobb arányban a IV. és a VIII. kerületben laktak, lásd Eöry 2006: 329.

7,7%-ra) csökkent.⁵²⁶ Vagyis a kaszinó tagságának térbeli megoszlása követte a budapesti társadalom térbeli elmozdulásait, amelynek során az úgynevezett úri osztályok felső rétegének tagjai egyre gyakrabban adták fel pesti lakhelyüket egy budai zöldövezeti lakásért.

Az *Országos Kaszinó*ban az első világháborúig a tagság jellemző részét a IV–IX. fizetési osztályba tartozó hivatalnokok és a földbirtokosok alkották, az ügyvédekkel és az ügyészekkel, bírakkal kiegészítve pedig közel 70 százalékos részesedéssel rendelkeztek. Az 1920-as évek elejétől az első három fizetési osztályba sorolt, politikai posztokat betöltő miniszterek és államtitkárok részesedése megemelkedett (a korábbi legfeljebb 11 százalékos részesedés helyett 12–19 százalék között mozgott), és a IV–IX. fizetési osztályba sorolt hivatalnokokkal (arányuk 19,8 és 33,6 százalék között mozgott) együtt a kaszinó társadalmának legalább az egyharmadát alkották. Ebben az időszakban a fenti csoportok részesedése a növekvő értelmiségi tagsággal minimum a kaszinótagság felét jelentette. Tehát a két világháború között az állami adminisztráció legfelső szintjein elhelyezkedők „vették át a hatalmat” a kaszinóban, őket egészítették ki a szintén növekvő számú értelmiségiek, ez utóbbiak aránya Nagy Beáta kutatási eredményeivel ellentétben azonban nem érte el a 30 százalékot.⁵²⁷ Ahogy vizsgálatom azt az eredményt sem igazolta, mely szerint „az Országos Kaszinó esetében feltűnően magas azoknak az aránya, akik polgári hivatással rendelkeztek (vállalatigazgatók, gyárigazgatók, bankárok, értelmiségiek)”⁵²⁸ a négy fenti kategória – Nagy Beáta szerint – együttesen a tagság majd 40 százalékát alkotta. Ezzel szemben az általam végzett vizsgálat a fent említettek kaszinótagságnak csak valamivel több mint egy ötödét (21,3%) mutatta ki.

Az *Országos Kaszinó* tehát a középosztály főként hivatalnokokból és jogvégzettekéből, illetve értelmiségiekből álló, a kormányzati hatalommal szoros kapcsolatot fenntartó részét tömörítette egy egyesületbe, az úgynevezett polgári középosztály szinte teljesen elmaradt innen. Az e mögött meghúzódó politikai, felekezeti és men-

⁵²⁶ Ennek a folyamatnak a közepét rögzítette Nagy Beáta tanulmánya, mely 1935-re vonatkozóan ugyanezt a sorrendet (I., IV. és VIII. kerület) állapította meg. Nagy 1987: 18.

⁵²⁷ Az általa használt értelmiségi besorolás kétharmad részben az ügyvédek, ki-sebb részben a tanárokat jelenti. Nagy 1987: 2. táblázat

⁵²⁸ Uo.

talitásbeli különbségek miatt a középosztály egyes elemei a századfordulón és a Horthy-korszakban a társasági élet szintjén elkülönülni látszanak egymástól.

A vizsgált időszakot tekintve a kaszinó tisztikarában szignifikánsan nagyobb arányban képviseltették magukat a politikai posztokban ülő állami tisztviselők, arányuk 18–25 százalék között mozgott, míg a tagságban ugyanekkor 6–13 százalék volt. Tehát az *Országos Kaszinó* tisztikarában a legmagasabb rangú tisztviselők felül voltak reprezentálva, míg az értelmiségi foglalkozású tagok körülbelül arányuknak megfelelően képviseltették magukat (arányuk a tagságban 8–15 százalék között mozgott, a tisztikarban pedig 9–14 százalék között). Vagyis a számok igazolni látszanak R. J. Morris megállapítását, miszerint egy egyesület vezetőségében jellemzően a tagság egészéhez képest magasabb státuszú személyek kaptak helyet.⁵²⁹ És ehhez kapcsolódik Tóth Árpád azon kiegészítése is, amely szerint az alapvetően demokratikus rendszerbe természetes fékeket építettek, nehogy felboruljon a társadalom elfogadott rendje. Vagyis a vezetőségi tagok kiválasztása a rendi hierarchiát követte.⁵³⁰

Az 1920-as évek végétől az *Országos Kaszinó*ban fórumot teremtettek arra, hogy legbefolyásosabb tagjaik kifejtsék véleményüket. Az 1927 és 1932 között rendezett „közérdekű előadások” előtt is volt azonban néhány alkalom – díszközgyűlések, társasvacsorák, különböző megemlékezések és ünnepi alkalmak⁵³¹ –, amikor elsősorban a kaszinó vezetői mondhatták el gondolataikat.

Az 1927-től megrendezett előadásokon a felkért tagok „a kaszinó és a benne képviselt magyar középosztály mai helyzetében fontos érdekeit és kötelességeit érintő”⁵³² témákról beszéltek, majd társasvacsorán vettek részt.⁵³³ Az előadások az eredeti szándék szerint vitaestek voltak, amelyeken a tagok aktív közreműködésére számítottak. Az évkönyvek

⁵²⁹ Morris 1993: 412–413.

⁵³⁰ Tóth 2003. 56.

⁵³¹ Például Wekerle Sándor miniszterelnöki kinevezése alkalmából, Teleki Pál igazgatói kinevezése alkalmából, Wekerle halálakor, Lord Rothermere fiának látogatása alkalmából.

⁵³² Az *Országos Kaszinó* évkönyve az 1927-es évről. Budapest, 1928. 3.

⁵³³ Az 1927 és 1932 között megrendezett 32 előadás írásban is megjelent a kaszinó az évi évkönyvének mellékleteként.

minden évben a tagok nagyszámú részvételéről tanúskodnak, amellyel nemcsak a kaszinótagok látásmódjának bővítését vélték elérhetőnek, hanem a tagság szorosabb és bensőségesebb hangulatát is megte-remthetőnek tartották. A hat év alatt megtartott 32 előadás tematika-ilag néhány témakör mentén mozgott, leggyakrabban a középosztály helyét igyekeztek kijelölni a korabeli társadalomban, másrészt a közép-osztály nemzetvezető feladatairól értekeztek. Természetesen ezeken kívül a trianoni béke és annak okai, következményei, valamint a revízió lehetősége is sokszor tárgyalt téma volt.

1932 után az előadások megszűntek, de akkor alapították meg az úgynevezett Wekerle-émlékserleget. A Széchenyi által kezdeményezett emlékserleg hagyománya sok kaszinóban követésre talált. A Széche-nyi-serlegbeszédeket 1864-től rendezték meg a *Nemzeti Casinó*ban, a *Budapesti Orvosi Kaszinó*ban 1906 óta tartottak Semmelweis-serlegbe-szédeket, az *Országos Tiszti Kaszinó*ban 1935-ben avatták fel a Hősök serlegét, amelynek tiszteletére itt is évente tartottak ünnepi beszédet és vacsorát. Az *Országos Kaszinó*ban viszonylag későn, a megalakulást követő ötvenedik évben alapították meg a kaszinó igazgatójának emlé-kére a Wekerle-serleget. A beszédekben folyamatosan felmerülő téma volt Wekerle liberalizmusának és a kaszinó konzervativizmusának az összeegyeztethetősége, a trianoni béke következtében előállt helyzet, illetve a revízió szükségessége, valamint az antiszemitizmus gondolata.

Elsőként azt szeretném bemutatni a fenti szövegek, az alapszabá-lyok és a közgyűlési beszámolók segítségével, hogy hogyan is definiál-ták saját egyesületüket a kaszinó vezetői és egyes tagjai. Az első alap-szabály meghatározása szerint az *Országos Kaszinó* a „magyar társa-dalom művelt osztályainak”⁵³⁴ a társasköre. A középosztály helyett a kaszinóba belépő arisztokraták miatt használták ezt a megfoghatatlan fogalmat, néhány évvel később azonban pontosították e definíciót, s „értelmi és vagyoni állás szerinti középosztályhoz tartozók”-ként⁵³⁵ ha-tározták meg magukat. Ez a koncepció a továbbiakban kissé átalakult, de alapvetően új megközelítést a háború utáni korszak sem hozott. To-vábbra is a középosztály kifejezést használták társaságuk leírására, de immár szűkített értelemben, hiszen a szövegekből eltűnt a vagyoni ál-

⁵³⁴ Az Országos Kaszinó alapszabályai. 1883. Budapest, 1884. 3.

⁵³⁵ Az Országos Kaszinó évkönyve az 1889-es évről. Budapest, 1885. 4.

lásra való utalás, helyette az értelmi(ségi) állásra és a vezető pozícióra vonatkozó megkülönböztetés maradt. Az 1921-es közgyűlési beszámoló szerint a kaszinó tagjai között „közéletünk irányításában vagy munkálásában résztvevők”⁵³⁶ találhatók. 1927-ben a kaszinót „a vezetésre jogosult társadalmi osztály”⁵³⁷ egyesületeként írta le az egyik előadó, akik „a társadalmi és állami élet sokféle pozíciójában tudnak a szavaknak érvényt szerezni.”⁵³⁸ – pontosította a másikuk. Teleki Pál az 1928-ban, Esmond Harmsworth tiszteletére adott vacsorán elmondott beszédében szintén a kaszinó tagságának értelmi(ségi) jellegére utalt, amikor annak tagságát az „intellektuális Magyarország tagjai”-nak⁵³⁹ nevezte. Ezt kiegészítette a tagság nemzeti jellegére vonatkozó kijelentéssel is, hiszen olyan csoportként írta le az egyesületet, amely a nemzeti jelleg hordozója, tagjai pedig „tisztán magyar szülőktől származnak.”⁵⁴⁰ A következő évben Antal Géza református püspök előadásában a magyar középosztályt két részre osztotta, ítélete szerint egyikben az intelligencia elemei, másikon az önálló iparosok és kereskedők helyezkednek el.⁵⁴¹ Előbbieket azonosította az úgynevezett történelmi középosztállyal, amelynek tagjai a közigazgatás és az igazságszolgáltatás vezető pozícióiban ülnek és az *Országos Kaszinó*ban egyesülnek. Ebből következően véleménye szerint egyértelmű, hogy „az Országos Kaszinóban mint a középosztálynak, a nemzet gerincének otthonában”⁵⁴² találhatók meg a nemzet vezetésére alkalmas emberek. Ezt a gondolatot folytatta Fabinyi Tihamér kereskedelmi miniszter is 1941-es Wekerle-serlegbeszédében, amikor azt állította, hogy az *Országos Kaszinó* nem rang, vagyon

536 Az Országos Kaszinó évkönyve az 1921-es évről. Budapest, 1922.4.

537 Dr. Raffay Sándor (1866–1947, evangélikus pap, felsőházi tag) előadása „A társadalom vezető osztályainak sodális feladatairól” címmel. Az Országos Kaszinó évkönyve az 1927-es évről. Budapest, 1928. 155.

538 Dr. Lázár Andor előadása „A család szerepéről”. Az Országos Kaszinó évkönyve az 1927-es évről. Budapest, 1928. 164.

539 Teleki Pál beszéde az Esmond Harmsworth tiszteletére adott díszvacsorán. Közli Halász 1932: 121.

540 Uo. 122.

541 Dr. Antal Géza (1866–1934, református püspök, országgyűlési képviselő, főrend) előadása „A magyar középosztály szerepéről, nemzetünk újraépítési munkájáról” címmel. Az Országos Kaszinó évkönyve az 1929-es évről. Budapest, 1930. 184.

542 Uo. 193.

vagy más kiváltságokkal bírók közössége, hanem olyan emberek gyűjtőhelye, akiknek „az erkölcsükben, a tudásukban, a műveltségükben van az eleganciájuk.”⁵⁴³

A társadalom vezető osztályának jelenléte a tagok foglalkozási megoszlásának ismeretében és a mindenkori kormánytagok kaszinói tagságával empirikusan is alátámasztható volt. 1923-ban öt kormánytag volt kaszinótag, tíz évvel később a Gömbös-kormány összes minisztere, majd 1943-ban a kormány kilenc tagja iratkozott be az *Országos Kaszinó*ba, tehát erősödő kapcsolatokat rajzolhatunk fel a kormányzati elit és a kaszinó között. A tagsági idők viszont ezzel párhuzamosan csökkentek, ami azt a benyomást kelti, hogy a kormányzati pozíció, illetve az annak közelébe kerülés követelte meg a kaszinói tagságot. A fentiekkel ellentmondásban áll azonban az a tény, hogy a kaszinó tagjainak csak nagyon kis hányada volt képviselőházi vagy felsőházi tag. A vizsgált időszakban, a korszak elején mindössze 2 százalék körüli volt a képviselőházi mandátummal rendelkezők aránya, az utolsó mintaévben pedig 5 százalék. A felsőházi tagok aránya 3 és 1,5 százalék között mozgott. A tisztikarban ugyanakkor a tagságban talált arányokat 6-10 százalékkal múlták felül, vagyis míg a tisztikari tagok valamivel több mint tizede volt felsőházi tag, addig a tagságban alig haladták meg a 3 százalékot. S míg a tisztikari tagok 5-8 százaléka volt képviselő mintaévtől függően, addig a tagságban 2-5 százalék körül mozgott ugyanez az arányszám. Vagyis jelentős kormányzati és magas beosztású hivatalnoki jelenlétet lehetett regisztrálni a vártnál alacsonyabb képviselői arányokkal, ennek ellenére az *Országos Kaszinó* és a kormányzati hatalom összefonódása a két világháború között nem lehet kétséges számunkra.

Az *Országos Kaszinó*t 1945-ben az elsők között oszlatták fel, bár itt is lejátszották az akkor minden egyesületet érintő eljárást, amelyben a kaszinó természetesen igyekezett bizonyítani szalonképességét az új politikai berendezkedés számára is – sikertelenül. Minden különösebb vizsgálat nélkül született meg a feloszlató határozat, amely szerint a kaszinó Szervita Rendházban (ahova feltehetően 1944-ben menekítettek értékeiket) őrzött vagyonából több közintézménynek is módja nyílt

⁵⁴³ Dr. Fabinyi Tihamér (1881-1953, kereskedelmi miniszter, ügyvéd) Wekerle-emlékserleg-beszéde 1941. január 31-én. Az Országos Kaszinó évkönyve az 1941-es évről. 1942. 179.

válogatni, ahogy azt a könyvtár esetén is láthattuk. A legértékesebb darabokat a Nemzeti Múzeum kapta meg, a kaszinó épületét és néhány ingóságot pedig a Kisgazdapártnak juttatták.

A Nemzeti Casino

A *Nemzeti Casino* a vizsgált korszakban közel százéves egyesület volt, amit nemcsak Széchenyi szellemi öröksége, de tagjainak anyagi biztonsága is stabillá tett. Fontos rámutatni, hogy ugyan ebben a kaszinóban is megéreztek az 1920-as évek pénzügyi nehézségeit, de a tagok anyagi erejének hála a bevezetett tagdíjemelések és drágasági pótlékok mindig sikeresen átvezették az egyesületet a nehézségeken. Az eddig bemutatott kaszinói költségvetések azt mutatták, hogy lehetett sikeresen kaszinót működtetni bérbeadási jövedelmekre és tagdíjbevételekre alapozva is. A *Nemzeti Casino* költségvetéseit vizsgálva azonban azt láthatjuk, hogy a tagdíjak az 1920-as években a teljes bevétel 20–40 százaléka körül mozogtak.⁵⁴⁴ Az 1930-as években jelentősen megcsappant bevételnek viszont közel 80 százaléka származott a tagok által befizetett éves díjakból. A tagdíjak mellett jelentős bevételi forrás volt még a kaszinó által szedett kártyadíj és a különböző termek, vagy később lakószobák kiadásából származó jövedelem. A kártyadíjak a korszak elején 17–22 százalék körüli tételt jelentettek, amely jelentősen felülmúlta mind az *Országos Kaszinó*ban, mind a *Budai Polgári Casinó*ban mért arányokat, főként ha mindehhez hozzászámoljuk az évtized közepén bevezetett „éjjelezési pótdíjakat” is, amit a kaszinó záróra utáni igénybevétele esetén kellett kifizetniük az ott tartózkodó tagoknak. A tétel költségvetési aránya meghaladta a 10 százalékot, vagyis a kártyából származó bevételekkel együtt a költségvetés harmadát adták. Vagyis éppen abban a kaszinóban találtuk igen jelentősnek a kártyajövedelmet, ahol arra legkevésbé számítottunk. Az 1930-as évek hanyatló kaszinózási kedvének köszönhetően azonban a kártyadíjakból származó jövedelmek lecsökkentek, mindössze 5 százalék körül mozogtak. Az 1920-as évek elején a

⁵⁴⁴ A *Nemzeti Casino* az 1920-as évek végén 250–300 ezer pengőből gazdálkodott, az 1930-as években az összeg 150–160 ezer pengőre esett vissza, miközben a tagdíjak emelkedtek.

laktérjövődelem nem haladta meg a 3 százalékot, az évtized végi költségvetésekben viszont közel 10 százalékra rúgott. Jelentős bevétel volt még az évtized elején a borok eladásából származó jövődelem (közel 8 százalékot tett ki), illetve a rejtélyesen csak „rendkívüliek” címszó alatt feltüntetett bevételi tétel, amely szintén 10 százalék körül mozgott.

A kiadási oldalon – ahogy azt az előbbieken bemutatott esetekben is láttuk – az épület fenntartási költségei, az adók, az illetékek és a személyzeti kiadások voltak a legjelentősebbek. Ebben nem voltak nagy különbségek az egyes költségvetésekben, a felsorolt kiadási tételek aránya 15–20 százalék körül mozgott. Érdemes még megvizsgálni a jótékony-ságra és a könyvtára fordított összegek arányát is az egyes költségvetésekben. Az éppen újjáéledt kaszinó életében az 1920-as évek elején a jótékony célokra és a kultúrára együttesen a bevételek 1 százalékát költötték, míg a könyvtára fordított összegek ez alatt maradtak. Később, az évtized második felében éppen fordítva, a könyvtára jutott 1 százalékot alig meghaladó összeg, a jótékony-ságra fordítottak pedig még ezt az arányt sem érték el. Meglepő módon azonban a bevételi források jelentős csökkenését hozó 1930-as években e két tétel kiadási oldalon képviselt arányai nem romlottak, sőt volt, hogy a könyvtára költött összeg elérte a teljes bevétel 3 százalékát is. Vagyis összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a pénzügyi nehézségek növekedésével a kaszinó üzemeltetéséből származó jövődelmek elapadtak, így tett szert egyre nagyobb jelentőségre az egyesület bevételeiben a tagok által fizetett tagdíj, a kiadási oldal arányaiban azonban nagy változásokat nem lehetett regisztrálni.

A *Nemzeti Casino* alapszabálya az egyesület céljait tekintve sohasem változott.⁵⁴⁵ Az első paragrafus szerint, Széchenyi akaratának megfelelően, a *Nemzeti Casino* a hazai társadalmi élet központja kívánt lenni, ahol a „társadalmi tisztességes élvezetek” számára biztosítanak helyet, és amely a műveltség növelésének előmozdítására is szolgál.

A *Nemzeti Casino* alapszabályában eddig nem látott módon külön paragrafus rendelkezett arról, hogy miután a termék fenntartását és a tagok kényelmét biztosították, a fennmaradó összeget a kaszinó „rég

⁵⁴⁵ A kaszinó alapszabályait az 1920-as években folyamatosan módosították, de minden esetben a tagdíjak mértékének megváltozása miatt. Végül 1933-ban született meg a kaszinó fennállásának ideje alatt már nem módosított alapszabály.

hagyományaihoz híven”⁵⁴⁶ hazai kulturális és jótékony intézmények számára ajánlja fel segély formájában, vagy azok javára alapítványokat tesz. Ennek értelmében 1919-ben adományoztak a hazatérő katonák fogadására és segélyezésére, a népőrség és a rendőrség támogatására, a Nemzeti Színház „elaggott” művészei számára vagy a gyermeknyomor enyhítésére. Ezeken felül, különösen az 1920-as években különböző gyűjtéseket is szerveztek tagjaik között, például az új magyar nemzeti hadsereg felszerelésére, amire nem kevesebb, mint 3 304 800 korona gyűlt össze a tagok adományaiból. A kaszinó költségvetésében feltüntetett számok szerint 1918-ban 13 ezer, 1919-ben 17 ezer, 1920-ban 24 ezer, 1921-ben 19 ezer, 1922-ben 98 ezer koronát költöttek jótékony célokra, ami jóval meghaladta bármelyik „vezető” kaszinó áldozatvállalását.

Ezen alkalmi adományozások mellett – amelyekről az évkönyvek csak 1922-ig számoltak be részletesen – 1922-ben létrehoztak egy úgynevezett Széchenyi-alapot is, amelybe 1927-ig, a kaszinó fennállásának századik évfordulójáig gyűjtötték a pénzt, majd minden évben az alapkamatának a 90 százalékát kitevő összeget egy ludovikás végzős diáknak osztották ki.

Bár részletes leírásunk nincs róla, de a mindennapi kaszinói élet feltételezhetően itt is hasonlóan zajlott, mint más nagyobb kaszinókban, ahonnan nem hiányozhatott sem a könyvtár, sem a kártya, sem a biliárd. A kaszinónak 1920-ban 30 ezer kötetes könyvtára volt, amelyben a békeidőkben még kétszáz, a háború után csak 52 féle újságot és folyóiratot olvashattak a tagok. A *Nemzeti Casinó*ban pénzben vagy bón ellenében lehetett játszani, mivel a kaszinó játékszobájában minden fedezetlen játék tilos volt, az itt dolgozó szolgánál lehetett – maximum 5000 korona – hitelt felvenni.

A *Nemzeti Casino* tagja lehetett minden tisztességes, művelt, feddhetetlen és nagykorú magyar férfi, ha két választmányi tag ajánlotta, és a választmány előbb kétharmados, majd 1921-től négyötödös többséggel megszavazta. 1933-tól – ahogy azt már az *Országos Kaszinó*ban is láttuk – a még nem nagykorú, de már húszéves férfiak is a kaszinó tagjai lehettek a rendes évi tagdíj feléért. A *Nemzeti Casino* tagjainak anyagi helyzetét jól példázza, hogy ellentétben az eddig látottakkal, itt a tagoknak egy összegben kellett befizetniük a tagdíjaikat (a korszak

⁵⁴⁶ A Nemzeti Casino évkönyve az 1933-as évről. Budapest, 1934. 83.

44. kép. A Nemzeti Kaszinó olvasóterme

elején április, később január volt a határidő). Ebben a vonatkozásban is kivételt képeztek a katonatisztek, akik negyedéves részletekben is fizethették az amúgy is alacsonyabb tagdíjukat. Lehetőség volt még a tagdíjfizetés örökös megváltására is egy nagyobb összeg befizetéséért cserébe, ennek mértéke a korszak elején 8000 pengő volt. Fontos és érdekes különbség volt továbbá, hogy a *Nemzeti Casinó*ban az általában jellemző három év helyett a tagoknak hat évre kellett elkötelezniük magukat (1868 óta volt ez így), ami nyilván sokkal kiszámíthatóbbá tette az egyesület működését és stabilabbá a gazdálkodását. A *Nemzeti Casino* tagjainak a korszak elején 400 koronát kellett évente fizetniük, az infláció elszabadulásával az összeg az egekig emelkedett, majd a konszolidációt követően 250 pengő éves tagdíjban állapodott meg. Ugyanekkor az *Országos Kaszinó*ban 70 és 110 pengő között volt a tagdíj a tag belépési idejének függvényében.

45. kép. *A Nemzeti Casino társalgója*

A *Nemzeti Casino* presztízse nem az egyesület létszámából következett, talán inkább fordítva, a kaszinó exkluzivitásából következett a tekintélye. Taglétszáma a vizsgált korszakban nem érte el az ezer főt: 1920-ban 758 fő, 1928-ban 752 fő, az 1930-as évek elején 609, 1937-ben 518 fő volt. A tagság összetételére vonatkozóan a tagnévsorokból csak az illető rangja és lakóhelye, valamint belépésének ideje állapítható meg. A három általam felvett mintából⁵⁴⁷ az látszik, hogy egyik mintaévben sem volt az átlagtól szignifikánsan eltérő a tagság rangbeli megoszlása. A cím nélküli kaszinótagok minden esetben a tagság kisebbségét tették ki, arányuk 40 százalék körül mozgott. A főnemesi címmel rendelkezők többsége gróf volt, arányuk szintén 40 százalék körül volt

⁵⁴⁷ A Nemzeti Casino 1922-es, 1933-as és 1943-as tagságából vettem 5-5 százalékos mintát.

mérhető minden évmetszetben, míg a bárói cím birtokosainak aránya 12–20 százalék körül mozgott, a hercegi címmel bírók aránya 2–3 százalék volt. A tagnévsorok szerint harmaduknak volt csak vidéki lakóhelye, a budapesti lakóhellyel rendelkezők többsége mindhárom mintaévben a várnegyedben és a hagyományosan arisztokrata negyedeknek tartott IV. és VIII. kerületben lakott.⁵⁴⁸

A *Nemzeti Casino* három igazgató és ötven választmányi tag (hat póttag) irányítása alatt állt. A vezetés rendje hasonlóan egyszerű volt, mint az *Országos Kaszinó*ban, és sokkal szűkebb körű, mint azt a kerületi vagy szakmai kaszinók esetében láthattuk. A három igazgató saját maga döntötte el, hogy ki legyen a mindennapi ügyekkel foglalkozó intéző igazgató, aki tulajdonképpen minden napi feladatot ellátott és képviselte az egyesületet a hatóságok felé. Szintén fontos eltérés, hogy itt a vezetőség ugyan szűkebb körű volt és elvileg évente rotálódott, ezzel szemben a választmány hároméves ciklusokban újult meg. Az igazgatók névsorán végigtekintve azonban azt a tendenciát állapíthatjuk meg, hogy ha nem is szabályszerűen, de ebben a kaszinóban is a hosszabb távú igazgatás volt szokásban.⁵⁴⁹ 1918 és 1944 között volt kettő, három, négy, illetve hat éven át irányító triumvirátus is.⁵⁵⁰ Személyüket tekintve az igazgatók nemcsak a főnemesség köréből kerültek ki, valószínűleg tudatosan alkalmazták a vezetésben a mágnások és a nem mágnások közötti egyharmad-kétharmados arányt. A leghosszabb ideig gróf Széchenyi Emil volt az igazgatóság tagja, szintén hosszú ideig, hat évig tartozott az irányítók közé Teleki Tibor gróf.

A *Nemzeti Casino* beszámolóiból úgy tűnik, hogy a háborút követően ők is küzdöttek az általánosan jellemző gazdasági nehézségekkel. Próbáltak is rajta úrrá lenni drágasági pótlékokkal, a nélkülözhető termék kiadásával, végül kölcsönfelvétellel. 1925-re konszolidálódott a

⁵⁴⁸ 1922-ben a IV. kerületben 33, az I. kerületben 24, a VIII. kerületben 18 százalékuk, 1933-ban a IV. kerületben 21, az I. kerületben 22, a VIII. kerületben 17 százalékuk, 1943-ban a IV. kerületben 16, az I. kerületben 28, a VIII. kerületben pedig 24 százalékuk lakott.

⁵⁴⁹ Ahogyan azt Tóth Árpád is megállapította a kaszinó korai időszakára vonatkozóan. Tóth 2005: 145–146.

⁵⁵⁰ Az elemzés azonban nem mélyíthető el ennél jobban, mert azt nem tudjuk, hogy melyik évben ki volt az intéző, későbbi elnevezéssel elnök-igazgató.

helyzetük, olyannyira, hogy renováltatni tudták az épületet,⁵⁵¹ és a kölcsönt is visszafizették. Az *Országos Kaszinó*val ellentétben egyetlen esetet tudunk bemutatni, amikor rajtuk kívül álló okok miatt panaszkodtak. 1928-ban a kaszinó taglétszámának csökkenését egyrészt az erdélyi és felvidéki tagok csatlakozásának elmaradásával magyarázták, másrészt pedig azt állították, hogy „a magas rangú hivatalnoki és bírói kar, mely régente tekintélyes részét képezte tagtársainknak, teljesen elmaradt és újonnan alakult politikai clubbok és társadalmi kaszinókban helyezkedett el.”⁵⁵²

A kaszinó gazdálkodásának sikerességét és az egyesület anyagi gyarapodását segítette a *Nemzeti Casinó*ban gyakorlattá vált végrendeleti kötelezettség is. Ez a Széchenyi által 1835-ben megfogalmazott aláírási ív az alapszabályhoz csatolt függelék negyedik pontjában volt olvasható. A „közhatározat” szerint minden kaszinótagnak ajánlatos végrendeletet írnia, amiben nem csak szeretteikről kell megemlékeznie, hanem a kaszinóról is. Az 1854-ben kelt közgyűlési határozat szerint pedig ha erről megfelelkeznek egy kaszinótag, akkor az aláírók felhatalmazzák a kaszinót, hogy örököseiket felszólítsák „valamely emlék alkalmas kiszolgáltatására.”⁵⁵³ Így jutott a kaszinó könyvtárába többek között Desseffy Aurél könyvtára, több festmény és más képzőművészeti alkotás, vagy éppen márványkandalló vagy kristálycsillár is. S nem utolsósorban az az ezüstserleg, amit Széchenyi hagyott a kaszinóra,⁵⁵⁴ s melyet 1864 óta a gróf tiszteletére üritettek egy emlékbeszédet követően.

Általában azt mondhatjuk, hogy a Széchenyi-emlékvacsorákon elhangzott serlegbeszédre és a *Nemzeti Casinó*ban elhangzott más szövegekre sokkal kiegyensúlyozottabb véleménynyilvánítás és kevésbé éles fogalmazás volt jellemző, mint az *Országos Kaszinó*ban. E serlegbeszédre kevésbé voltak programadók, és fő jellemzőjük Széchenyi kultuszának ápolása, tevékenységének évről évre való méltatása.⁵⁵⁵ Érdemes figyelni azonban beszédek mélyebb rétegeire is. Az 1919 és

⁵⁵¹ A *Nemzeti Casino* 1859 óta a Kossuth Lajos utca 5. szám alatti volt Cziráky-palotában működött. Az épületet 1870-ben sikerült csere útján saját tulajdonukba venni.

⁵⁵² A *Nemzeti Casino Évkönyve* 1928. Budapest, 1929. 8.

⁵⁵³ A *Nemzeti Casino* tagjainak névsora. 1920. Budapest, 1921. 122.

⁵⁵⁴ A serleg és Széchenyi végrendeletének történetét lásd Anka 2010: 9–17.

⁵⁵⁵ Anka 2010: 29.

1944 között elhangzott 26 ünnepi beszédben Széchenyi szelleme, programja, szemléletmódja és cselekedetei az akkor aktuális problémákon keresztül jelentek meg. A szónokok sokszor keresték a párhuzamokat a nagy alapító kora és saját koruk között, ami kapaszkodót adott ahhoz, hogy felrajzoljanak egy lehetséges jövőbeni nemzeti stratégiát. Az útkeresés és Széchenyi szemléletének és életművének méltatása mellett csak néhány alkalommal foglalkoztak a *Nemzeti Casino* szerepével és tagságával. Ez volt talán a legszembetűnőbb különbség az itt és az *Országos Kaszinó*ban elhangzott serlegbeszédék között. Utóbbiban ugyanis nyilván az ott tömörülő társadalmi csoport helyzetének köszönhetően a szónokok beszédeinek középpontjában a középosztály mibenléte, szerepe, feladata állt. A *Nemzeti Casino* tagsága ezzel szemben társadalmi vezető szerepének biztos tudatában nem tartotta fontosnak, hogy bizonyítsa nagyságát.

1932 és 1944 között a két kaszinóban elhangzott beszédek párhuzamosan vizsgálva⁵⁵⁶ további szembeötlő különbség volt, hogy a *Nemzeti Casinó*ban a megemlékezés gondolata sokkal nagyobb hangsúlyt kapott. Az *Országos Kaszinó*ban ezzel szemben ha esett is szó a nagy elődökről, akkor is csak azért, hogy megadja a megfelelő felütést a szónok mondanivalójának. Itt a programadás sokkal fontosabb volt, élesebben fogalmazódott meg a már alapvetően is radikálisabb mondanivaló. Természetesen nem állítható, hogy a *Nemzeti Casinó*ban összegyűlt arisztokraták kisebb érzékenységet mutattak volna az ország aktuális állapota iránt, ám utóbbi kaszinóban elhangzott szövegek az emlékezés tárgyának, vagyis személyének köszönhetően sokkal patetikusabbak voltak, az emlékezők személyéből vagy inkább az egyesület tagságának összetételéből következően pedig sokkal óvatosabban fogalmaztak, kiegyensúlyozottabban nyilvánultak meg.

A radikalizmus egyetlen kicsi szikráját Hunyady Ferenc 1938-as serlegbeszédében fedezhetjük fel, amikor az előadó Széchenyi elszántságát és küzdelmét Mussolini küzdelméhez hasonlította. Hunyady a Magyar Élet Pártjának tagja, 1939-től képviselője volt, azonban pártjának vezetőjével, Imrédyvel szemben a fenti momentumtól eltekintve vissza-

⁵⁵⁶ A *Nemzeti Casinó*ban elhangzott beszédek teljes egészében közli: Anka (szerk.) 2010. Az *Országos Kaszinó* serlegbeszédei az egyesület aktuális évkönyveiben érhetők el. Az *Országos Kaszinó* évi jelentései 1933–1943.

fogott, Széchenyit méltató beszédet mondott. Érdekesség, hogy Imrédy Béla ugyanebben az évben az *Országos Kaszinó*ban volt a Wekerle- emlékszerleg szónoka, ám a két azonos ideológiai alapon álló ember egymástól gyökeresen eltérő előadással szórakoztatta tagtársait.

Imrédy Wekerle liberalizmusából kiindulva a konzervativizmust él-tette és az *Országos Kaszinó* által képviselt szellemet kívánta definiálni. Megfogalmazása szerint ez a szellem nemcsak a jókat és a rosszakat tudja elkülöníteni, de a magyarokat és a nem magyarokat is: „Árassza hát magából ez a nemesmúltú intézmény a tiszta közszellem sugarait, éltetve, melengetve minden jószándékú magyart, de halálra perzselve a hitványt. Ez erősíti vitathatatlanul Kaszinónknak az élethez való jogát, de ez szabja meg a kötelességét is.”⁵⁵⁷ Hunyady ezzel szemben a *Nemzeti Casinó*ban konkrétan hangsúlyozta, hogy Széchenyi egyik nagy erénye volt a türelem az idegenekkel szemben, amely nem állt ellentmondásban saját nemzete iránt érzett kitüntető szeretetével.⁵⁵⁸

Ha ideológiai mondanivalóját és hangnemét tekintve nem is, de tematikáját tekintve mindkét egyesületben azonos témák mentén haladtak a szónokok. Természetesen Magyarország korabeli helyzetének elemzése és az esetleges megoldási lehetőségek voltak a leggyakoribb témák. Ezekon kívül mindkét esetben ejtettek szót a kaszinó és a kaszinóban képviselt társadalmi csoport hivatásáról is. De míg a *Nemzeti Casinó*ban Széchenyi eszmerendszere és gondolatai mentén gondolkodtak, addig az *Országos Kaszinó*ban a középosztály elkeserítő helyzete adta meg az alaphangot. Ennek és a két kaszinó által tömörített társadalmi csoport társas életre vonatkozó illemszabályainak is köszönhető, hogy utóbbi egyesületben sokkal jellemzőbb a panasz és az elkeseredettség, később pedig az indulat és a radikális gondolatok. Ebből következően közérthetőbb és populárisabb (vagy populistább) volt az, ahogyan az *Országos Kaszinó*ban beszéltek, hiszen ők a gyakorlati hatalomban részt vevők szemével nézték az akkori helyzetet, míg a főként főnemeseket tömörítő *Nemzeti Casinó* tagjai nem sokszor tértek le az elméleti megfontolások útjáról.

Mindkét kaszinóban közös volt, hogy egyesületüket, illetve az abban részt vevő tagokat a társadalom vezető rétegének tekintették. Ebből következően a példamutatást, a megfelelő szellemi kisugárzás

⁵⁵⁷ Az Országos Kaszinó Évkönyve az 1938. évről. Budapest, 1939. 175.

⁵⁵⁸ Hunyady Ferenc emlékbeszéde 1938. In: Anka (szerk.) 2010: 361.

megteremtését mindkét egyesület küldetésük fő irányának gondolta. Míg a *Nemzeti Casinó*ban saját tagságukat nemes egyszerűséggel az ország legjobbjaiaként vagy vezetésre termett rétegeként⁵⁵⁹ definiálták, az *Országos Kaszinó*ban szinte folyamatosan finomították saját csoportjuk meghatározását.⁵⁶⁰

A *Nemzeti Casinó* 1945 augusztusában (beadványuk szerint épületek három bombatalálatot kapott és emiatt szüneteltette működését) kérelmezte továbbműködésének engedélyezését. A kaszinót feloszlató határozat azonban már alig egy hónap múlva megszületett, bár az ügyben eljáró osztálytanácsos itt sem talált erre jogalapot. A miniszter utasítására ebben az esetben is a szokásos sablonszöveget adták ki: „A Nemzeti Kaszinó azon egyesületek sorába tartozott, melyek az Egyesült Nemzetekkel szemben ellenséges propagandát folytattak és ezért ennek az egyesületnek a feloszlását a fegyverszüneti egyezmény 15. par-ba foglalt parancsoló rendelkezések értelmében el kellett rendelni.”⁵⁶¹ A kaszinó ingóságait részben a miniszterelnökség, részben a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vette át, könyvgyűjteményét a Magyar Tudományos Akadémia kapta meg.

Tagazonosságok

A fentiekben elővezetett elemzés elsősorban a forrásadottságok miatt nem tudta egzakt módon cáfolni vagy megerősíteni azt a kortársak és az utókor diskurzusában is élő ítéletet, mely szerint az egyes kaszinók a társasági élet szintjén is elkülönülni igyekvő társadalmi csoportokat fogtak egybe. Létezett mánás kaszinó, dzsentri kaszinó vagy zsidó kaszinó is. Hangsúlyozni kell azonban, hogy véleményem szerint mindez csupán azt jelentette, hogy az egyes kaszinók társaságának jellegadó rétegét adták az elnevezésben szereplő csoportok, hiszen voltak nem mánások a *Nemzeti Casinó*ban, voltak dzsentrinek nem nevezhető tagok az *Országos Kaszinó*ban, és nyilván nem mindenki volt val-

.....
⁵⁵⁹ Perényi Zsigmond Széchenyi-émlékserleg beszéde. 1921. In: Anka (szerk.) 2010: 260–261.

⁵⁶⁰ A téma részletes kifejtését lásd Eöry 2006: 323–327.

⁵⁶¹ Nemzeti Casino iratai. MNL OL XIX-B-I-h.1946.281181.5.

lását vagy származását tekintve zsidó a *Lipótvárosi Casinó*ban sem. Emiatt érdekesnek tűnt megvizsgálni, hogy lehetséges volt-e az átjárás az egyes, jellegükben azonos, de tagságukban különböző (*Országos, Budai, Nemzeti*) vagy tagságukban és jellegükben is eltérő (*Országos, Budai, Nemzeti* és a *Lipótvárosi*) kaszinók között. A rendelkezésemre álló források arra adtak lehetőséget, hogy megvizsgáljam a négy nagy fővárosi kaszinó tagjai közötti átfedéseket. A kutatás során a *Budai Polgári Casino*, az *Országos Kaszinó*, a *Lipótvárosi Casino*⁵⁶² és a *Nemzeti Casino* 1929-es és 1933-as tagnévsorait vethettem össze.

Az alábbi vizsgálat két szempontra irányíthatja rá a figyelmünket. Egyrészt arra, hogy volt-e elkülönülés a fővárosi társasági élet tárgyalat színterein belül, másrészt arra, hogy ha létezett átjárás az egyes kaszinók között, akkor az milyen irányú volt.⁵⁶³

A korábban megállapítottak szerint a *Budai Polgári Casinó*ban 1929-ben az állami tisztviselők, azon belül is főleg a IV. fizetési osztálynál alacsonyabb beosztásúak voltak túlsúlyban, mellettük az értelmiségiek domináltak még. 1933-ban a tagság legnagyobb hányadát szintén a tisztviselők adták, de az értelmiségi foglalkozásúak helyett az állami alkalmazottak aránya volt a második legnagyobb. A *Budai Polgári Casino* összetételéhez nagyon hasonlatos volt az *Országos Kaszinó* tagsága, ahol mind 1929-ben, mind 1933-ban az állami tisztviselők és az értelmiségiek voltak a meghatározó többség. A tisztviselők között itt is főleg a IV. fizetési osztály alattiak voltak jelen, az első három fizetési osztály tagjai csupán a tisztikarban képviseltették magukat jelentősebb számban. Mondhatjuk-e, hogy ez volna az úri/dzsentri kaszinó tagságának karaktere? Nézzük, hogy ebbe hogyan illik bele egy vidéki úri kaszinó tagságának összetétele!

A *Szeged Belvárosi Kaszinó* 1829-ben alakult és tevékenysége kisebb megszakításokkal korszakunkig folyamatos volt.⁵⁶⁴ A *Szeged Belvárosi*

⁵⁶² Ebben az esetben az 1928-as és az 1935-ös tagnévsor állt rendelkezésre.

⁵⁶³ Az alábbiakban bemutatandó kutatás során egyes személyek életrajzát a következő kötetek segítségével kutattam: MTL 1931; KMKL 1940; Rátky–Strazimir (szerk.) 1932.; Madarász (szerk.) 1942; T. Boros (szerk.) 1929; KK 1937.

⁵⁶⁴ A Czimer Károly által megírt jubileumi kaszinótörténetnek és a Habermann Gusztáv által kiadott lexikonnak köszönhetően ez a vidéki kaszinó ismereteim szerint az egyetlen, amelynek tagsága vizsgálható volt. Czimer 1929. és Habermann 1992.

Kaszinó vezetősége 1929-ben Kiss Ferenc nyugalmazott miniszteri tanácsosból, Koszó István ügyvéd, országgyűlési képviselőből, Sirsich György közjegyzőből, valamint Vályi Ferenc erdőtanácsosból állt.⁵⁶⁵ A választmány (42 fő) közel azonos arányban toborzódott tisztviselőkből (16 fő), igazságügyi alkalmazottakból (15 fő) és értelmiségi foglalkozásúakból (tíz fő). A tisztviselők között a városi főtisztviselők és az államigazgatás területi szerveinek vezetői voltak túlsúlyban (16-ból tíz fő).⁵⁶⁶ A *Szeged Belvárosi Kaszinó* 417 fős tagságában⁵⁶⁷ ugyanakkor az értelmiségi foglalkozásúak aránya (25%) fölülmúlta a tisztviselőkéét (17%). Az értelmiségiek azonos arányban voltak orvosok, tanárok vagy ügyvédek (30-30%). A hivatalnok kaszinótagok 80 százaléka volt a VII. fizetési osztálynál alacsonyabb besorolású, elsősorban tanácsosok, titkárok, fogalmazók. Ezeken felül pedig még a tisztikarban egyetlen ember képviselte a város vállalkozó polgárait, addig a tagság 8 százalékát adták az önállóak, gyógyszerár-, szálloda- és gyártulajdonosok, terménykereskedők vagy bútorgyárosok. A képlet tehát azonosnak látszik: az úri kaszinók kaszinóképes tagsága a tisztviselők és az értelmiségiek közül került ki, de az, hogy e csoportoknak mely szegmense volt domináns, azt az adott kaszinó székhelye és presztízse határozta meg.

Térjünk vissza a két fővárosi kaszinóhoz. A *Budai Polgári Casino* és az *Országos Kaszinó* ugyan hasonló karakterű társadalmi csoportok számára, közel azonos időben, de mégis meglehetősen különböző karakterrel alakult meg. A *Budai* ugyanis egy tipikus kerületi kaszinó képét mutatta, míg az *Országos* egy általános, de nagy presztízssű kaszinó volt. Mindemellett azonban a *Budai Polgári Casino* karakterét nagyban befolyásolta, hogy 1923-tól Wolff Károly, a Keresztény Községi Párt vezetője lett az egyesület elnöke. Így a két kaszinó közötti kapcsolatot az országos és a községi politika felé való elköteleződés is befolyásolhatta. Ebből következően nem tartottam lehetetlennek, hogy aki anyagi tekin-

⁵⁶⁵ A véletlennek és Czimer Károly jubileumi kaszinótörténetének köszönhetően a Szeged-Belvárosi Kaszinónak éppen az 1929-es tagnévsora maradt fent.

⁵⁶⁶ A tisztikar részletes bemutatását lásd Eőry (m.e.)

⁵⁶⁷ A tagság vizsgálatára egy sajátos mintavétellel került sor. A kaszinótörténetben közölt névsorból azok kerültek a mintába, akik a Habermann-féle lexikonban is szerepeltek. Így a 417 tagból 230 tag volt vizsgálható, ami egy 55 százalékos mintát eredményezett.

tetben képes volt rá, mindkét társaság tagja lett, a *Budainak* lakóhelyi elköteleződése miatt, az *Országos*nak csoportidentitása okán.

A *Budai Polgári Casino* tagjainak az 1929-es és az 1933-as névsorát ismerjük, ezeket lehetett összevetni az *Országos Kaszinó* tagnévsoraival. Az összevetésből kiderül, hogy 1929-ben 18 olyan férfi volt, aki mindkét kaszinóba beiratkozott. Többségük (15 fő) az I. vagy a II. kerületben lakott, ami megmagyarázza a kerületi kaszinóhoz való kötődésüket. Azon férfiak között, akik két kaszinóban egyszerre tagok voltak, az állami szférában dolgozók túlsúlya is jellemző volt, egész pontosan öten állami alkalmazottként, nyolcan pedig tisztviselőként dolgoztak, mely momentum pedig az *Országos Kaszinó* felé való elköteleződést magyarázhatja meg. Köztük volt többek között Alkér Sándor posta-főigazgató, Czabai Kálmán, a Fővárosi Közmunkatanács alelnöke és Wünscher Frigyes,⁵⁶⁸ az MTI igazgatósági tagja. Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy Wünscher éppen az MTI-be való kinevezésekor, 1921-ben lett tagja az *Országos Kaszinó*nak, de ennek ellenére továbbra is aktív volt a budai kaszinóban, hiszen 1928-tól 1936-ig az egyesület alelnöki tisztét is betöltötte.

Sajnos a *Budai Polgári Casino* által közölt névsorban nem szerepelt a tagok belépésének ideje, így nem lehet megállapítani, ki melyik kaszinóba lépett be előbb. Csupán annyit lehet leszögezni, hogy a közös tagok többsége (11 fő) 1920 előtt lett tagja az *Országos Kaszinó*nak. Wein Dezső⁵⁶⁹ fogorvosról, a budai kaszinó alapító tagjáról tudjuk csupán, hogy az *Országos Kaszinó*ba csak tizennégy évvel később, 1905-ben lépett be.

A két kaszinó közös tagjainak száma 1933-ban radikálisan lecsökkent. Ennek okaként – véleményem szerint – a sokszor említett gazdasági válság nevezhető meg, amikor nehezen és kevesek számára volt tartható és főleg fizethető mindkét kaszinói tagdíj. Feltehetően racionális gazdasági döntést kellett hozniuk az érintetteknek a tekintetben, hogy melyik kaszinói tagság fontosabb vagy kifizethetőbb számukra.

1933-ban tehát mindössze öt közös tagot találtam a *Budai Polgári* és az *Országos Kaszinó* névsoraiban. Közöttük csak egyetlen új név, Hunyady Ferenc, a Kisbirtokosok Országos Földhitel Intézetének vezérigazga-

⁵⁶⁸ Simon 2006: 331–353.

⁵⁶⁹ Wein 1873-ban született, 1919-től aktív politikai szerepet vállalt, megszervezte a budai polgárság kommunistaellenes tüntetését, az ő házában alakult meg a Keresztény Nemzeti Párt, illetve a Fehér Ház nevű mozgalom is.

tetben képes volt rá, mindkét társaság tagja lett, a *Budai*nak lakóhelyi elköteleződése miatt, az *Országos*nak csoportidentitása okán.

A *Budai Polgári Casino* tagjainak az 1929-es és az 1933-as névsorát ismerjük, ezeket lehetett összevetni az *Országos Kaszinó* tagnévsoraival. Az összevetésből kiderül, hogy 1929-ben 18 olyan férfi volt, aki mindkét kaszinóba beiratkozott. Többségük (15 fő) az I. vagy a II. kerületben lakott, ami megmagyarázza a kerületi kaszinóhoz való kötődésüket. Azon férfiak között, akik két kaszinóban egyszerre tagok voltak, az állami szférában dolgozók túlsúlya is jellemző volt, egész pontosan öten állami alkalmazottként, nyolcan pedig tisztviselőként dolgoztak, mely momentum pedig az *Országos Kaszinó* felé való elköteleződést magyarázhatja meg. Köztük volt többek között Alkér Sándor posta-főigazgató, Czabai Kálmán, a Fővárosi Közmunkatanács alelnöke és Wünscher Frigyes,⁵⁶⁸ az MTI igazgatósági tagja. Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy Wünscher éppen az MTI-be való kinevezésekor, 1921-ben lett tagja az *Országos Kaszinó*nak, de ennek ellenére továbbra is aktív volt a budai kaszinóban, hiszen 1928-tól 1936-ig az egyesület alelnöki tisztjét is betöltötte.

Sajnos a *Budai Polgári Casino* által közölt névsorban nem szerepelt a tagok belépésének ideje, így nem lehet megállapítani, ki melyik kaszinóba lépett be előbb. Csupán annyit lehet leszögezni, hogy a közös tagok többsége (11 fő) 1920 előtt lett tagja az *Országos Kaszinó*nak. Wein Dezső⁵⁶⁹ fogorvosról, a budai kaszinó alapító tagjáról tudjuk csupán, hogy az *Országos Kaszinó*ba csak tizennégy évvel később, 1905-ben lépett be.

A két kaszinó közös tagjainak száma 1933-ban radikálisan lecsökkent. Ennek okaként – véleményem szerint – a sokszor említett gazdasági válság nevezhető meg, amikor nehezen és kevesek számára volt tartható és főleg fizethető mindkét kaszinói tagdíj. Feltehetően racionális gazdasági döntést kellett hozniuk az érintetteknek a tekintetben, hogy melyik kaszinói tagság fontosabb vagy kifizethetőbb számukra.

1933-ban tehát mindössze öt közös tagot találtam a *Budai Polgári* és az *Országos Kaszinó* névsoraiban. Közöttük csak egyetlen új név, Hunyady Ferenc, a Kisbirtokosok Országos Földhitel Intézetének vezérigazga-

⁵⁶⁸ Simon 2006: 331–353.

⁵⁶⁹ Wein 1873-ban született, 1919-től aktív politikai szerepet vállalt, megszervezte a budai polgárság kommunistaelenes tüntetését, az ő házában alakult meg a Keresztény Nemzeti Párt, illetve a Fehér Ház nevű mozgalom is.

tója szerepelt. Hunyady ebben az évben lett az *Országos Kaszinó* tagja, a budaiban már a korábbi névjegyzékben is szerepelt I. kerületi lakcímmel. A két kaszinó korábbi 18 közös tagja közül négy maradt bent mindkét egyesületben, ketten egyiknek sem voltak már a tagjai 1933-ban. Joannovics Pál nyugalmazott államtitkár, felsőházi tag és Spur István nyugalmazott kormánybiztos pedig csak a *Budai* tagságát tartotta meg, ami arra enged következtetni, hogy nyugállományba vonulásuk okán inkább a lakóhelyi elköteleződés vált számukra fontosabbá. A fennmaradó tíz tag 1933-ban már csak az *Országos Kaszinó*-nak volt tagja. Közöttük két inaktívat találtam. Szivér János nyugalmazott miniszteri tanácsos a tagnévsori bejegyzés szerint az V. kerületben lakott, viszont Gyürky Gyula nyugalmazott bányaigazgató továbbra is I. kerületi lakos volt, így kivételességével erősíti azt a szabályt, amely szerint (a rendelkezésemre álló nem túl nagy minta alapján) az inaktívak számára a lakóhelyi elköteleződés látszott fontosabbnak. A még aktív közéleti tevékenységet folytatók számára a társadalmi nexusoknak kedvező és presztízsszempontból fontosabb *Országos Kaszinó*-beli tagság volt a kívánatosabb.

Ahogy a korábbi fejezetekben is láthattuk, a *Lipótvárosi Casinó*-ban a fentiekhez képest egy egészen más összetételű tagság múlatta az idejét, ahol az iparban és a kereskedelemben, illetve a bankszektorban dolgozók aránya összesen több mint 40 százalékra rúgott (44,13%), ezen belül jelentős volt a részvénytársasági vezetők aránya (26,13%), valamint az értelmiségiek és az ügyvédek mellett a magánzók 10 százalékos részesedése is. A *Lipótvárosi Casino* tisztikarában hasonló megoszlásokat találunk, a részvénytársasági vezetők (26,8%) más, kereskedelemben és a bankszektorban foglalkoztatottakkal együtt a tisztikar 39 százalékát adták. Mellettük az ügyvédek a tisztikar negyedét, az egyéb értelmiségi foglalkozásúak az ötödét. Az értelmiségiek között főként orvosokat találhatunk. Mindezek ismeretében még izgalmasabb kérdés az, hogy ebbe a körbe tartoztak-e olyanok, akik más kaszinó felé is elköteleződtek.

A *Lipótvárosi Casino* 1928-as és 1935-ös tagságát vizsgálva mindössze három olyan kaszinótagot találhatunk, akik párhuzamosan más kaszinóban is tagok voltak. Nem meglepő módon a párhuzamos tagság kizárólag az *Országos Kaszinóval* látszott lehetségesnek. Úgy tűnik tehát, hogy a *Nemzeti Casino* arisztokratikus zártsága és a *Budai Polgári Casino* kerületi meghatározottsága eleve kizárta a lipótvárosival való tagazonosság lehetőségét.

Mindkét vizsgált időpontban ugyanazt a három személyt találtam meg mind az *Országos Kaszinó*, mind a *Lipótvárosi Casino* tagnévsorában. Neuhold Kornélt, a Telefongyár Rt. elnökét, később nyugdíjazása után a Fórum és Capitol Filmszínház vezérigazgatóját, Schmidt Richárd malomtulajdonost és Vadász Márton takarékpénztári és gyárigazgatót. Feltehetően mindhármukat az állami megrendelések reménye és a kapcsolatépítés vágya vitte az *Országos Kaszinó*ba. Mindhármukra jellemző, hogy a *Lipótvárosi Casinó*nak korábban lettek tagjai, mint az *Országosnak*. Legkorábban Vadász, aki már 1898-ban belépett a *Lipótvárosi Casinó*ba, de csak 1916-ban lett az *Országos Kaszinó*nak is tagja. Neuhold 1909-ben csatlakozott a lipótvárosi egyesülethez, majd csak 1921-ben az *Országos*hoz, és végül Schmidt, aki mindkét kaszinóba a háború után lépett be, 1921-ben lett tagja a *Lipótvárosinak* és 1929-ben az *Országosnak*.

Az összevetésbe bevont negyedik fővárosi kaszinó, a *Nemzeti Casino* tagságáról a fentiekben annyit sikerült kideríteni, hogy soraiban főként a főrangúak voltak megtalálhatók, de nem kizárólagosan. Éppen ezért szintén érdekes volt összevetni, hogy voltak-e és kik azok, akik e tagságuk mellett egy másik fővárosi kaszinóba is beiratkoztak. 1929-ben gróf Karátsonyi Jenő nagybirtokos volt az egyetlen közös tagja a *Nemzeti Casinó*nak és budai egyesulettársának, aki ugyanekkor az *Országos Kaszinó*nak is fizető tagja volt. Karátsonyi esetében tehát egy ritka aktív kaszinótagot találtunk, aki egyszerre három kaszinói tagságot is fontosnak tartott: egyrészt rangja, másrészt társadalmi állása, harmadrészt budapesti lakhelye okán.⁵⁷⁰ Kiemelkedő társasági aktivitása mögött feltehetőleg egy esetleges új pozíció elnyerése érdekében történő kapcsolatépítési szándék állhatott.

Beszédes tény, hogy a *Nemzeti Casinó*nak a fenti egyetlen kivételtől eltekintve csak az *Országos Kaszinó*val voltak közös tagjai. És fordítva, ez utóbbiban is a legtöbb átfedés a kaszinók kaszinójának tartott egyesülettel fedezhető fel. Vagyis míg a két, a presztízstengely mentén alakult kaszinó között lehetséges volt az átjárás a *Nemzeti Casino* viszonylagos zártsága ellenére is, addig az elsősorban a pénzarisztokráciát egyesítő, vagyis elsősorban a vagyoni tengelyen előkelő helyen állókat felvonultató *Lipótvárosi Casino* a nemzeti felé teljesen zártnak

⁵⁷⁰ A Krisztina körúton volt fényűző palotája. Tudjuk, hogy 1898-ban lett az *Országos Kaszinó* tagja, 1883-ban pedig a *Nemzetié*.

bizonyult. Ugyanígy a helyi társadalmi és politikai élet meghatározó személyiségeit egyesítő, a kerületi kaszinók között igen előkelő *Budai Polgári Casinó*ból is csekély esély volt a *Nemzeti* felé is elköteleződni.

Míg az *Országos Kaszinó* egyfajta integráló egyesületnek tűnik, ahova bárki beférhetett, aki elért egy bizonyos szintet a hivatali vagy a politikai ranglétrán, addig a *Nemzeti Casinó*ba bekerülni még akkor sem volt általános, ha nagyon magas politikai-közületi pozícióba került valaki. Mindez véleményem szerint azt bizonyítja, hogy a Széchenyi elvei szerint és papíron mindvégig nyitott egyesület egyrészt magas tagdíja által, másrészt a golyóvetés hagyományának köszönhetően nagyon szívesen szűrte ki a nem oda tartozókat.

1929-ben a *Nemzeti Casinó*nak és az *Országos Kaszinó*nak 57, hat évvel később pedig 42 közös tagja volt, ebből 36-an mindkét tagnév-sorban megtalálhatók voltak. Az 1929-es közös tagság 37 százaléka (21 fő) volt főrangú, fele-fele arányban képviseltetvén magukat bárók és grófok. Foglalkozásukat tekintve többségük földbirtokos (36%, 20 fő) vagy magas rangú köztisztviselő (42%, 24 fő az inaktívakkal együtt) volt. A húsz földbirtokosból nyolc nem rendelkezett főrangú címmel, és ahogy várható is volt, többségük az *Országos*ba lépett be először. Csúppán ketten váltak előbb a *Nemzeti* tagjává: Gál István somogyi birtokos 1893-ban a *Nemzeti Casinó*ba, majd 1894-ben az *Országos Kaszinó*ba, Patay György 1912-ben a *Nemzetibe* és két évvel később az *Országos*ba lépett be. Patay ugyan nem volt főrangú, de egy igen tehetős birtokos család sarjaként kaszinóképességének elérésekor lépett a *Nemzetibe*, majd ezt követően az *Országos*ba is. 1911-ben sívilágbajnok lett, 1912-ben bobversenyt nyert Sankt Moritzban, majd többször egész szezonokat töltött Angliában. Itt többek között a St. James Clubnak is gyakori vendége volt, jó kapcsolatot ápolt Lord Rothermere-rel⁵⁷¹ és a *Times* társasági hírei szerint élénk társasági életet élt.⁵⁷²

A közös tagok többsége (57-ből 36 fő) először az *Országos Kaszinó*nak lett a tagja, és csak később lépett a *Nemzetibe*. Többségük

⁵⁷¹ Gellért-Madarász (szerk.) 1932: 400–401.

⁵⁷² *The Times*, 1929. július 26. 17. egy Patay által rendezett bálról számolt be, de az év folyamán több esetben tűnt fel a neve az egyes bálók résztvevői között, vagy amikor az újság hasábjain közölte, hogy az év elkövetkezendő napjait a világ mely táján fogja tölteni.

(14 fő)⁵⁷³ 25 évesen vagy azt megelőzően, valahol a kaszinóképes kor kezdetén iratkozott be a kaszinóba. A vizsgálat tanúsága szerint akik a kaszinóképes kort jóval meghaladó időben lettek tagok, azok elsősorban képviselői mandátumuk megszerzése vagy magasabb állami pozíció betöltése kapcsán léptek be az *Nemzeti Casinó*ba. Így például Kende Zsigmond, aki császári és királyi kamarási kinevezését (1903) követően 1905-ben, 52 évesen lett a kaszinó tagja, majd 1916-ban nyert bárói rangot, s felsőházi tag is lett, melynek feltehetően köze volt ahhoz, hogy 1921-ben a *Nemzeti Casinó*hoz is csatlakozott. Vagy Illés József, aki 1914-ben, 43 évesen ítélőtáblái bírói kinevezése és képviselői mandátumának megszerzése kapcsán léphetett az *Országos Kaszinó*ba, majd 1917-ben lemondott mandátumáról és egyetemi tanárként tevékenykedett tovább, de ugyanekkor belépett a *Nemzeti Casinó*ba is. Jó példaként állhat itt ifj. Darányi Kálmán is, aki 37 évesen, főjegyzői és főispáni kinevezését követően lett tagja az *Országos Kaszinó*nak, majd 1928-ban lépett be a *Nemzetibe*, miután képviselői mandátumot szerzett és miniszterelnökségi államtitkárrá nevezték ki 1927-ben. Ugyanezt a mintázatot követte Tarányi Ferenc, aki 1901-ben lett az *Országos Kaszinó* tagja, és 1922-ben képviselői mandátumának megszerzésével egy időben lépett be a *Nemzeti Casinó*ba is. De Walkó Lajos és Wekerle Sándor is miniszteri kinevezését követően lépett be a *Nemzetibe*. A fent említett Kende Zsigmond mellett báró Forster Gyula főnemesi címének megszerzését követően lett tagja a *Nemzeti Casinó*nak is.

A fentiek alapján tehát feltételezhetjük, hogy a kormányzati pozíció elfoglalása, a felsőházi tagság, valamint a képviselői mandátum megszerzése volt a három leggyakoribb indítéka a *Nemzeti Casinó*-beli tagságnak.

De nézzük, mi lehetett az indítéka az ellentétes irányú mozgásnak. 1929-ben 18 olyan közös tag szerepelt a névsorokban, akik még a *Nemzeti Casinó* tagságának elnyerése után is fontosnak tartották, hogy az *Országos*ba is belépjenek.⁵⁷⁴ A 18 emberből öt esetében konkrétan egybeesik a hivatali előmenetel vagy a képviselői mandátumszerzés

⁵⁷³ A 36 közös tagból csak 26 főnek sikerült megtudni a születési évét is.

⁵⁷⁴ Mellettük még három olyan közös tagról tudunk, akik egyszerre léptek be mindkét kaszinóba. Szent-Iványi Egon földbirtokos 1904-ben, Kánya Kálmán meghaltalmazott miniszter 1920-ban és gróf Csáky Andor földbirtokos 1922-ben.

és a második kaszinói tagság kezdete. Öt esetben valószínűsíthető, hogy a belépés ideje körüli előmenetel eredményezte az újabb kaszinótagságot. Előbbire példa Hadik-Barkóczy Endre gróf, aki 1885-ben 23 évesen csatlakozott a *Nemzeti Casinó*hoz, és 1892-ben képviselői mandátumának megszerzésével egy időben lett tag az *Országos*ban is. Vagy Andrassy Géza gróf, aki szintén, amint lehetett, csatlakozott a *Nemzeti* tagságához (1880-ban, 24 évesen), majd 1891-ben mandátuma megszerzésekor az *Országos*hoz is. Ugyanezt a mintázatot követte Zichy Aladár is, aki 1887-ben, 23 évesen lépett a *Nemzeti Casinó*ba, majd feltehetően kormánytagsága (1906-ban nevezték ki a király személye körüli miniszterré) kapcsán lett tagja az *Országos Kaszinó*nak is 1906-ban. Teleki Pál kaszinóba lépési ideje is a fenti mintához illeszkedett, hiszen 21 évesen, 1900-ban lett a *Nemzeti* tagja, és 1905-ben, képviselőségének elnyerése idején lépett be az *Országos Kaszinó*ba is. Bárczházi Bárczy István egy másik mintát testesített meg, aki ugyan hivatali előmenetelével párhuzamosan jelent meg a kaszinók tagságában is, esetében rendhagyó azonban, hogy miniszterelnökségi beosztásban volt, de nem volt főnemes, mégis a *Nemzeti*be iratkozott be először 1909-ben, s csak az államtitkári kinevezése vitte be az *Országos Kaszinó*ba 1929-ben. Klebelsberg Kuno pedig egy újabb ellenpélda, aki grófi címe és magas politikai posztjai ellenére is csak viszonylag későn lett tagja a *Nemzeti Casinó*nak (1905-ben, 30 esztendőskorában), és csupán második miniszteri kinevezését követően, 1927-ben lett tagja az *Országos Kaszinó*nak is. A fennmaradó esetek közül háromban (Apponyi Albert gróf, Zelenski Róbert gróf, Szurmay Sándor báró) egy nagyon halvány összefüggés rajzolható csak fel a kaszinótagság és az adott egyén közéleti előmenetele között, további hét esetben pedig, a rövid kutakodást követően semmiféle életrajzi, közéleti, hivatalbeli előrelépés vagy változás sem volt összefüggésbe hozható a kaszinói tagságokkal.

Összefoglalóan tehát ugyanazt mondhatjuk, mint a fentiekben: a *Nemzeti Casino* és az *Országos Kaszinó* közötti mozgás elsődleges oka a kormányzati pozícióba kerülés vagy a képviselői mandátum elnyerése volt.

Az 1929-es mintához képest az *Országos Kaszinó* és a *Nemzeti Casino* 1935-ös tagnévsoraiban talált 42 közös tag foglalkozási összetétele kiegyenlítettebb volt. Azonos arányban találhatunk köztük magas rangú tisztviselőket (13 fő, 31%) és földbirtokosokat (15 fő, 36%), de ha az elő-

zőhöz hozzávesszük még a már inaktív köztisztviselőket is, akkor egyértelműen feljűk billen a mérleg (24 fő, 57%). Vagyis 1935-ben a közös tagságnak több mint a felét a tisztviselők vagy a volt tisztviselők adták.⁵⁷⁵

A közös tagok többsége, 42-ből 26 fő 1935-ben is az *Országos Kaszinó* felől haladt a *Nemzeti Casino* felé. Ebből azonban csak három olyan személy volt, aki a korábbi mintában nem szerepelt. Hegedűs Kálmán, korábban a Szolnok-Jászvidéki Takarékszövetkezet vezérigazgatója, 1907-ben lépett be az *Országos Kaszinóba*. 1910-től országgyűlési képviselő volt, de a háború után visszavonult, s életrajza szerint csak 1926-ban tért vissza a közéletbe, majd 1931-től újra képviselői mandátumot kapott. Talán ez utóbbi momentum miatt lépett be 1933-ban a *Nemzeti Casino* tagjai közé is. Keresztes-Fischer Ferenc és Ravasz László is a *Nemzetibe* frissen beiratkozottak között volt. Előbbi 1920-ban lett az *Országos* tagja, de csak 13 év múlva, belügyminisztersége idején tartotta fontosnak a *Nemzetibe* is belépni. Ravasz László mindkét kaszinóba viszonylag későn iratkozott be. Az *Országos*nak 1927-ben, felsőházi tagságának évében lett tagja, arra azonban, hogy mi vitte 1933-ban a *Nemzeti Casinóba*, életrajzi adatai nem adnak kielégítő feleletet.

Ebben az évben csupán 14 közös tagot találtam, akik a *Nemzeti*-ből az *Országos* felé tartottak (1929-ben 18-at), közülük azonban csak négy volt új közös tag, vagyis olyan, aki 1929 óta lépett be az *Országos Kaszinóba*. Kállay Miklós negyvenévesen szabolcsi főispánsága idején, 1927-ben lett a *Nemzeti* tagja, s csak ezt követően, de még miniszteri kinevezése (1932) előtt lépett be az *Országosba* is 1930-ban. Huszár Aladár 1918-ban – miután visszatért a frontról és tevékeny részt vállalt a balassagyarmati ellenforradalmi szervezkedésben – lépett be a *Nemzeti Casinóba*, az *Országosba* való belépésre azonban még jó ideig nem került sor, pedig az 1920-as években folyamatosan főispáni címet viselt, sőt 1932-ben Budapest főpolgármestere is lett. Az *Országos Kaszinó*-hoz való csatlakozására azonban csak 1934-ben, feltehetőleg az OTI élére történő kinevezése kapcsán szánta el magát. Az ifjú Hadik-Barkóczy Endre gróf és Festetics Kristóf gróf esetében nem találtam semmilyen életrajzi támpontot kaszinótagságukkal kapcsolatosan.

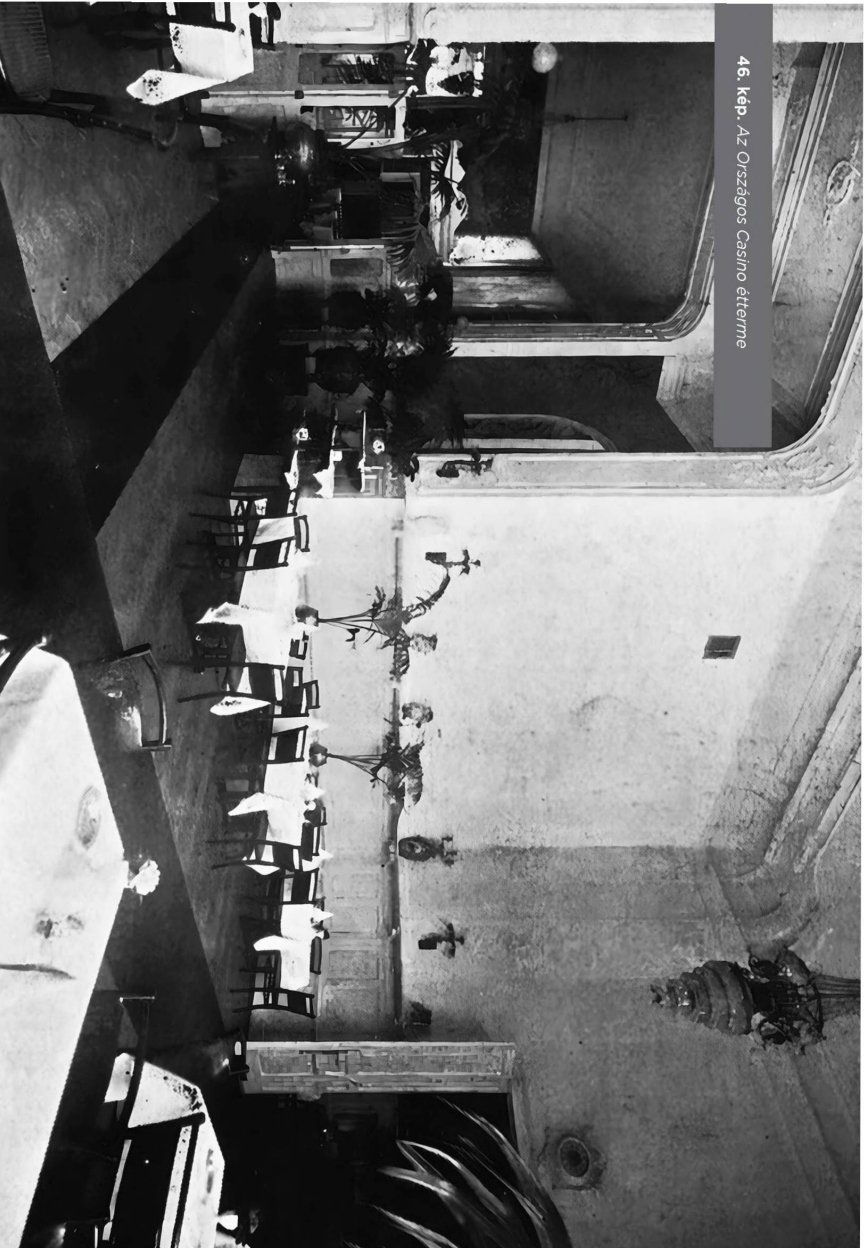
⁵⁷⁵ A 42 közös tagból huszonhat már a korábbi mintában is szerepelt, vagyis a vizsgálandó sokaság több mint a fele. Mivel foglalkozásuk a két felvétel közötti hat évben változhatott, itt érdemes volt a teljes mintát vizsgálni.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a vizsgált időszakban lehetséges volt az átjárás az egyes, jellegükben azonos, de tagságukban különböző (*Országos, Budai, Nemzeti*) kaszinók között, de a tagságukban és jellegükben is eltérők (*Országos, Lipótvárosi*) között jóval kevésbé. A bemutatott mintaévekben látható volt, hogy az úgynevezett „mobil” tagság az *Országos Kaszinó* tagságának 1-3 százalékát, a *Budai Polgári Casino* tagjainak a 2-3 százalékát, a *Nemzeti Casino* tagságának a 6-10 százalékát mozgatta meg. Vagyis korántsem nevezhető széles körben elterjedt gyakorlatnak. A legtöbb esetet az *Országos Kaszinó* és a *Nemzeti Casino* közötti relációban lehetett regisztrálni, bár a *Budai Polgári Kaszinó* és az *Országos Kaszinó* számára is megvolt a lehetőség a kettős tagságra. A két eset azonban jellegzetesen eltérő jegyeket mutatott. Míg utóbbiban a különböző identitáselemek (lakóhely, foglalkozás) készítették a tagokat a kettős kötődésre, addig a *Nemzeti* és az *Országos* relációjában ennél összetettebb okok munkáltak a háttérben.

Mind az *Országos Kaszinó*, mind a *Nemzeti Casino* tagsága a rang és a presztízs mentén előkelő helyet elfoglaló elemekből verbuválódott, csak annak jellegadó rétege volt különböző (arisztokrata-dzsentrí). Az *Országos Kaszinó* és a *Nemzeti Casino* közötti átfedések azt mutatják, hogy az elsősorban a politikai elit számára létrejött *Országos Kaszinó* és a kezdetben ugyanezért, a nemzet vezető elemeinek az összefogásáért létrehozott *Nemzeti Casino* között volt a leggyakoribb a kettős tagság, hiszen mindkét egyesület a rang és presztízstengely mentén magasan elhelyezkedő csoportok számára biztosított társasági teret. A *Nemzeti*beli tagság a Széchenyitől örökölt fényével és presztízssével fogyatkozó tagsága és befolyása ellenére is áhított cél volt a társadalmi ranglétrán való emelkedéssel párhuzamosan, vagyis a hivatali előmenetel a két világháború között is hasonlóan befolyásolta a *Nemzeti Casino* tagságát, mint a reformkorban.⁵⁷⁶ Míg az ezzel ellentétes mozgás során a *Nemzeti Casino* tagjait a tényleges kormányzati kapcsolatokkal kecsegtető *Országos Kaszinó*-beli tagság talán éppen gyakorlati jelentősége miatt vonzotta. A fentiekben bemutatott kaszinói diskurzusok tanúsága szerint mindkét kaszinó tagsága a nemzet vezető erejeként gondolt önmagára, így aki tehette, mindkettő tagjai közé beiratkozott, ezzel is demonstrálva a társadalmi hierarchiában elfoglalt vezető pozícióját.

⁵⁷⁶ Tóth 2011: 54-55.

46. kép. Az Országos Casino étterme

i'A
»
v'S

47. kép. A Pécsi Nemzeti Casino nagyterme

Összegzés

A magyarországi kaszinómozgalom bemutatása hitelt érdemlően bebizonyította, hogy a kaszinó mint egyesülettípus a legkülönbözőbb megnyilvánulási formákban volt jelen az ország területén. A kaszinókat csak nevük alapján megkülönböztetve lehetőség nyílt egy olyan adatbázis létrehozására, amely a teljes időszakra nézve tartalmazza a fennállásuk nagyobb részében kaszinó nevet viselő egyesületek fellelhető adatait. A módszer segítségével egy bizonyos egyesülettípus átfogó elemzésére és az országos egyesületi trendekkel való egybevetésére volt lehetőség. Az elemzés során nemcsak a kaszinók típusait, céljait lehetett bemutatni, de mind földrajzi, mind társadalmi tekintetben is meg lehetett határozni azok terjedési irányát.

Egyértelműen igazolható volt, hogy az idő előrehaladtával a kaszinók divatja az alacsonyabb lakosságszámú, kevésbé fejlett települések felé haladt. Természetesen a jelenséget az is befolyásolta, hogy a városok egyesületi piaca egy idő után megtelt, az alapító települések közötti részesedésük ennek következtében is csökkent. A vizsgálatból kiderült, hogy a kaszinóalapítási kedv és a település jogállása vagy piacközponti szerepe között nem volt szignifikáns összefüggés. Ennek értelmében végső konklúzióm szerint elsősorban az adott település lakóinak mentalitásbeli adottságaitól függhetett, hogy hogyan alakult a kaszinóalapítási kedv. A többkaszinós települések sajátosságai arra engedtek következtetni, hogy a nemzetiségi hovatartozás vagy a társadalmi státusz alapján, illetve a foglalkozások mentén létrejövő csoportok társas életüket is elkülönülten élték. Az egyes korszakok alapításait térképre vetítve kirajzolhatóak voltak különböző sűrűsödési pontok, kezdetben az ország középső részén, majd inkább a déli megyékben, de mindvégig a Dunától keletre eső területeken. A kaszinók területi szóródására vonatkozó elemzés még számtalan további kérdést felvetett (mely települé-

sek voltak a mintaadók, voltak-e egyes személyek, akik közrejátszottak a minta terjesztésében), de azok megválaszolására ennek a kutatásnak a keretei között már nem volt lehetőség.

Az 1827 és 1945 közötti több mint száz esztendő áttekintése után megerősítve látom azt az előzetes sejtést, mely szerint a kaszinók szinte összemérhetetlenül változatos egyesületek voltak. Az ugyan általánosan igaz, hogy alaptevékenységüket tekintve a kaszinók elsősorban a szórakoztatás, a társasági élet megteremtése, a tagok életének könnyebbé, kellemesebbé tétele érdekében alakultak. A kataszter korszakonkénti vizsgálata azonban felfedte az alapítási arányok mögött megbújó különbségeket is. A reformkor kaszinóinál még csak elszórtan, majd az idő előrehaladtával egyre növekvő mértékben vált jellemzővé a specializált kaszinók alapítása. Számuk növekedésével egyre változatosabb nevű és profilú kaszinók jöttek létre, egyre szélesebb társadalmi rétegek választhatták ezt az egyesületi formát. Olyannyira, hogy a reformkorban még elképzelhetetlen nőkaszinó, munkás- vagy altiszti kaszinó is létrejöhetett. A megszületésekor magas presztízsűek társasköröként definiált kaszinók lassan kiléptek az exkluzivitásból, és minden társadalmi csoport számára potenciális lehetőség volt, hogy új egyesületét kaszinónak keresztelje. A kaszinók számszerű bővülése és formai változatossága tehát odáig haladt, hogy az elnevezéshez kapcsolt presztízs elkopott, az idő előrehaladtával a kaszinó név önmagában egyre kevésbé jelölt ki egy homogén csoportot az egyesületi univerzumban. Sokkal inkább lehetett arról szó, hogy a kaszinó név felvételével ki akarták emelni az adott egyesületet a többi közül, az adott vonatkoztatási csoporton belül értelmezve azt. Vagyis azt feltételezem, hogy például az orvosi kaszinó az orvosegyesületeken belül, az egyes munkáskaszinók a munkásegyesületeken belül a kaszinó név felvételével a legnagyobb presztízsű egyesületként definiálták önmagukat.

A fent leírt folyamat azt jelentette, hogy a bevezető részben használt definíció, amely a társadalom felső vagy középső rétegeinek a társasköröként határozza meg ezt az egyesülettípust, csak a vizsgált időszak elején használható. Az 1870-es évektől fogva egyre gyorsabban terjedt a kaszinók divatja az alacsonyabb presztízsű csoportok felé, és a 19. század végére talán el is vesztette minden más társaskörtől elkülönítő jellemzőit. Mindezek értelmében a kötet elején használt három szempontú kaszinómeghatározás egydimenzióssá alakult; megállapítható,

hogy a kaszinókat a 19. század végére már csupán a nevük különítette el a társaskörök más típusaitól. Az első világháború után újrainduló egyesületi életben új kaszinók is megjelentek, amelyek alapszabályaik tanúsága szerint tovább folytatták a 19. századi hagyományt. Sőt az addig informálisan létező közös jegyek ekkor hivatalos formát is öltöttek az 1922-ben megjelent rendeletnek köszönhetően, amely valamelyest újrarajzolta a határokat a kaszinók és más társaskörök között. Az 1930-as évek szigorodó egyesületi felügyelete, a második világháború és az azt követő változások azonban lassanként ellehetetlenítették a kaszinókat. Az egyesülettípus „haláltusája” 1945 után is folytatódott, de a kaszinók története már az 1930-as évek végén lezárult.

A vizsgálat léptékét megváltoztatva, a két világháború közötti budapesti kaszinók történetét vizsgálva kiderült, hogy ez az egyesülettípus jobb túlélési képességekkel rendelkezett, mint az egyesületek általában. Míg az 1930-as évek elején összeírt fővárosi kaszinók valamivel több mint egyharmada alakult 1918 után, addig az egyesületek 60 százaléka volt első világháború utáni alakulat. Budapesten az 1920-as évek végén és az 1930-as években működő 25 kaszinó statisztikailag jól besorolható csoportokat képezett, magabiztosan húzhatók meg közöttük a határok, ám a részletesebb vizsgálat során szembeötlővé váltak a különbségek, az egyéni jellegzetességek is. A szokásos szórakozási lehetőségek tekintetében viszonylag azonos volt a választék, de a kivitelezés színvonalát és az események presztízsét tekintve természetesen nagy volt a szóródás az egyes kaszinók között. Ám a valódi eltéréseket nem ebben a vonatkozásban, hanem sokkal inkább a társas szórakozási lehetőségeken kívüli „szolgáltatásokban” lehetett megfigyelni. Az egyes kaszinókban működő egyesületi orvos vagy jogtanácsos mellett az érdekvédelemtől a szakmai vitaforumon, az ismeretterjesztésen és a megfizethető szórakoztatáson keresztül az önszegélyezésig terjedtek a lehetőségek.

Az első világháború és a forradalmak következtében teremtődött új viszonyok között is túlélő kaszinók mellett az 1920–1930-as években is alakultak még új kaszinók a fővárosban, az átalakult politikai és társadalmi háttér azonban már más feltételeket teremtett ezen egyesületek működéséhez. A trianoni döntés következtében és az uralkodó politikai hatalom hatására a kaszinói hétköznapiakban is nagyobb teret kaptak a keresztény elvek és a nemzeti eszmék, fontosabbá vált az olcsó, de

színvonalas szórakozási lehetőségek megteremtése. Kivételes esetekben a felsoroltak mellett az érdekvédelem vagy a segélyezés is egy kaszinó működésének fókuszába kerülhetett. A két bemutatott postás kaszinó az egyes szakmákat összetartó kaszinók között is speciális helyet foglalt el. A *Tiszti Kaszinó* más szempontból ugyan, de szintén kivételes példa volt, ami egy modern kori művelődési otthon jegyeit mutatta, mutathatta jelentős költségvetési támogatással a háta mögött. Nem utolsósorban az egyes kerületi kaszinók léte pedig arról tudósított, hogy a lokális kötődés is fontos tényező volt a társasági élet alakulásában.

A budapesti kaszinók két világháború közötti történetének elemzése nemcsak ennek az egyesülettípusnak a változatosságát fedte fel, de a fővárosi társadalmon belüli határokról is tudósított. Az 1918 és 1945 között a fővárosban működő kaszinók tagsága egy bizonyos változó mentén volt homogén, ilyenek voltak a lakóhely, a foglalkozás, a rang vagy a vallási meggyőződés. Ugyanakkor az *Országos Kaszinó* és a *Budai Polgári Kaszinó* vizsgálata azt is megmutatta, hogy a községi és országos politika mentén is különválhatott a társasági tér. Az országos és budapesti politikai elit annak ellenére, hogy társadalmi bázisát és politikai eszméit tekintve azonos volt (a Wolff-féle párt a rendszerrel szemben lojális volt ugyan, de az Egységes Párttal nem azonosult, sem Bethlen, sem Gömbös politikáját nem fogadta el), fizikailag mindvégig külön szórakozott. A két kaszinó közötti átjárás nem volt lehetetlen, de leginkább a magasabb presztízsűek között volt jellemző. A példák azt mutatják, hogy a közös tagok a *Budai Polgári Kaszinó*hoz lakóhelyük, az *Országos*hoz foglalkozásuk okán csatlakoztak. A kutatás során, a kaszinók tagnévsorainak összevetésével megvizsgáltam, hogy lehetséges volt-e az átjárás a főként arisztokratákat tömörítő *Nemzeti Casino*, a keresztény középosztály és a szakértelmiség elemeit összefogó *Országos Kaszinó*, valamint a *Budai Polgári Kaszinó* és a középosztály zsidó elemeit és a gazdasági elit tagjait gyűjtő *Lipótvárosi Casino* között.

A *Lipótvárosi Casino* és az *Országos Kaszinó* tagságának összevetéséből az derült ki, hogy a kettős tagság a két középosztály között nagyon kevésbé volt jellemző. Annál inkább volt lehetséges a keveredés az arisztokrácia és a keresztény középosztály tekintetében, minden politikai téren is hangoztatott ellentétük ellenére. Ez utóbbi esetben a *Nemzeti* és az *Országos* kaszinók relációjában elsősorban a rangemelkedés készítette az egyes embereket a kettős tagságra mindkét irányú mozgás esetén.

A kaszinók vezetését illetően egyértelműen bebizonyosodott, hogy az alapvetően demokratikus egyesületi rendszer védve volt attól, hogy a rendi alapokon nyugvó társadalmi rend felboruljon. Az egyesületi hierarchiában megszerezhető hely tekintetében egyértelműen a társadalmi presztízshierarchiában elfoglalt hely volt a meghatározóbb elem, és fokozottan igaz volt mindez az egyes kaszinók elnökeire, így adódhatott az a kivételes helyzet, hogy 1914-ben a négy I. kerületi kaszinóból (*Kelenföldi Kaszinó*, *Krisztinavárosi Kaszinó*, *Várbeli Casino Egylet*, *Budai Polgári Kaszinó*) háromnak Szebeny Antal, az I. kerület Kossuth-párti országgyűlési képviselője volt az elnöke. Az egyetlen kivétel a *Budai Polgári Casino* volt, amelynek élén ekkor Garancsy Mihály, a Fővárosi Közmunkatanács alelnöke állt. Vagyis az egyesületek és ezen belül is a kaszinók elnöki posztjának elsősorban az adott egyesület presztízsét kellett kifejeznie, ennek birtokosa nem valódi munkájával, csak társadalmi státuszából következő tekintélyével segítette egy kaszinó életét.

A magyarországi kaszinómozgalom elemző leírása reményeim szerint bebizonyította, hogy mennyire nem azonosíthatók a kaszinók kártyabarlangként, tivornyázó urak társasági helyeként. A fellelhető statisztikai adatok kataszterbe rendezésével jól láthatóvá vált, hogy a kaszinóalakulások trendje az országosan jellemző egyesületi dinamikával egybeesett, a vizsgálat léptékének megváltoztatásával pedig közelebbről megvizsgálhattam az egyes kaszinóváltozatok jellemzőit. Ennek során egyértelművé vált, hogy a különböző források más-más rekonstrukciókat tesznek lehetővé az egyes kaszinókkal kapcsolatosan, a különböző változatok bemutatása pedig jól példázta a körültekintő forrásfeltárás fontosságát.

48. kép. Lőcse, Kaszinó

Mellékletek

■ ■ ■

1. táblázat. *Pesten, Budán, majd Budapesten
1827 és 1945 között alakult kaszinók*

Kaszinó neve	Alapítási év	Cím
Nemzeti Casino	1827	IV. Kossuth u. 5.
Kegelvich Kaszinó (a „Csárda”)	1827	IV. Vád u., Lobler-ház
Kereskedői (Mercantil) Casino	1827	IV. Kossuth u. 5.
Budapesti Várbéli Kaszinó Egylet	1841	Dísz tér 9.
Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület	1861	IV. Váci u. 38.
XIV. ker. Rákosfalvai kaszinó	1870	XIV. Kerepesi u. 124.
Tisztviselő Kaszinó	1874	VIII. Esterházy u. 4.
Lipótvárosi Casino	1883	V. Zrínyi u. 5.
Országos Kaszinó	1883	IV. Semmelweis u. 1-3.
Terézvárosi Casino	1884	VI. Andrássy út 24.
Budai Polgári Kaszinó	1886	I. Krisztina tér 1.
Pest-Kőbányai Kaszinó	1889	X. Füzér u. 13.
VII. kér. Polgári Kaszinó	1889	VII. Erzsébet krt. 48.
Fővárosi Kávés és Kávémérő Ipartársulat Kebelében Alakult Jótékonyági Kaszinó	1890	n.a.
Tisztviselő Telepi Casino	1892	n.a.
Budapesti Orvosi Kaszinó	1897	VI. Andrássy út 2.
Krisztinavárosi Kaszinó	1902	I. Bors u. 2.
Kelenföldi Kaszinó	1904	XI. Mészöly u. 1.

Kaszinó neve	Alapítási év	Cím
Erzsébetvárosi Kaszinó	1904	VII. Rákóczi 28.
Posta Táviró- és Távbeszélő tisztviselők Országos Kaszinója	1905	VI. Benczúr u. 27.
Posta Járműtelep Kaszinója	1910	XIV. Egressy u. 47.
Idegenek Kaszinója Egyesület	1912	Margit Sziget
Erzsébetvárosi Keresztény Kaszinó	1921	VII. Thököly út 56.
Józsefvárosi Keresztény Kaszinó	1923	VIII. József krt. 52-56.
Terézvárosi Polgári Kaszinó	1923	VI. Andrássy út 47.
Ferencvárosi Kaszinó	1924	IX. Üllői út 115/a.
Budapesti Gyógyszerész Kaszinó	1930	VIII. Aggteleki út 8.
Józsefvárosi Kaszinó	1930	VIII. József krt. 16.
Lipótvárosi Polgári Kaszinó	1930	V. Berlin tér 5.
Szent Imrevárosi Kaszinó	1930	XI. Horthy u. 29.
Józsefvárosi Polgári Kaszinó	1931	VIII. József krt. 65.
Budapesti Helyőrségi Altiszti Sport Kaszinó Egyesület	n.a.	IV. Veres Pálné u. 1.
Magyar Úri Casino	n.a.	IV. Kas Ivor u. 6.
Pesti Lloyd Kaszinója	n.a.	VI. Eötvös u. 12.
Turul Casino	n.a.	VIII. Rákóczi út 74.
VI. kerületi Kültelki Kaszinó	n.a.	VI. Röppentyű u. 21.

2. táblázat: *Budapesten működő kaszinók 1918–1945*

Kaszinó neve	Alapítási év	Cím	Taglét-szám 1935-ben	Taglét-szám 1937-ben
Nemzeti Casino	1827	IV. Kossuth u. 5.	609	518
Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület	1861	IV. Váci u. 38.	3813	8313
XIV. ker. Rákosfalvai Kaszinó	1870	XIV. Kerepesi u.124.	n.a.	100
Lipótvárosi Casino	1883	V. Zrínyi u. 5.	1840	1823
Országos Kaszinó	1883	IV. Semmelweis u. 1.	1747	1548
Terézvárosi Casino	1884	VI. Andrássy u. 24.	n.a.	2676
Budai Polgári Kaszinó	1886	I. Krisztina tér 1.	530	376
Pest-Kőbányai Kaszinó	1889	X. Füzér u. 13.	265	344
VII. ker. Polgári Kaszinó	1889	VII. Erzsébet krt. 48.	697	1012
Budapesti Orvosi Kaszinó	1897	VI. Andrássy út 2.	488	612
Krisztinavárosi Kaszinó	1902	I. Bors u. 2.	n.a.	n.a.
Kelenföldi Kaszinó	1904	XI. Mészöly u 1.	220	n.a.
Erzsébetvárosi Kaszinó	1904	VII. Rákóczi 28.	584	n.a.
Posta Táviró- és Távbeszélő Tisztviselők Országos Kaszinója	1905	VI. Benczúr u. 27.	1456	1903
Posta Járműtelep Kaszinója	1910	XIV. Egressy u. 47.	n.a.	420
Erzsébetvárosi Keresztény Kaszinó	1921	VII. Thököly út 56.	n.a.	302
Józsefvárosi Keresztény Kaszinó	1923	VIII. József krt. 52-56.	352	n.a.
Terézvárosi Polgári Kaszinó	1923	VI. Andrássy út 47.	1865	2480

Kaszinó neve	Alapítási év	Cím	Taglét-szám 1935-ben	Taglét-szám 1937-ben
Ferencvárosi Kaszinó	1924	IX. Üllői út 115/a.	910	1012
Budapesti Gyógyszerész Kaszinó	1930	VIII. Aggteleki út 8.	254	108
Józsefvárosi Kaszinó	1930	VIII. József krt. 16.	306	469
Lipótvárosi Polgári Kaszinó	1930	V. Berlin tér 5.	1523	1215
Szent Imrevárosi Kaszinó	1930	XI. Horthy u. 29.	n.a.	500
Józsefvárosi Polgári Kaszinó	1931	VIII. József krt. 65.	393	175
Budapesti Helyőrségi Altiszti Sport Kaszinó Egyesület	n.a.	IV. Veres Pálné u. 1.	n.a.	n.a.

Források és irodalom

Levéltári források

- Budapest Főváros Levéltára, Cg 2457. okm. 258A, Budapest-Krisztinavárosi Casino Épület-Rt. 1912. február 5-én tartott rendkívüli közgyűlése.
- Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, X.233. Kecskeméti Kereskedői Kaszinó alapszabálya 1882.
- Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, X.235. Kiskunhalasi Kereskedelmi Kaszinó alapszabálya 1902.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K150, Polgári Kori Kormányhatósági Levéltárak, Belügyminisztériumi Levéltár, Általános iratok.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX-B-I-h, Államigazgatás felsőbb szervei (V. osztály), Belügyminisztérium, Egyesületi Főosztály.
- MTA Kézirattár, K167/1-12B3. A Casino felállítására és rendszabályaira vonatkozó tervezetek.
- MTA Kézirattár, K168/27-105B3. A Casino helyiségére, könyvtárára, berendezésére, felszerelésére, vendéglőjére vonatkozó iratok.
- OSZK Kézirattár Quart Hung. 2356. Majláth Béla kézirata.
- Politikatörténeti Intézet Levéltára, 1.283.40/20. Kaszinók, egyesületek és a Nyilaskeresztes Párt XTTC. kerületi pártszervezete felosztatására és vagyónának átadására vonatkozó iratok. 1946-1947.

Nyomtatott források

- A Budai Polgári Casino alapszabályai.* Budapest, 1929.
- A Budai Polgári Casino jelentése az 1929. évről.* Debrecen-Budapest, 1930.
- A Budapest Erzsébetvárosi Keresztény Kaszinó alapszabályai 1921.* Budapest, 1922.
- A Budapesti Lipótvárosi Casino 1905. évi jelentése és zárszámadása.* Budapest, 1906.
- A Budapesti Lipótvárosi Casino alapszabálya, ügyrendje és tagjainak névjegyzéke.* 1935. Budapest, é.n.
- A Hódmezővásárhelyi Kaszinó Egylet alapszabályai.* Hódmezővásárhely, 1937.
- A Lipótvárosi Casino-épület Részvénytársaság alapszabálya.* Budapest, 1896.

- A M. Kir. Posta Járműtelep Kaszinójának alapszabálya.* Budapest, 1931.
- A Magyar Királyi Kormány 1934. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1936.
- A Nagy-Becskereki Casino-társulat alapszabályai.* Nagybecskerek, 1864.
- A Nemzeti Casino Évkönyve 1928.* Budapest, 1929.
- A Nemzeti Casino évkönyve az 1933-as évről.* Budapest, 1934.
- A Nemzeti Casino részeseinek névsora betűrend s alap rendeletei 1833.* Pest, 1834.
- A Nemzeti Casino szabályai és tagjainak névsora 1929.* Budapest, 1930.
- A Nemzeti Casino tagjainak névsora.* 1920. Budapest, 1921.
- A Posta. A magyar posta távíró- és távbeszélő érdekeit felölelő szaklap.* Magyar Posta-, Távíró-és Távbeszélő Kaszinójának közlönye. Budapest.
- A VII. kerületi Polgári Kaszinó módosított alapszabályai.* Budapest, é.n.
- A VI-VII. kerületi Kör alapszabálya 1884.*
- Az Erzsébetvárosi Casino 1893-as alapszabálya.* Budapest 1894.
- Az Erzsébetvárosi Kaszinó alapszabályai 1907.* Budapest, 1908.
- Az Országos Kaszinó alapszabályai 1883.* Budapest, 1884.
- Az Országos Kaszinó alapszabályai 1898.* Budapest, 1899.
- Az Országos Kaszinó Évkönyve 1915-es évről.* Budapest, 1916.
- Az Országos Kaszinó évkönyve az 1889-as évről.* Budapest, 1890.
- Az Országos Kaszinó Évkönyve az 1907-es évről.* Budapest, 1908.
- Az Országos Kaszinó Évkönyve az 1912-es évről.* Budapest, 1913.
- Az Országos Kaszinó évkönyve az 1921-es évről.* Budapest, 1922.
- Az Országos Kaszinó Évkönyve az 1935-ös évről.* Budapest, 1936.
- Az Országos Kaszinó Évkönyve az 1938. évről.* Budapest, 1939.
- Az Országos Kaszinó Évkönyve az az 1927-es évről.* Budapest, 1928.
- Budapesti Cím- és Lakásjegyzék.* Budapest, 1900–1914. évfolyam.
- Budapesti Cím- Lakásjegyzék 1922–1923.* Budapest, 1924.
- Budapesti Cím- Lakásjegyzék 1928.* Budapest, 1929.
- Dunavecsei Kaszinó alapszabályai 1938.* Dunavecse, 1938.
- Jelentés a Budapest Lipótvárosi Casino 25 éves fennállása alkalmából.* Budapest, 1907.
- Jelentés a Lipótvárosi Casino Horthy Miklós-jutalmának odaítéléséről.* Budapest, 1941.
- Jelentés a Lipótvárosi Casino Horthy Miklós-jutalomdíjáról.* Budapest, 1943.
- Józsefvárosi Keresztény Kaszinó alapszabályai 1931.* Budapest, 1932.
- M. Kir. Posta Járműtelep Kaszinójának alapszabálya.* Budapest, 1931.
- Magyar Királyi Helyőrségi Altiszti Kaszinó alapszabályzata.* Budapest, 1925.
- Magyar Királyi Szegedi Helyőrségi Altiszti Kaszinó Egyesület alapszabálya.* Szeged, 1931.
- Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok, könyvtárak, levéltárak, tudományos intézetek, tanintézetek, bizottságok, tanácsok, tudományos és művészeti társulatok, közművelődési egyesületek évkönyve.* Budapest, 1900–1931.

- Magyarországi rendeletek tára. 1922/234.* Budapest, 1923.
- Magyarországi rendeletek tára. 1923/372.* Budapest, 1924.
- Megemlékezés a Budai Polgári Casinó negyvenéves fennállásáról.* Budapest, 1927.
- Postatisztviselők Országos Kaszinójának alapszabályai.* Budapest, 1924.
- Társulatok egyletek és körök évkönyve az 1902. évről.* Budapest, 1903.
- Brockhaus 1987: *Brockhaus Enzyklopädie.* Mannheim, 1987.
- Chambers's 1973: *Chambers's Encyclopaedia.* London, 1973.
- Domány Imre 1937: *Jelentés a Budapesti Orvosi Kaszinó fennállásának 40-ik évfordulója alkalmából.* Budapest, 1937.
- Encyclopedia Americana 1962: *Encyclopedia Americana.* New York, Washington, Chicago, 1962.
- Forbáth Sándor 1927: Forbáth Sándor leköszönő főtktár beszéde. *Magyar orvos. Orvostársadalmi, orvosgazdasági és orvospolitikai szemle.* Fel. szerk. Forbáth Sándor. 1927. október 15. 2.
- Garády Sándor 1930: II. József pestbudai látogatásai. *Pestbudai emléklapok*, 2. sz. 55–75.
- Garzó István Endre (szerk.): 1936/1940: *Magyar egyesületek címtára 1936. és 1940.* Budapest,
- Gellért Imre – Madarász Elemér (szerk.) 1932: *Három évtized története életrajzokban.* Budapest.
- H. B. N. 1840: Szózat a Casinók ügyében. *Társalkodó*, (9.) 16. 64.
- Hortobágyi Jenő (szerk.) 1940: *Keresztény Magyar Közéleti Almanach.* Budapest.
- Hudi József (szerk.) 2001: A Pápai Casino részvényeseinek névsora betűrenddel, annak törvényei és egyéb tudnivalói. In: *Források Pápa város 1848/49. évi történetéből.* Vál., szer., a tanulmány és a jegyzetek: Hudi József. Pápai Református Gyűjtemények. (Forrásközlések 2.) 2001.
- Hunfalvy János 1862: Magyarország különböző egyletei. *Statistikai Közlemények* IV. 1. füzet. Pest, 1862. 246–269.
- K. 1840: A győri olvasó-egyesület. *Társalkodó* (9.) 8. 32.
- Kadarkuthy 1923: Nemzeti Kaszinó, Országos Kaszinó, Pak Klub, Uri Klub, stb. *Pesti Hírlap*, 1923. december 8. 5–6.
- Kalocsai János 1936: Ünnepe után. *Postajármű*, 1936. június 1. 1.
- Kary Béla 1929: Beköszöntő. *Országos Tiszti Kaszinó-Lap*, 1929. február 1. 1.
- KK 1937: *Ki-kicsoda? Kortársak lexikona.* Budapest, 1937.
- Koczányi Béla 1899: *Magyarországi társas és közművelődési körök, kereskedelmi-, ipari és gazdasági szakegyletek valamint dal- és zeneegyesületek címtára.* Kassa, 1899.
- Kovács János 1891: A mi kaszinónk. *Szegedi Híradó* 1891. október 25.
- Krompaszky Miksa 1931: A kaszinók társadalmi hivatása. *Lipótváros* 1931. november 5. 4.
- Kuthy Sándor 1938: *Magyarországi vidéki és kisebbségi magyar közművelődési egyesületek névsora.* Budapest, 1938.

- Madarász Elemér (szerk.) 1942: *Magyar politikai és közigazgatási compass 1919–1939*. Budapest, 1942.
- Magyar Könyvészet 2001: *Magyar Könyvészet 1712–1920*. CD-ROM. Budapest, 2001.
- Májér István 1840: Casinoink hatása a nemzeti fejlődésünkre. *Hasznos Mulatságok* 1840. II. félév, 14. 54–55.
- MNyÉS, 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest.
- MNyTESz 1970: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 2. kötet. Főszerk. Benkő Lóránd. Budapest.
- MTL 1931: *A magyar társadalom lexikonja*. Budapest, 1931.
- Pallas 1893–1900: *A Pallas nagylexikona*. Budapest.
- Pór Edit (szerk.) 1988: *A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig*. 1–3. kötet. Budapest, 1988.
- Rab Gusztáv 1933: A kaszinók alkonya. *Pesti Napló* 1933. április 16. 41.
- Rátky Zoltán – Strazimir Oszkár (szerk.) 1932: *A magyar legújabb kor lexikona. (Életrajzi adatok)*. Budapest, 1932.
- Révai 1911–1935: *Révai nagy lexikona*. Budapest.
- Szinnyei József 1891–1914: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>
- T. Boros László (szerk.) 1929: *Magyar politikai lexikon (Magyar politikusok 1914–1929)*. Budapest, 1929.
- Temesváry Rezső 1927: Beköszöntő. *Magyar orvos. Orvostársadalmi, orvostársadalmi és orvospolitikai szemle*. (Fel. szerk. Forbáth Sándor) 1927. január 1. 1.
- Ujvári Péter (szerk.) 1929: *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest, 1929.
- Vargha Gyula (szerk.) 1878: *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban*. (Hivatalos Statisztikai Közlemények). Budapest, 1878.

Szakirodalom

- Anka László (szerk.) 2010: *Széchenyi emlékezete. Emlékbeszéd a Nemzeti Kaszinóban 1864–1944*. (Az előszót írta Gergely András) Budapest.
- Anka László 2010: Serlegbeszéd a Nemzeti Kaszinóban. In: Anka László (szerk.): *Széchenyi emlékezete. Emlékbeszéd a Nemzeti Kaszinóban 1864–1944*. (Az előszót írta Gergely András) Budapest, 17–29.
- Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest.
- Bácskai Vera 2002: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest.
- Bácskai Vera 2007: Város és városi polgárság a Dunántúlon. In: Uő: *Városok és polgárok Magyarországon*. II. kötet. Budapest, 517–522.
- Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András 2000: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest.
- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest.

- Balla Ferenc – Wirth István 1990: Egyesületek a Jászságban. In: Botka János (szerk.): *Zounuk – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 5.* Szolnok, 143–156.
- Bárány, George 1968: *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism 1791–1841.* Princeton.
- Barta János, ifj. 1997: Debrecen az abszolutizmus korában. In: Gunst Péter (szerk.): *Debrecen története.* 3. kötet. Debrecen, 9–39.
- Beluszky Pál – Győri Róbert 2005: *Magyar városhálózat a 20. század elején.* Budapest–Pécs.
- Bereczky Endre 1914: *Kőbányai Kaszinó.* Budapest.
- Bezdán Sándor 1995: Egyesület-típusok alakulása Orosházán (1867–1918). In: Hévvízi Sándor–Szabó Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a kétszázötven éves Orosháza és vidéke történetéről.* (A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 19.) Orosháza, 319–334.
- Bodor Antal 1923: *Falusi egyletek, körök címtára a községek betűrendjében.* Budapest.
- Bognár János József 1927: *Három évtized egy úri kaszinó életéből.* Budapest.
- Bősze Sándor 1985: A Somogy megyei egyesületek története a dualizmus idején – Az 1867–1918 között alakult Somogy megyei egyesületek katasztere. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából – Levéltári Évkönyv 16.* Kaposvár, 401–432.
- Bősze Sándor 1987: Egyesülettípusok a dualizmus kori Somogyban (Harmadik közlemény). In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából – Levéltári Évkönyv 18.* Kaposvár, 247–290.
- Bősze Sándor 1993: Az egyesületek helye és szerepe a magyar társadalom életében a XIX. és a XX. században. In: Tilcsik György (szerk.): *Előadások Vas megye történetéről II. – Vas megyei levéltári füzetek 6.* Szombathely, 67–86.
- Bősze Sándor 1997a: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” Somogy megye egyesületei a dualizmus korában. (Somogyi Almanach 53.) Kaposvár.
- Bősze Sándor 1997b: Zala megye egyesületi katasztere. In: Káli Csaba (szerk.): *Zalai Történeti Tanulmányok – Zalai Gyűjtemény 42.* Zalaegerszeg, 181–236.
- Brunda Gusztáv 1990: Művelődési tartalmú egyesületek a dualizmus kori Nógrádban 1867–1918. In: Á. Varga László (szerk.): *Egyesületek, iskolák, nemzetiségek Nógrád vármegyében a 18–20. században.* (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 17.) Salgótarján, 125–201.
- Caglioti, Daniela Luigia 2006: Voluntary Societies and Urban Elites in Nineteenth-century Naples. In: Morton, Graeme – de Vries, Boudien – Morris, R. J. (ed.): *Civil Society, Associations and Urban Places: Class, Nation and Culture in Nineteenth-Century Europe.* Aldershot, 39–55.
- Casinók eredete, 1829: Casinók eredete. *Hasznos Multságok* 1829. II. félév, 37. 291–292.
- Clark, Peter 2000: *British Clubs and Societies 1580–1800. The Origins of an Associational World.* Oxford.

- Czímer Károly 1929: *A Szeged-Belvárosi Kaszinó százéves története (1829-1929)*. Szeged.
- Csefkó Gyula 1949: Olasz jövevényszavainkhoz. *Magyar Nyelvőr* (73.) 1. 81.
- Csorba László 1991: *Széchenyi István*. Budapest.
- Deák Ágnes 2009: Az egyesületek és a Schmerling-provizórium kormányzata. In: Marjanucz László (szerk.): *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus CXXIX. Szeged, 3-26.
- Dezsényi Béla 1942: Használtak-e a kaszinók a könyv- és hírlapkiadásnak? *Magyar Könyvszemle* (66.) 4. 423-426.
- Dezséri Bachó László 1938: *A Gyöngyösi Kaszinó Egyesület története (1836-1936)*. Gyöngyös.
- Dobrovits Sándor 1935a: Magyarország egyesületi statisztikája. *Magyar Statisztikai Szemle* (13.) 1. 23-37.
- Dobrovits Sándor 1935b: Kecskemét egyesületei. *Magyar Statisztikai Szemle* (13.) 5. 435-440.
- Dobrovits Sándor 1936: Budapest egyesületei. In: Illyefalvi Lajos (szerk.): *Statisztikai Közlemények* 74/3. 1936. Budapest.
- Dobrovits Sándor 1938: Társadalmi szervezetek. *Magyar Statisztikai Szemle* (16.) 4. 414-418.
- Dobszay Tamás 2005: A művelődés és a műveltség polgárosodása. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 154-190.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 2005a: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 57-124.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 2005b: Magyarország társadalma a 19. század második felében. Társadalomszerveződés, egyletek. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 397-460.
- Dorogi Bányakaszinó 2002: *A Dorogi Bányakaszinó dokumentumai: alapító alapszabályzat (1868) és karikatúraalbum (1935)*. (Dorogi füzetek, 27.) Rajz. Szabó István Gusztáv; Kovács Lajos és Dankó József tanulmányával. Hasonmás kiadás. Dorog.
- Eőry Gabriella 2004: Az Országos Kaszinó tisztikara és tagsága (1883-1943). *Korall* 17. (5.) 61-87.
- Eőry Gabriella 2006: Az Országos Kaszinó és a középosztály. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 321-351.
- Eőry Gabriella 2008: Főszolgabírói multságok (Társasági élet és szórakozás Olchváry Pál naplójában). *Aetas* (23.) 3. 65-82.
- Eőry Gabriella 2010: Kaszinók, részvénytársaságok és hitelek. *Aetas* (25.) 2. 101-118.
- Eőry Gabriella m.e.: Kaszinóvezetés, kaszinóelit - elitek a kaszinóban. In: *Hajnal István Kör túrkevei konferenciájának kötete*. Megjelenés előtt.
- Estók János 2010: *Széchenyi István gróf élete és kora*. Budapest.

- F. Dózsa Katalin 1989: *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945*. Budapest.
- Földi István 1990: Nógrád megyei egyesületek 1867 és 1918 között. In: Á. Varga László (szerk.): *Egyesületek, iskolák, nemzetiségek Nógrád vármegyében a 18–20. században*. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 17.) Salgótarján, 7–123.
- Fülöp Géza 1978: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest.
- Gergely András (szerk.) 2005: *Magyarország története a 19. században*. Budapest.
- Gergely András 1972: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Budapest.
- Gergely András 1983: A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830–1840). In: Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848*. 5/2. kötet. Budapest, 669–788.
- Gergely András 1985: A polgári társasélet szerveződése. In: Farkas József (szerk.): *Szeged története*. 2. köt. Szeged, 713–715.
- Gneisse, Bettina 1990: *István Széchenyis Kasinobewegung im ungarischen Reformzeitalter (1825–1848): ein Beitrag zur Erforschung der Anfänge der nationalliberalen Organisation im vormärzlichen Ungarn*. Frankfurt am Main – Berlin – New York – Paris.
- Goda Éva 2001: *Társasági élet és művelődés. A Debreceni Casino története 1833–1945 között*. Debrecen.
- Gvadányi József 1791: *A mostan folyó országgyűlésnek satírico criticé való leírása*. Lipsia.
- Gyáni Gábor 1998: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2002: Közkönyvtárak mint a polgárosodás emeltyűi. In: Ablonczy Balázs – ifj. Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kosa László születésnapjára*. Budapest, 358–366.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2004: *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 189–391.
- Gyarmathy Zsigmond 1990: *A dzsentrí főszolgabíró (1922–1938)*. (A gávai főszolgabíró naplója). Nyíregyháza.
- György Aladár (szerk.) 1885: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. Budapest.
- Habermann Gusztáv 1992: *Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez*. Szeged.
- Hajdú Géza 1977: *Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827–1944*. Szeged.
- Halász Lajos, Dabasi 1932: *Az Országos Kaszinó ötvenéves története 1883–1933*. Budapest.
- Halász Anna 1970: A Zempléni Casino könyvtára 1831–1850. *Magyar Könyvszemle* (86.) 4. 349–351.
- Ilk Mihály 1927: *A Nemzeti Casino százéves története. 1827–1926*. Budapest.
- Illyefalvi I. Lajos 1935: *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai*. Budapest.

- Keleti Károly 1873: *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából*. Budapest.
- Kiss Zsuzsanna 2011: *Zala megye nyilvánossága a neoabszolutizmus korában*. Doktori disszertáció – ELTE. Budapest, 2011.
- Kovács M. Mária 1995: A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus a húszas években. *Budapesti Negyed* 8. [2.] (3.) (nyár) 137–158.
- Körösi Sándor 1886: Olasz kölcsönszók. *Magyar Nyelvőr* (15.) 9. 452.
- Kövér György 2004: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 11–186.
- Lackó Mihály 1977: *Széchenyi és Kossuth vitája*. Budapest.
- Lengyel György 1995: A gazdasági elit szegregációja és lakásviszonyai (1920–1940). *Budapesti Negyed* 8. [2.] (3.) (nyár) 127–136.
- Mannová, Elena 1999: Elit egyesületek Pozsonyban. *Limes* (12.) 1. 115–127.
- Márfi Attila 1986: Baranya vármegye egyesületei (1867–1914). In: Szita László (szerk.): *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1985–1986*. Pécs, 193–214.
- Márfi Attila 1988: Baranya megye egyesületeinek vizsgálata (1915–1950). In: Szita László (szerk.): *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1987–1988*. Pécs, 251–288.
- Maxwell, Alexander – Campbell, Alexander 2014: István Széchenyi, the casino movement, and Hungarian nationalism, 1827–1848. *Nationalities Papers*, (42.) 3. 508–525.
- Mezei Zsolt 1999: *Pápai könyvtárak a századfordulón*. Pápa, 57–63.
- Milne-Smith, Amy 2011: *London Clubland: Cultural History of Gender and Class in Late Victorian Britain*. New York.
- Morris, Robert J. 1993: Clubs, Societies and Associations. In: F. M. L. Thompson (ed.): *The Cambridge Social History of Britain 1750–1950*. Vol. 3. Social Agencies and Institutions. Cambridge, 395–443.
- Murányi Lajos 1993: *A reformkori Fejér vármegye olvasáskultúrája. A székesfehérvári kaszinók és a Fejér Megyei Olvasótársaság (1838–1849)*. (Fejér Megyei Levéltár közleményei 16.) Székesfehérvár.
- Nagy Beáta 1987: Klubok, kaszinók, társaskörök. Az elit társaséletének színhelei. In: Lengyel György (szerk.): *Történeti szociológiai tanulmányok a 19–20. századi magyar társadalomról* 5. Budapest, 3–20.
- Nagy Beáta 2006: „Az asszonyoknak szalont kellett teremtenünk”. Nők és klubélet a századforduló Budapestjén. In: Gyáni Gábor – Nagy Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Debrecen, 247–250.
- Nemes, Róbert 2001: Associations and Civil Society in Reform-Era Hungary. *Austrian History Yearbook* (32.) 25–45.
- Oplatka András 2005: *Széchenyi István*. Budapest.
- Országh Sándor 1895: *Budai színházak és játékszín 1783–1895*. Budapest.
- Paget, John 1850: *Hungary and Transylvania, with remarks on their condition, social, political and economical*. London.

- Pajkossy Gábor 1991: *Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban.* (Előadások a Történettudományi Intézetben 14.) Budapest.
- Pajkossy Gábor 1993: Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. *Korunk* (3.) 4. 103–109.
- Pajkossy Gábor 2005: A reformkor (1830–1848). In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században.* Budapest, 191–238.
- Pap Ferenc 2014: *Az Országos Tiszti Kaszinó története és működésének tanulmányai.* Doktori disszertáció – Nemzeti Közszerződési Egyetem. <https://ludita.uni-nke.hu/repozitorium/bitstream/handle/11410/9960/Teljes%20sz%C3%B6veg%21?sequence=1&isAllowed=y> (utolsó letöltés: 2024. február 20.)
- Páskándy János (összeáll.) 1931: *Egyesületi (egyesülési) és gyülekezési jogszabályok kézikönyve.* Budapest.
- Rapcsányi Jakab 1934: *Magyar városok monográfiája. Baja és Bács-Bodrog vármegye.* Budapest.
- Reisz László 1988: Egyletek a dualizmuskori Magyarországon. *Statisztikai Szemle* (66.) 10. 936–942.
- Reisz László 1989: Egyleti könyvtárak a dualizmus idején. *Statisztikai Szemle* (67.) 6. 620–632.
- Reizner János 1899: *Szeged története.* Szeged.
- Romanelli, Raffaele 1994: Il casino, l'accademia e il arco. Forme e tendenze dell'associazionismo d'élite nella Firenze dell'Ottocento. In: Macry, P. – Massafra, A. (eds.): *Fra storia e storiografia.* Bologna, 809–851.
- Sándor István 1793: *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldött levelei.* Győr.
- Sashegyi Oszkár (szerk.) 1959: *Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon 1849–1867. Iratok.* (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 6.) Budapest.
- Silber, Michael K. 1992: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban A „Kaszinók”. *Századok* (126.) 1. 113–141.
- Simmel, Georg 1973: A divat. In: Uő: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Budapest, 473–507.
- Simon István 2006: Egy keresztény-nemzeti „csúcsmenedzser”, Wüncher Frigyes. *Múltunk* (51.) 2. 331–353.
- Simon Zoltán 2000: A reformkori magyar politikai nyilvánosság és a Nemzeti Kaszinó. *Sic itur ad astra* (14.) 3. 11–46.
- Sobania, Michael 1996: Vereinsleben. Regein und Formen bürgerlicher Assoziationen im 19. Jahrhundert. In: Hein, Dieter – Schulz, Andreas (Hgg.): *Bürgerkultur im 19. Jahrhundert. Bildung, Kunst und Lebenswelt.* München, 170–190.
- Somlyai Magda 1983: A Szálasi-hatalom néhány intézkedése és hatásuk a lakosság magatartására. *Párttörténeti Közlemények* (29.) 3. 68–101.
- Szabó Dániel 1992: A magyar társadalom politikai szerveződése. *Történelmi Szemle* (34.) 3–4. 199–230.

- Széchenyi István 1978: *Napló*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest.
- Széchenyi István 1984: *Világ*. Szerk. Fébő László. Budapest, 1984.
- Szecskó Károly 1969: Adalékok az Egri Kaszinó könyvtára reformkori történetéhez. *Magyar Könyvszemle* (85.) 2. 155–157.
- Szokolay Fiártó János 1846: *Szabadalmas Kecskemét városának történetirati ismertetése*. Kecskemét.
- Szücs István 1884: *A debreczeni casino története*. Debrecen.
- Taddei, Antonia 1999: London Clubs in the Late Nineteenth Century. *Discussion Papers in Economic and Social History*. Number 28. April 1999. 1–26.
- Takács Sándor 1930: *Hangok a múltból*. Budapest.
- Tegze Gyula 1908: Társadalmi alakulatok. In: Stein Lajos (szerk.): *A társadalom. Az emberiség művelődésének és gazdasági életének fejlődése*. (A műveltség könyvtára 6.) Budapest.
- Tóth Árpád 2003: Az egyesületi szerveződés történeti vizsgálata. In: Kiss Bori – Sándor Tibor (szerk.): *Önszerveződő helyi társadalom. Önszerveződő helyi társadalom, történelmi változatok, új formák: a Helyismereti Könyvtárosok X. Országos Tanácskozása. 2003. július 16–18*. Budapest., 51–61.
- Tóth Árpád 2005: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest.
- Tóth Árpád 2011: A pesti Nemzeti Casino reformkori társadalmi összetételének tanulságai. In: Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya (szerk.): *História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Szeged, 45–56.
- Velkey Ferenc 2012: Most inkább csak a kvalitásra, mint mennyiségre kell törekedni. Vizsgálati szempontok a (Pesti) Nemzeti Kaszinó társadalomtörténetéhez. In: Erős Vilmos – Velkey Ferenc (szerk.): *Történeti tanulmányok XIX. „A historiográfia műhelyében.” Tanulmányok a 2010. november 25-én Debrecenben tartott historiográfiai konferencia anyagából*. Debrecen, 229–253.
- Viszota Gyula (szerk.) 1927: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*. (Gróf Széchenyi István összes munkái 6/1.) Budapest.
- Viszota Gyula (szerk.) 1930: *Gróf Széchenyi István naplói 1814–1819*. (Gróf Széchenyi István összes munkái 10.) Budapest.
- Viszota Gyula (szerk.) 1932: *Gróf Széchenyi István naplói 1826–1830*. (Gróf Széchenyi István összes munkái 12.) Budapest.
- Viszota Gyula (szerk.) 1934: *Gróf Széchenyi István naplói 1830–1836. Besúgó és hivatalos jelentések Széchenyiről*. (Széchenyi István összes munkái 13.) Budapest.
- Viszota Gyula 1937: *Gróf Széchenyi István élete és működése 1826–1830 között*. (Széchenyi füzetek 4.) Budapest.
- Werner Gyula 1940: *A Kisvárdai Kaszinó 100 éves története*. Kisvárdá.

Képek, ábrák és térképek jegyzéke

■ ■ ■

Képek

1. Nemzeti Casino (Cziráky-palota) könyvtára, 19. század vége.
Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet:
HU.BFL.XV.19.d.1.11.005 / Klösz György / 83097 10
2. A londoni United Service Club nagyterme, 1841.
www.meisterdrucke.hu (letöltés: 2024. február 29.) 12
3. A Soproni Kaszinó. Zempléni Múzeum, Szerencs / 0181350 28
4. A karmelita templom és kolostor az 1741. évi villámcsapás után.
Tanulmányok Budapest Múltjából 10. Szerk. Némethy Károly –
Budó Juszti. Budapest, 1943, 177. 39
5. Nógrád megyei kaszinó, Balassagyarmat.
Országos Széchényi Könyvtár / B_0460r 54
6. A szabadkai kaszinó. Zempléni Múzeum, Szerencs / 0215663 59
7. Baglyasalja, Kaszinó. Zempléni Múzeum, Szerencs / 0094565 81
8. Komárom, Tiszti Kaszinó. Zempléni Múzeum, Szerencs / 0151713 82
9. Beszterce, Magyar Kaszinó. Zempléni Múzeum, Szerencs / 0098898 84
10. Pozsony, Katolikus Kaszinó. Zempléni Múzeum, Szerencs / 77927 85
11. Ózd Rima, Tiszti Kaszinó, 1910.
Országos Széchényi Könyvtár / O_0271r 93
12. Borsodnádasi Gyártelepi Tiszti Kaszinó. Fortepan / 84760 /
Kovácsné Farkas Judit 96
13. Tisztviselőtelepi Kaszinó, Budapest, 1911.
FSZEK – Budapest Gyűjtemény / AN060703 97
14. Petrozsényi Bányatiszti Kaszinó, 1913. Magyar Kereskedelmi
és Vendéglátóipari Múzeum – Budapest / VF_35202 101
15. A Gyógyszerész Kaszinó társalgója.
FSZEK – Budapest Gyűjtemény / AN023962 109
16. Pécsi Nemzeti Kaszinó. Országos Széchényi Könyvtár / P_0779r 121
17. Gróf Cziráky palotája az 1830-as években.
FSZEK – Budapest Gyűjtemény / AN500307 132

18. A Budai Polgári Casino régi épülete. FSZEK – Budapest Gyűjtemény / 010392	140
19. A Terézvárosi Casino homlokzata. FSZEK – Budapest Gyűjtemény / 000828	150
20. A Terézvárosi Casino díszterme. FSZEK – Budapest Gyűjtemény / 010418	153
21. Kőbányai Kaszinó kávéháza. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum / 6000	159
22. A Budai Polgári Casino új épülete. Építő Ipar, 1893. december 28. 81-ik rajzmelléklet.	165
23. A Budai Polgári Casino díszterme. Építő Ipar, 1893. december 28. 82-ik rajzmelléklet.	167
24. A Lipótvárosi Casino. Színházi Élet, 18. évf. (1928) 32. sz. 103-105.	175
25. A Lipótvárosi Casino nyári helyiségei. Magyar Iparművészet, 19. évf. (1916) 3. sz. 78-79.	176-177
26. A Lipótvárosi Casino nyári helyiségei. Magyar Iparművészet, 19. évf. (1916) 3. sz. 78-79.	176-177
27. A Lipótvárosi Casino nyári helyiségei. Magyar Iparművészet, 19. évf. (1916) 3. sz. 78-79.	176-177
28. A Lipótvárosi Casino Sportháza. Tér és Forma, 11. évf. (1938) 7. sz. 333-337.	178-179
29. A Lipótvárosi Casino Sportháza. Tér és Forma, 11. évf. (1938) 7. sz. 333-337.	178-179
30. A Lipótvárosi Casino Sportháza. Tér és Forma, 11. évf. (1938) 7. sz. 333-337.	178-179
31. A Lipótvárosi Casino Sportháza. Tér és Forma, 11. évf. (1938) 7. sz. 333-337.	178-179
32. A Lipótvárosi Casino Sportháza. Tér és Forma, 11. évf. (1938) 7. sz. 333-337.	178-179
33. Országos Tiszti Kaszinó. Vasárnapi Újság, 46. évf. (1899) 48. sz. (november 26.) 804.	188
34. Az Országos Tiszti Kaszinó. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum / 33.279	192
35. Az Országos Tiszti Kaszinó belső terei. Képes Vasárnap, 59. évf. (1938) 44. sz. (október 30.) 30.	194
36. Az Országos Tiszti Kaszinó belső terei. Képes Vasárnap, 59. évf. (1938) 44. sz. (október 30.) 30.	194
37. Az Országos Tiszti Kaszinó belső terei. Képes Vasárnap, 59. évf. (1938) 44. sz. (október 30.) 30.	194
38. Postatisztviselők Országos Kaszinója egyik belső tere. Országos Széchényi Könyvtár / BP_3723r	208
39. A Nemzeti Casino étterme. Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.11.001 / Klösz György / 83093	214
40. Az Országos Kaszinó. FSZEK – Budapest Gyűjtemény / 010219	218

41. Az Országos Kaszinó belső terei. FSZEK – Budapest Gyűjtemény / AN060757A	219
42. Az Országos Kaszinó belső terei. FSZEK – Budapest Gyűjtemény / AN060757B	219
43. Az Országos Kaszinó könyvtára. FSZEK – Budapest Gyűjtemény / AN060757C	220
44. A Nemzeti Kaszinó olvasóterme. FSZEK – Budapest Gyűjtemény / 001085	240
45. A Nemzeti Casino társalgója. FSZEK – Budapest Gyűjtemény / 001083	241
46. Az Országos Casino étterme. FSZEK – Budapest Gyűjtemény / AN060754A	257
47. A Pécsi Nemzeti Casino nagyterme. Zempléni Múzeum, Szerencs / 0170721	258
48. Lőcse Kaszinó, 1917. Zempléni Múzeum, Szerencs / 0154947	264

Ábrák

1. Kaszinóalapítások száma évenként	52
2. Reformkori kaszinóalapítások	53
3. Kaszinók megoszlása a települések jogállása szerint	62
4. Kaszinók megoszlása a települések hierarchikus besorolása szerint	65
5. Kaszinóalapítások száma évenként 1849 és 1866 között	73
6. Kaszinóalapítások száma évenként 1867 és 1914 között	79

Térképek

1. Az 1848 előtt alakult kaszinók	63
2. Az 1849–1867 között alakult kaszinók	77
3. Az 1867–1878 között alakult kaszinók	87
4. Az 1879–1891 között alakult kaszinók	90
5. Az 1892–1899 között alakult kaszinók	95
6. Az 1900–1914 között alakult kaszinók	99
7. Az 1918–1945 között alakult kaszinók	106
8. Az 1918–1945 között működő kaszinók (Budapestiek nélkül)	112
9. Az 1918–1945 közötti Budapesten működő kaszinók	147

Személynévmutató

■ ■ ■

- Aich György 161
Aigner Ottó 209
Alapy Henrik 182
Áldassy Antal 163
Alkér Sándor 249
Ámos Imre 180
Andrássy Géza 254
Antal Géza 235
Apponyi Albert 254
Aszódi Tóth János 68
Augusz Antal 70
- Bácskai Vera 62, 64–67
Balás Kornél 217
Balásházy János 68
Balla Henrik 182
Balogh Elemér 116
Bangó Sándor 203
Baracs Marcel 181
Baránszky Gyula 163
Barany, George 20, 21
Bárczházi Bárczy István 254
Barta János 71
Baruch Aladár 181
Beimel Sándor 182
Békássy Rudolf 190
Beluszky Pál 98
Beregí Endre 184
Berényi Géza 184
Berkés Béla 221
Bernát István 116, 217
Bethlen István 262
Birnbaum Károly 182
Bocsáry Kálmán 172
- Bodor Antal 110
Bódy Tivadar 182
Boileau, Elliot Charles 20
Bonyhády Perczel István 70
Börcs József 203
Bősze Sándor 31
Bunea Ágoston 97
Burg Ferenc 161
- Campbell, Alexander 19
Clark, Peter 24
Czabalay Kálmán 249
Czímer Károly 67, 68, 247, 248
- Csáky Andor 253
Csathó Ferenc 217
Csics Pál 199
- Dániel József 227
Darányi Kálmán ifj. 253
Dávid Lajos 209
Deák Ágnes 19
Deli Lajos 175
Dénesfalvy-Dinich Vidor 155
Dessewffy Aurél 243
Dessewffy József 42
Deutsch Artúr 181
Dévényi Károly 209
Dobrovits Sándor 30, 105, 143–146, 148, 151
Dobszay Tamás 14
Dombora Árpád 182
Dombóváry Révy Kálmán 199
Domokos (őrnagy) 190

Donyó Orbán 161
Durst Ferenc 61

Élő József 209
Endre László 125
Erdei Ferenc 126
Erdős Miklós 155
Erkel Ferenc 180
Estók János 23

Fábián Lajos 182
Fabinyi Tihamér 235, 236
Fábry Samu 182
Fadgyas Pál 68
Farágó Ferenc 175
Farágó János József 155
Fehér Béla 161
Festetics Kristóf 255
Fodor István 163
Foltinyi Ignác 75
Forbáth Sándor 201
Forster Gyula 253
Földi István 100
Förster Aurél 226
Fülöp Géza 30, 31, 48, 57

Gaál Gaszton 228
Gábor Ignác 46, 158, 161
Gál István 252
Gáldy Marcell 181
Garancsy Mihály 169, 263
Gerber Béla 182
Gergely András 13, 22, 68
Geringer, Karl 70
Gerő Ármin 201
Gneisse, Bettina 41, 48
Goda Éva 18, 68
Gömbös Gyula 172, 228, 262
Götz János 68
Gramperl Alajos 71
Gratz Antal 161
Gregersen, Nils 138
Gvadányi József 38

Gyáni Gábor 15, 134, 141, 223
Gyarmati Tar Károly 68
Gyöngyössi Jenő 182
Győri Róbert 98
Gyürky Gyula 250
Habermann Gusztáv 247, 248
Habsburg-Tescheni Albrecht 70
Hadik-Barkóczy Endre 254, 255
Hajnik Pál 134
Halász Frigyes 182
Halász Lajos 116, 217
Halinyai János 209
Haller István 163
Halter Károly 160, 161
Harmsworth, Esmond 235
Haynau, Julius Jacob von 70
Hegedűs Kálmán 255
Hegyesi János 126
Helvey Tivadar 137
Herczeg Ferenc 171
Hertelendy Miklós 226
Hesz János 134
Hirschler Henrik 182
Hodossy Gedeon 116, 217
Hoffman Lajos 181
Hunfalvy János 48, 134
Hunyady Ferenc 244, 245, 249, 250
Huszár Aladár 255

Illés József 253
Illyefalvi Lajos 143, 144, 146, 151
Imrédy Béla 244, 245

Jakobi Béla 182
Jancsó János 209
Jaross Andor 182
Joanovics Pál 250
Johnson, Samuel 35
József nádor 55
József, II. 38

Kállay Miklós 255
Kállay Tibor 217, 224

Kalocsai János 203, 204
 Kammersperger Antal 61
 Kanitz Vilmos 182
 Kánya Kálmán 253
 Karátsonyi Jenő 251
 Kardos István 68
 Károlyi Gyula 134
 Kary Béla 198, 199
 Keleti Károly 78
 Kemény Miklós 182
 Kempelen Farkas 38
 Kende Zsigmond 253
 Keresztes-Fischer Ferenc 255
 Kisfaludy-Strobl Zsigmond 180
 Kiss Ferenc 116, 248
 Kiss János 136
 Kiss József 97
 Kiss Kálmán 190, 191
 Kiss Zsuzsanna 69
 Klebelsberg Kuno 254
 Kloss Hermann 161
 Koczányi Béla 50, 51, 136, 137
 Kohl, Johann Georg 20
 Kosáry Domokos 224
 Kossuth Lajos 22, 54, 171
 Koszó István 116, 248
 Kováts Béla 190
 Kövér György 15, 75
 Kövesi Géza 200
 Kramer Emil 182
 Kremer Jenő 181
 Krenecsey Géza 229
 Krompaszky Miksa 185
 Küszler Henrik 181

Lackó Mihály 22, 53
 Láng Ignác 182
 Laux József 209
 Lázár Andor 235
 Lázár Lipót 181
 Lengyel Rezső 209
 Létay Ernő 182
 Lichtenberg Kornél 181

Lord Rothermere (Sidney Harold
 Harmsworth) 233, 252
 Lukátsi József 203

Majláth Béla 48, 60
 Mannová, Elena 17
 Márkus Jenő 181
 Maurer István 76
 Maxwell, Alexander 19
 Meyer Ferenc 209
 Miákich Alajos 193, 196, 197, 199
 Miklós László 181
 Milne-Smith, Amy 23, 24
 Morris, R. J. 233
 Murányi Lajos 57
 Mussolini, Benito 155, 244

Nádain Lajos 209
 Nádosy Imre 217
 Nagy Beáta 15, 232
 Nagy József 203
 Nagy Lajos 62, 65
 Nánágy Gábor 68
 Nemes, Róbert 20
 Német István 209
 Németh Imre 184
 Neuhold Kornél 251
 Neumann József 75
 Nits Márton 137
 Nitzky Kristóf 38

Olchváry Pál 215, 224–228, 231
 Oplatka András 23
 Ottovay Károly 117

Paget, John 20
 Pajkossy Gábor 14, 15, 48, 52
 Pálffy Mór 72
 Pálffy Dániel 117
 Patay György 252
 Patay István 203
 Paton, Andrew Archibald 20
 Péczely József 68

Perényi Zsigmond 246
 Petanovics József 152
 Petschacher Gusztáv 152
 Piláth Vilmos 209
 Pintér János 68
 Pintér Oszkár 175
 Pollnik Zoltán 172
 Pór Edit 47, 111
 Purpriger János 209

Qaridge, R. T. 20

Rácz Gábor 144
 Raffay Sándor 235
 Rajk László 224
 Ráskai Dezső 181
 Ravasz László 255
 Rein Sándor 181
 Reisz László 31, 32
 Reithauser Róbert 161
 Reviczky Ádám 55
 Ripka Ferenc 163, 164, 171
 Romanelli, Raffaele 26
 Rupp Imre 169
 Ruszt József 181

Sajó János 161
 Sándor István 39
 Schaeffer Ádám ifj. 68
 Scheuer Róbert 183, 184
 Schmidt Richárd 251
 Schön Rezső 138
 Sebestyén Károly 182
 Silber, Michael K. 16, 20
 Simmel, Georg 100
 Simon Zoltán 17, 19, 53
 Simonffy Alajos 97
 Sirsich György 116, 248
 Sobania, Michael 25, 26
 Soltész Adolf 156
 Spolarits György 137
 Spur István 250
 Steiner Gyula 156
 Steiner Marcell 182

Stern Samu 181
 Stiaszny Mihály 190

Szabó Bálint 68
 Szabó Dániel 84, 204
 Szakvály Emil 199
 Szebeny Antal 263
 Széchenyi Emil 242
 Széchenyi István 7, 8, 13, 14, 17, 19,
 21–23, 25, 26, 34–36, 39–44, 46,
 48, 53, 54, 68, 69, 122, 130, 157, 171,
 185, 206, 222, 225, 234, 237, 238,
 243–245, 252, 256
 Szent-Iványi Egon 253
 Szilárdy János 199
 Szinnyei József 48
 Szivér János 250
 Szuppán Ferenc 163
 Szurmay Sándor 254
 Szűcs István 68

Taddei, Antonia 24, 25
 Tarányi Ferenc 253
 Tárkányi Jenő 184
 Tegze Gyula 29
 Telegdy Kovács László 68
 Teleki Pál 116, 172, 217, 228, 233, 235,
 254
 Teleki Tibor 242
 Temesváry Rezső 200
 Tetétleni Farkas Károly 68
 Todd, Henry 35
 Torkos Károly 75
 Tóth Árpád 9, 18, 19, 38, 133, 233, 242
 Tóth Mihály 161
 Tőry Gusztáv 217
 Tuczentaller Sándor 75

Ugron Gábor 156
 Unger Ferenc 182
 Usetty Béla 158

Vadász Márton 181, 251
 Vajna Gábor 125

Valentin János 209
Vályi Ferenc 116, 248
Vargha Gyula 49, 135
Vázsonyi Jenő 181
Velkey Ferenc 19
Vermes Illés 56
Virter László 163
Viszota Gyula 21, 36, 41

Walkó Lajos 253
Walter Ottó 209
Wein Dezső 249

Weiss Artúr 184
Wekerle Sándor ifj. 217, 233, 234, 245,
253
Wellington, Arthur Wellesley 40
Wenkheim Béla 134
Wertheim Sándor 182
Wolff Károly 141, 163, 171, 172, 248, 262
Wünscher Frigyes 249

Zelenski Róbert 254
Zichy Aladár 254
Zubriszky József 170

Településnév-mutató

■ ■ ■

Budapest

Erzsébetváros 97, 108, 109, 136,
137, 142, 143, 145, 155–157, 162,
180

Ferencváros 110, 137, 138, 142, 144,
145, 157, 158

Horthy Miklós kertváros 161

Józsefváros 108–110, 137, 142, 144,
146, 157, 162

Kelenföld 136, 138, 142, 144, 151,
263

Kispest 108, 114, 115

Kőbánya 46, 93, 136, 142, 143, 158–
161, 164

Krisztinaváros 100, 137, 138, 143,
163–165, 263

Lipótváros 14, 15, 20, 23, 93, 108,
128, 136, 142–146, 148, 173–175,

177, 179–186, 217, 227, 247, 250,
251, 256, 262

Óbuda 138, 161

Rákospfalva 145, 161

Rákosváros (Zugló) 162

Szentimreváros 110, 142, 144, 151

Terézváros 93, 108, 136, 142–146,
150–155, 164, 166, 183, 202

Tisztviselőtelep 97, 136

Újlipótváros 183, 184

Buda 38, 44, 58, 61, 93, 129, 133–140,
143, 146, 151, 163–172, 182, 222, 231,
232, 237, 247–252, 256, 262, 263

Pest 8, 13, 14, 16–23, 35–39, 41–44, 46,
53, 55–57, 61, 62, 67, 74, 76, 120,
130, 133, 134, 136, 139, 144, 164, 168,
215, 217, 225, 232

Ada 83

Almás 122

Alsóhámor 97

Anina 82, 83

Apatin 89

Arad 16, 72, 74

Bács 89, 96

Bácsalmás 89

Baglyasalja 80, 81

Baja 55, 74, 80, 91, 102, 113, 119

Bakonybél 85, 119

Balassagyarmat 54, 56, 255

Balatonvilágos 110, 142, 144

Balázsfalva 97

Balmazújváros 76

Baranyanádasd 96

Bátaszék 76, 81, 119

Bécs 39, 105, 139, 225

Békés 73

Békéscsaba 61, 73

Bélapátfalva 100

Belényes 83

Beszterce 84

Besztercebánya 72, 83

Biharugra 108

Bonyhád 81, 127

Borsodnádasd 96

Brassó 61, 75, 76

Cegléd 73, 81, 105

Csák 83
 Csepel 100
 Csetnek 74
 Csíkszépvíz 76
 Csongrád 73

Debrecen 18, 29, 55, 58, 59, 68, 71, 97,
 105, 113, 117
 Dobsina 80
 Dombóvár 81
 Dorog 119
 Dugoszellő 121, 122
 Dunavecse 123

Eger 16, 55
 Eperjes 16
 Érd 102
 Eszék 57

Felka 86
 Felsőgöd 108
 Firenze 36, 37
 Fiume 64
 Fogaras 76

Gáva 215

Gyöngyös 16, 60, 71
 Gyulafehérvár 58, 97

Hajdúböszörmény 54, 75
 Hajdúhadház 91
 Hátszeg 93
 Herkulesfürdő 101
 Hódmezővásárhely 73, 108, 122
 Hódság 33, 80, 96, 104
 Homonna 61
 Horvátlovó 86
 Hőgyész 84
 Hunfalva 86

Igló 86
 Ipolyság 54, 56
 Ittebe 83

Jánoshida 85
 Jászsalsószentgyörgy 85, 86
 Jászberény 58, 81, 115

Kakaslomnic 86
 Kaposvár 58, 81, 120
 Kassa 57, 81
 Kecskemét 33, 58, 91, 120
 Kenderes 121
 Kereszténfalva 83
 Kisbér 97
 Kiskőrös 127, 128
 Kiskunhalas 120, 123
 Kistarcsa 100
 Kisterenye 80
 Kisvárdá 73, 74
 Kolozsvár 55, 81
 Komádi 108
 Komárom 81, 82
 Kőhalom 76, 93
 Kunhegyes 128

Leibicz 76, 86
 Léva 72, 124
 Likér 92, 119
 Liptószentmiklós 76
 London 12, 23–26, 35, 39, 40
 Lúgos 83

Medgyes 93
 Mezőhegyes 92, 97
 Mindszent 108
 Miskolc 113, 120
 Modor 89
 Mohács 54
 Montecassino 37
 Munkács 61

Nagyatád 94, 96
 Nagybecskerek 61, 71, 73, 105
 Nagybocksó 100
 Nagykanizsa 91
 Nagykőrös 15, 47, 94, 113, 124, 125
 Nagyszalonta 73

Nagyszeben 93
 Nagyszombat 56
 Nagyváradi 16, 54, 55, 71
 Németlövő 86

Nyírbátor 124
 Nyíregyháza 215, 224
 Nyitra 55

Oravicabánya 88
 Orosháza 75
 Orsova 92
 Ózd 92, 93, 119

Palánk 67, 70
 Pápa 16, 56
 Pásztó 83, 89
 Pécs 58, 81, 94, 105, 107, 108, 110, 113,
 117, 120, 121, 129, 240
 Petrozsény 100, 101
 Pierg-Szélakna (Hegybanja) 58, 61
 Pincehely 33, 91
 Pohorella (Koháryháza) 58, 61, 100
 Pojána 97
 Poprád 86, 91
 Pozsony 17, 57, 60, 61, 72, 76, 81, 84–
 86, 102, 225

Rákoscaba 102
 Rákoskeresztúr 102
 Resiczabánya 76
 Resinár 93
 Rohoncz 80
 Romosz 100
 Rozsnyó 97

Sankt Moritz 252
 Salgótarján 100, 104, 105, 111, 113
 Sárospatak 55
 Sasvár 80

Sátoraljaújhegy 54, 58
 Segesvár 93
 Stájerlak 82, 83
 Sümeg 124

Szabadka 58, 59, 75, 120
 Szászsebes 83
 Szatmárnémeti 85, 119
 Szécsény 73
 Szeged 16, 46, 54, 67, 68, 70, 105, 108,
 110, 113, 116, 117, 247, 248
 Székesfehérvár 57, 83, 117
 Szekszárd 61, 72, 94
 Szentfűlöp (Filipova) 96, 102
 Szentmárton 83
 Szepesbela 55, 86
 Szigetvár 81, 91
 Szombathely 16, 105, 117

Tátralomnic 101
 Temesvár 81, 84, 85, 104
 Tiszolc 93
 Tolna 53, 54, 73
 Torda 54
 Törökbálint 97
 Túrkeve 73

Új Moldova 100
 Újszentiván 102
 Újvidék 83

Vaskút 85
 Veszprém 61, 120

Zágráb 58
 Zemplén 55
 Zilah 73
 Zombor 72, 80, 102, 114

Zseliz 124

SUMMARY

Gabriella Eőry

Gentlemen's Clubs in Hungary

Budapest Casinos in the Interwar Period in Particular

This book explores the spread of associations known as casinos in Hungary between 1827 and 1945 using a database compelled by the author which contains all available information about the associations which were called casinos for the major part of their existence. The analysis extends not only to the types and aims of the casinos, but also to their expansion in terms of both geographical and social space. Through examining the trends in individual periods, it describes the emergence of casinos in smaller settlements and their spectacular specialization. For the period following World War I, the paper not only explores the establishment of new casinos, but also those that remained active in the interwar period and the impact of the post-1945 transformations on the world of casinos.

The analysis of the casino movement, however, has also uncovered differences behind foundation rates. Seldom in the reform era but later on specialised casinos became prevalent. As their numbers grew, they produced more and more variations and became available for mixed audiences. So much so that certain new types of casinos, such as women's casinos, workers' casinos or junior officers' casinos, became a possibility which could have never been an option in the reform era.

This research suggests that the casino movement spread from high society to lower classes and to less developed geographies. This trend was influenced partly by the more developed areas eventually getting saturated thus less developed areas gaining larger share in fresh establishments. The research has also shown that there was no

significant correlation between a settlement's level of development or its market status and the readiness to establish a casino. But that readiness to establish a casino might depend on the mentality of the local public. Examining settlements with multiple casinos has shown that segregation along the lines of national identity, social rank or profession were upheld in casino life as well. Mapping new establishments has shown that some geographies had more casinos than others.

The second half of the monograph is concentrated on the casinos in Budapest in the Interwar period. After an overview of Budapest casinos between 1918 and 1945 there are the detailed stories of 25 casinos grouped by types in each chapter. Most casinos of this era were based on locality (district) were aiming at creating a place for social gatherings and developing their community. After exploring the district casinos, the next chapters analyse the two casinos of Lipótváros as they were neither district casinos nor national casinos, and Nemzeti Casino and Országos Kaszinó which are classified as a separate type. The fourth type is the trade based casinos which were social meeting places for those belonging to a profession. There were six such casinos in Budapest in the examined period.

Studying the history of Budapest casinos between the world wars it seems that these associations had better chances of survival than others. Beside casinos that had survived the changes brought on by World War I and the revolutions new casinos were also established in Budapest in the 20's and 30's. Though, changes in the political and social landscape also brought new rules for casinos. Due to the Trianon decree and the prevailing rule casinos had become more focussed on Christian and national values, and affordable but quality entertainment. In exceptional cases some casinos offered protection of interests or aid work. Such examples were the two postal workers' casinos; or the Tiszti Kaszinó which was also special in that it enjoyed significant funding from the government. In this period casinos with local attachment also played a major role in social life.

The further analysis not only has uncovered the large variety of these associations but has also reported about social borders within the Budapest society. Memberships of Budapest casinos active between 1918 and 1945 were homogeneous along certain variables such as place

of residence, profession, social rank or religion. However, analysis of Országos Kaszinó and Budai Polgári Kaszinó has also shown that local or national politics could also be a dividing factor in society. Crossing borders between these casinos were not unheard of but was only available for those with higher social rank.

Having reviewed a period of over a hundred years, from 1827 to 1945, the reader can see that casinos had so many varieties and flavours that they really had very little in common. It is generally true that their basic functions were entertainment for its members and promoting social life. As the author intended, it also becomes apparent by the end of the book, that the casinos were not the stereotyped shebangs or places of entertainment for roistering gentlemen.

A Kronosz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A Kronosz Kiadó a Szakkiadók Társulásának tagja,
könyveink elektronikusan elérhetők, olvashatók és kereshetők
az Arcanum Adatbázis Kiadó által létrehozott

www.szaktars.hu

adatbázisban

Kiadja a Kronosz Könyvkiadó Kft.
Felelős kiadó a Kronosz Kiadó ügyvezetője
Felelős szerkesztő Erőss Zsolt

Nyomdai munkák: Séd Nyomda, Szekszárd

www.kronoszkido.hu